Бәхтијар Ваһабзадә

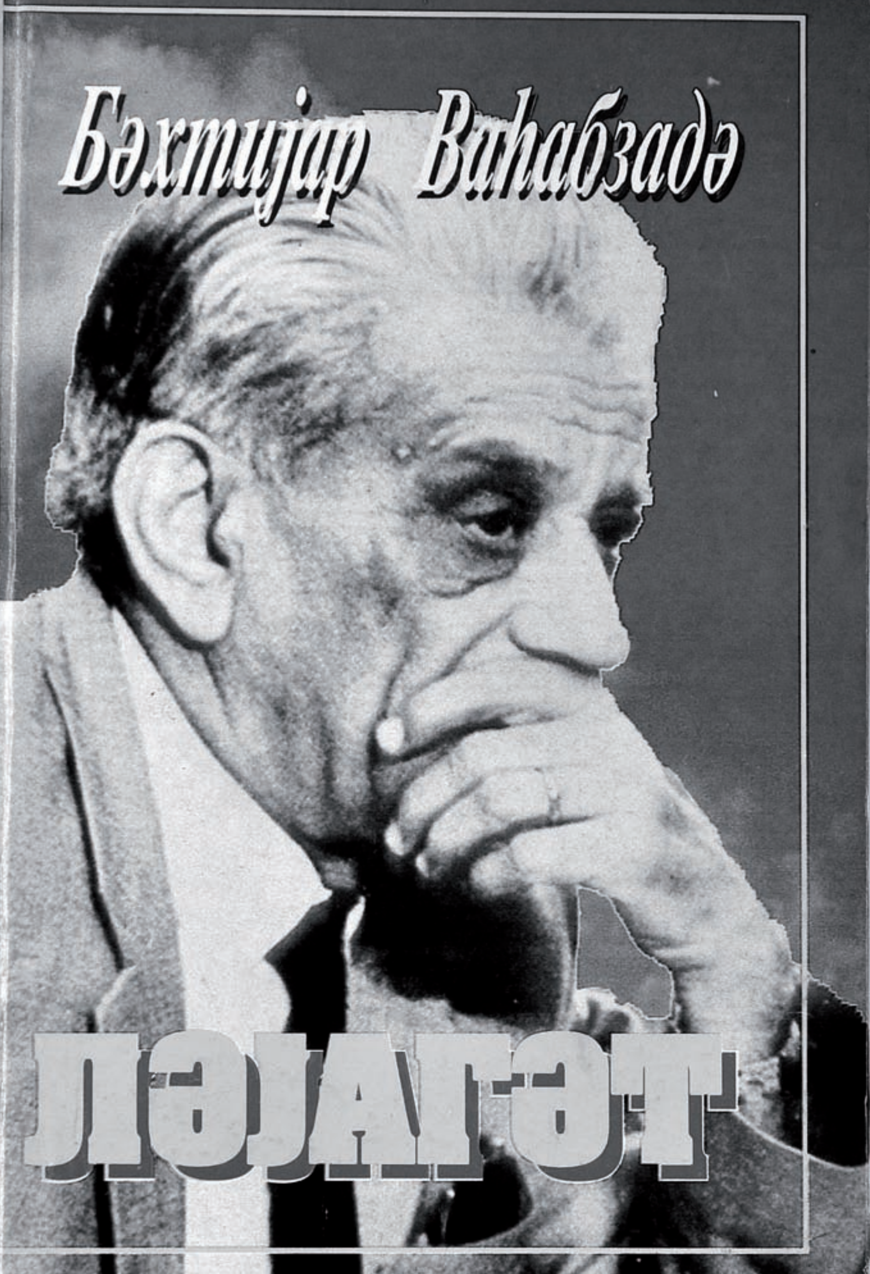

ЛӘЈАГӘТ

Ш6
В27

Бәхтијар Ваһабзадә

212 380

ЛӘЈАГӘТ

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Р. ... ... ика
КИТАБ... АСЫ

АЗӘРБАЈҸАН
НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ - 1998

B1 (98)

Редактору
Азәр Бағыров

B1 (98)

Ләјагәт. Бәхтијар Ваһабзадә -- Бакы, "Азәрбајҹан" нәшријјаты, 1998. - 208 с.

В 4804000000-01(98) / М 670 (07)-98 Сифаришлә

© "Азәрбајҹан" нәшријјаты, 1998.

НӘФӘСИН, СӘСИН ИСТИГЛАЛ ҺАРАЈЫ ВӘ ЕНЕРЖИСИ...

Адәтән, ҹәмијјәтдә баш верән глобал сосиал вә идеоложи һадисәләр мигјасча она тај, бәрабәр әдәби тәлатүм вә далғада әтрафа әкс-сәда салыр.

Поезијанын фыртына күчү вә енержиси о заман бирә ики гат артыр ки, ингилаб нәһриндә шаир сөзүн тәкҹә мәҹази јох, үстәлик һәм дә һәрфи мә'насында далғаја вә тәлатүмә чеврилир.

Бакыда дүз үч һәфтә сәнкимәјән истиглал вә ингилаб нәһриндән бир сәһнә инди дә көзүмүн өнүндәдир:

Далға дәниздә тәлатүмә кәлдији кими, халгын да еһтирасы, синир вә әсәб енержиси саһилдә һәрәкәтә кәлмишди 1988-ҹи ил, 18 мај. Чағлајан мејдан елә бил саһилин фыртынадан долдурдуғу вә әлиндә тутдуғу гәзәб пијаләси иди, һәлә дүнәнә гәдәр сусан, тәмкин, дөзүм көстәрән күтләнин артыг сәбр касасы долуб дашмышды. Мејданда бир халгын ағрысы, әсәби күкрәјирди вә бу "фыртына ахтаран" нәһрин "үсјанкар гајығы" - шаир иди!...

Тәнһа јелкәни милјон нәфәсин күләји доллурду, издиһамын милјон әли вә голу Бәхтијары хијабанын башы үстүнә галдырды вә та хитабәт күрсүсүнә гәдәр шаир инсан дәнизинин далғасында үздү. Ону трибунаја апаран јол һәлә һеч заман бу гәдәр кәсә вә бу гәдәр уҹа олмамышды. Халг илә, ел илә үрәк вә ҹан бирлијини о, һәлә һеч вахт бу гәдәр јахындан һисс етмәмишди. Көзүндә вә јанағында јаш киләләнди. Ше'рин, поезијанын көз јашы издиһамын дәнизинә, далғасына ахды...

О заман хитабәт күрсүсүндә шаирин бир тәрәфиндә јахын досту, бөјүк кристаллограф алим Худу Мәммәдов, бир тәрәфиндә исә көнүл сирдашы, тибб профессору Нурәддин Рзајев дајанмышды. Шаирин көз јашларына дөзмәјән Н.Рзајев ону бағрына басыб "бу күн сәнин ағлајан күнүн дејил, әксинә, күләси күнүн-

дүр. Сәни өз чијниндә хитабәт күрсүсүнә кәтирән бу инсан далғасы исә сәнин 40 ил әввәлдән бу күнә гәдәр сәпдијин истиглал тохумларынын чүчәртиләридир" - деди. Јериндә дејилмиш бу сөз Худуну да көврәлтмишди.

Дејирләр ки, дүнјада ән әввәл сөз олуб. Јох, илк сәс-сөз олмајыб. Илк сәс-һајгырты олуб. Јаралы гурдун һајгыртысы кими, үрәји, торпағы парчаланмыш шаирин һајгыртысы кими!... Мараглыдыр ки, сөз, сәс, һарај, фәрјад... өзү Бәхтијар ше'риндә ајрыча образдыр, "Икинчи сәс", "Фәрјад" пјесләриндә исә һәтта аддыр, сәрлөвһәдир. Бурада сәс — тәбиәтин сәси, өзлүјүндә инсанын, јерин, көјүн, фәрјадын сәси дејил, милләтин, халгын истиглал һарајынын сәсидир. Сәс, алгыш, фәрјад, һарај — Бәхтијар ше'риндә һәмишә вар, ја пычылты, ја да көј курултусу шәклиндә! Истиглал шаиринин истиглал һарајы шәклиндә!...

Бәхтијар Ваһабзадәнин публисистикасында бу һарајы биз мәһз һајгырты вә "көј курултусу" шәклиндә көрүрүк. Чүнки бу публисистика сакит маса архасында јазылмамышдыр, мә'мурун вә бүрократын кабинет идиллијасында әрсәјә кәлмәмишдир. Рәгиблә, јағы илә үзбәүз, тәкбәтәк савашдан, јад кенерал сифәтинә вурулан бегафил силләдән, ефирә, радионун далғасына гарышан көз јашындан, халгла диалогдан, ја да сәнкәрдән, трибунадан сөјләнән монологдан јаранмышдыр.

Бу монологун әввәли 1988-чи ил һадисәләриндән һәлә чох-чох габаға, әллинчи илләрә, социалистчәсинә култ вә казарма дөврүнә кедиб чыхыр.

Мәсәлә ондадыр ки, "диссидент" фәалијјәти илә Бәхтијар һәлә 1959-чу илдә јаздығы вә Фүзулијә һәср етдији "Шәби Һичран" поемасындан башламышды. Јадыныздадырмы:

> Сәрвәт кетсә, гәм јемә, сәрвәт кәләр јенә дә.
> Бу гәмдир ки, бир халгын руһуна, ешгинә дә
> Гәсд едәләр... ај аман!
> Әләмләрин, дәрдләрин һамысындан бу јаман!

"Күлүстан", "Јоллар-оғуллар", "Мәрзијә", "Ағлар-күләјән", "Тәзадлар" адлы поемалары, "Нео", "Латын дили", "Дан јери", "Шан-шан дејир" ше'рләри вә онларча башга әсәрләр, әслиндә "ики мәтнли", чох гатлы бәдии нүмунәләр иди.

Тәсадүфи дејил ки, әмәл, һәрәкәт вахты кәләндә Бәхтијар јазы масасына дәрһал мүбаризә сәнкәрини дә әлавә етди. Бу да бизим истиглал поезијасынын гәдим ән'әнәләриндән иди. Мән һәлә милли шаирләрин әскәр шинели кејмиш С.Вурғун, С.Рүстәм, Р.Рза... нәслини демирәм, вахтилә Мәһәммәд Һади Балканлара кедиб, әлиндә силаһ Биринчи дүнја һәрбиндә вурушмамышдымы?

Јахуд, Әһмәд Чавад түркләрлә бир јердә Балканларда вә Биринчи дүнја һәрбиндә Шәрг чәбһәсиндә чәнк еләмәмишдими?

Шаирин әмәлдә, ишдә мүһарибәсинин дә мүхтәлиф үсуллары вар. 1990-чы ил јанварын 21-дә партијадан чыхмасы барәдә Горбачова илк телеграмы ким көндәрир вә елә һәмин күн Бакыда митингдә буну халга ким е'лан едир, шәхси нүмунә көстәрир?

Јохса, халгы чәзаландыран вә телевизијанын енержи блокуну партладан рус кенералы Овчинниковун үзүнә түпүрән, "Сиз фашистсиниз!" - дејән бәлкә полис вә әскәрләрдән бири олуб? О вахткы партија вә дөвләт рәһбәрләриндән бири олуб?! Јох, тәкчә Бәхтијар Ваһабзадәнин чәсарәти онда кенералын тапанчасындан горхмајыб вә о, хаин нијјәтлә кәлән әчнәби забитә өз шаир сөзүнү дејиб.

Бу да аздыр.

20 јанвар күнү сәһәр фөвгәл'адә сессијанын чағырылмасыны радиода мәһз Бәхтијар Ваһабзадә е'лан едиб вә сәһв етмирәмсә, бу е'лан һәмин күн (20 јанвар) 10-15 дәфә тәкрар олунуб.

Нәһајәт, өзү чағырдығы сессијаны Бәхтијар өзү дә апарыб.

Милләт вәкилләринин бир чоху кәлмәмишди, кәләнләрин дә чоху узаг рајон вә шәһәрләрдән иди. Бәс МК катибләри һарада иди? /Һәсән Һәсәновдан башга/. Рајон партија катибләри, назирләр, рүтбәли, титуллу партија мә'мурлары һарда иди?

Бәхтијар Ваһабзадә ичласы апармаг үчүн көмәкчи сечәркән дә јенә мә'мурлардан бирини јох, өз һәмкарыны — Исмајыл Шыхлыны Рәјасәт Һеј'әтинә чағырыр. 21 јанвар сессијасыны Бакыда бир шаир вә бир дә бир насир апарыр!... Дүнја сијасәт театрында көрүнмәмиш бир һадисәдир! Мәһз будур әдәбијјатын милли вә сијаси һәјатда иштиракынын бариз нүмунәси!...

Әскәр Вәтән гаршысында борчуну торпаға гарышан ганы илә өдәдији кими, шаир дә Вәтән борчуну поезијаја гарышан, ше'рә дөнән, сөзә, әмәлә чеврилән ганы илә өдәјир!... Нечә ки, Бәхтијар ше'рини дә, публисист сөзүнү дә үрәјинин ганы илә јазыр...

Узаг газах елиндән доғма Бакынын һарајына илкин кәлән јазычыны - Олжас Сүлејменову да Азәрбајчана мәһз шаирин һәјәчан зәнки вә тәбили чағырмышды.

Шаирин публисистикасында өз әксини тапан, онун әсасыны тәшкил едән конкрет һәјати епизодлардан бирини дә хатырлајырам. Республикаја 13 илдән артыг рәһбәрлик етмиш милли рәһбәрә вә өндәрә өз әли илә тикдији бинада, Али Советдә кедән ичласын трибунасында сөз демәјә имкан вермәдиләр. Салонда нә гәдәр кечмиш рәһбәрин өзүнүн јетирдији партократ мә'мурлар вар иди, амма вичданын, милли-инсани шәрәфин, һәгигәтин сөзүнү о ичласда да јалныз Бәхтијар Ваһабзадә деди...

Нәһајәт, Чејмс Бејкерә, Ричард Козларичә дә үсјан вә етираз долу мәктублары јенә шаир Бәхтијар Ваһабзадә јазды.

Китаб бүтүнлүклә архасында әмәлләр дајанан јазылардан тәртиб едилмишдир. Онун уникал чәһәти дә елә будур. Әслиндә, китабда охучуја тәгдим олунан дикәр јазылар да конкрет үнванлара, һәр биримизә үнванланмыш шаир вә вәтәндаш һарајыдыр. "Шәнбә кечәсинә једән јол" — бу лаконик публисист-фәлсәфи ессени јалныз дүнәнин, кечмишин фачиәли шәнбәсинә кедән јол јох, һәм дә кәләчәјин сәһәринә, кәнчлијә, сабаһкы нәслә үнванланан вәсијјәт вә нәсиһәт һесаб етмәк олар.

Бәхтијарын публисистикасы јалныз күнүн, саатын еһтијачына реаксија кими јаранан әдәби-естетик сәнәдләр дә дејил. Шаир идеолоғу һәмин һадисәләрә кәтириб чыхаран тәбии, милли вә мә'нәви еколокија (тәбиәт вә тарих!), халгда менталитет тәрбијәси, Гарабағ һадисәләрини шәртләндирән харичи, глобал кеосијаси мараглар, һәмчинин, дахили хәјанәт вә тәхрибатлара кәтириб-чыхармыш әхлагын вә тәрбијәнин мә'нәви-милли сәбәбләри вә көкләри дүшүндүрүр. Онларын һамысынын әсасында үч сабит, дәјишмәз мүәллиф мөвзусу дурур: торпаг, тәбиәт, заман, тарих вә дил һагтында дүшүнчәләр...

Гарабағы шаир Азәрбајчанын јалныз әразисинин јох, мә'нәвијјатынын, мә'нәви вә "мән"инин бир парчасы һесаб едир вә халгын мәһз гејрәти, шәрәфи сәвијјәсиндә онун исмәти кешијиндә дурмағы, әсир дүшмүш көзәлин — Шушанын гурбаны, әзабкеши, шәһиди олмағы шаирин вә ше'рин, халгын вә ајрылыгда һәр вәтәндашын вәзифәси һесаб едир /"Шәнбә кечәсинә кедән јол", "Ваһид, бөлүнмәз", "Ләјагәт" мәгаләләри/.

Ана сүдү кими, ана Вәтән вә ана торпаг кими, ана дили дә доғулдуғу күндән һәр бир халгын мә'нәви сәрвәтинә чеврилир. Мәһз дил сәрвәтини итирәнләр сонрадан торпағы да итирмәјә мәчбур олурлар. Вәтәнә мәһәббәт тәрбијәсини дилә мәһәббәт дәрсләриндән башламағы шаир мүгәддәс вә вачиб билир /"Ана дилим, ана көкүм", "Ана дили", "Вәтән очағынын истиси" вә с. мәгаләләр/.

Тәкрарсыз милли-мә'нәви сәрвәтимиз торпагла вә дилләјанашы, һәм дә тарихдир. О, кечмишә јох, бизә мәхсусдур. Халгы тарихлә дә тәрбијә етмәјәндә, әчдады, көкү унуданда тарих "өлүр". Тарихиндән истифадә етмәјән халг исә јералты сәрвәтиндән, тәбии енержи еһтијатларындан истифадә етмәјән халг кими кәмәксиз вә јохсулдур. Јалныз јаддашыны итирән милләт торпағыны, дилини вә "мән"ини дә итирә билир. Јәгин, бир дә буна көрәдир ки, шаирин бу китабда публисистикаја чеврилән поезијасында көкдән, ән'әнәдән бу гәдәр чох данышылыр...

Әкәр дүнјада баштан-ајаға романтик истиглал варса, о да Азәрбајчан истиглалыдыр. Дүнјанын ән романтик истиглал шаирләри дә түрк шаирләридир: Меһмет Акиф Әрсој, Мәһәммәд Һади, Һүсејн Чавид, Әһмәд Чавад, Назим Һикмәт, Шәһријар, Сәмәд Вурғун, Рәсул Рза... Хәлил Рза, Мәммәд Араз...

Бәхтијар Ваһабзадә һәм поезијасы, һәм дә публисистикасы илә онларын сырасында тәкрарсыз јер тутур.

Г. ЈАШАР

РЕДАКТОРДАН

Бу китаба халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәнин поезијасына вә үмумијјәтлә јарадычылығына хас олан милли истиглалијјәт, вәтәнпәрвәрлик, һагг-әдаләт, јүксәк мә'нәвијјат угрунда мүбаризә мөвзулары илә сәсләшән публисистик мәгаләләри, мүсаһибәләри вә дикәр јазыларынын бир гисми топланмышдыр. Охучулар бурада вәтәндаш-шаир, алим, ичтимаи хадим, милләт вәкили, мүдрик ел агсаггалы Б.Ваһабзадәнин ичтимаи-сијаси, сосиал-мә'нәви һәјатымызын онун фикрини даим мәшгул вә нараһат едән дүшүнчәләри, гәнаәтләри вә төвсијәләри илә таныш олачаглар.

Бу јазылар вахты илә мүхтәлиф дөври мәтбуат органларында, мүәллифин ајры-ајры китабларында дәрч олунмушдур. Онларын бир чоху һәлә гырмызы совет империјасы, инзибати-амирлик режими дөврүндә, һабелә онун сүгутундан сонракы илк илләрдә, милли мүстәгиллијимизә вә дөвләтчилијимизә тәзәчә јенидән говушдугумуз кешмәкешли, мүсибәтли, ганлы-гадалы, агрылы-ачылы, ичтимаи-сијаси гарышыглыг вә гаршыдурма дөврүндә јазылмышдыр. Она көрә дә тәбиидир ки, бу јазыларда һәмин дөврләрин ичтимаи-сијаси вә идеоложи дуруму илә баглы бә'зи мәгамлар истәр-истәмәз мүәјјән дәрәчәдә әксини тапмышдыр. Одур ки, китабы чапа һазырлајаркән материалларда јухарыда дејиләнләр бахымындан мүәјјән дәјишикликләр едилмиш, ихтисарлар апарылмышдыр.

Лакин һәмин јазыларын дөврүнүн тарихи сәнәдләри олдугу нәзәрә алынараг, мүәллиф көзләри өнүндә баш верән просесләрә, ајры-ајры һадисә вә ја шәхсләрә мүнасибәтиндәки тәкамүлү әкс етдирмәк бахымындан бә'зи мәтләбләр олдугу кими сахланмышдыр. Һөрмәтли охучулардан бунлары нәзәрә алмалары хаһиш олунур.

ЗАТИ-АЛИЛӘРИ ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ЧӘНАБЛАРЫНА МӘКТУБ

Һөрмәтли Президент, дүнән, ијунун 8-дә кечә саат 12.30-да телевизија илә верилән ше'рләрими динләдикдән сонра мәнә зәнк едиб ше'рләрим һаггында өз тәәссүратынызы билдирдијинизә көрә сизә дәрин-дәрин тәшәккүрләрими билдирирәм.

Јарым саата гәдәр давам едән сөһбәтимиздә сиз ше'рләрин сиздә ојатдығы тәәссүраты демәклә кифајәтләнмәјиб, һәм дә һәр биринин тәһлилини вердиниз. Күнејли азәрбајчанлы Мәрзијә Үскүјүнүн ана дили уғрунда апардығы мүбаризәјә һәср етдијим "Мәрзијә" поемасындан верилән парчаны пешәкар әдәбијјатшүнас сәвијјәсиндә тәһлил етдиниз. Сиз чох доғру гејд етдиниз ки, 1984-чү илдә јаздығым бу әсәрдә совет һакимијјәти илләриндә ана дилимизин гапылар архасында галдығыны демәк үчүн "гызым сәнә дејирәм, кәлиним сән ешит" үсулундан истифадә едәрәк бу мүшкүл дәрдимизи Күнеј Азәрбајчанына көчүрмәклә һәм онларын, һәм дә өзүмүзүн үрәк ағрысыны дилә кәтирмишдим. Мәним бу әдәби үсулуму сиз һәлә о заманларда да билир вә мәни һүчумлардан горујурдунуз. Бу күн танрыја чох шүкүрләр олсун ки, мәмләкәтимизин истиглалы илә јанашы, ана дилимиз дә өз истиглалыны газанмышдыр.

Сиз түрк дилләри ичәрисиндә Азәрбајчан-түрк дилинин даһа бөјүк имканлара вә инчәликләрә малик олдуғуну чох доғру вурғулајыб дилимизин букүнкү сәвијјәси барәдә јазмаг зәрурәтини гаршымыза тәләб кими гојдунуз.

Һөрмәтли Президент, ана дилимизин нәләрә гадир олдуғуну биз әдәбијјат хадимләри сизин нитгләринизин санбалында, демәк истәдијиниз фикирләрин дәгиг ифадәсиндә, ишләтдијиниз тәркибләрин образлылығында вә афористлилијиндә һәмишә мүшаһидә етмишик.

Анамын өлүмүнә һәср етдијим ше'рин сизи көврәлтдијини,

мәним јаралы мисраларымда өз доғма ананызын образыны көрдүјүнүзү сиздән ешитмәк мәним кими ади бир гәләм саһиби үчүн чох хош иди. Нијамәддин Мусајевин мәним сөзләримә јаздығы "Гијамәтә галмасын" маһнысынын фонунда верилән лөвһәләрин, епизодларын /гачгын чадырлары, шәһид мәзарлары, азадлыг мејданындакы халг һәрәкаты вә с./ маһнынын руһуна ујғунлуғуну, бир сөзлә, режиссор тапынтыларыны көзәл изаһ етдиниз.

Режиссор Ә.Казымовскинин тәртибатыны, милли театрын актрисасы Лаләзар ханымын ифасындакы көзәллији, кәлмәләр үзәриндәки вурғуларын дүзкүнлүјүнү чох дәгигликлә гејд етдиниз.

Мән телефонда үмумән сәнәтә вә сәнәткара көстәрдијиниз диггәт вә гајғыныз үчүн сизә тәшәккүрләрими истәдијим кими чатдыра билмәдијимә көрә бу мәктубу јазмалы олдум.

Сағ олун, торпагларымызын бүтөвлүјү, милләтимизин сәадәти наминә апардығыныз мүбаризәдә улу танры сизә јар олсун.

Дәрин һөрмәтлә, "Азәрбајчан" гәзети, 10 ијун, 1997

ВӘТӘН ВӘ ИСТИГЛАЛ

ВӘТӘН ОЧАҒЫНЫН ИСТИСИ

Азәрбајчаным, доғма дијарым, ата-бабаларымын јурду-јувасы, балаларымын, көләчәк нәвә-нәтичәләримин јурду-јувасы, исти очағым, јеканә дајағым, ана вәтәним, илк севким, сон мәһәббәтим, торпағындан јарандым, торпағына гарышачағым даими мәскәним, голум, ганадым, үмид јерим, инанч јерим, иманым, күманым, шөһрәтим, шаным, өјүнчүм, севинчим, фәхрим, вүгарым, дәјәрим, гијмәтим, әбәдијјәтим мәним!

Бу тәшбеһләрин ичиндә јалныз бирчәсини — "дәјәрим" сөзүнү истәдијим кими инчәләјә билсәм Азәрбајчанымын мәним үчүн нә олдуғуну охучулара чатдырмыш оларам. Бурда бөјүк нағыл устасы Андерсенин "Күмүш пул" адлы һекајәси јадыма дүшдү:

Бир мәмләкәтин пулу харичи өлкәјә сәфәр едән биринин чибиндә јад мәмләкәтә кәлиб чыхыр. Пул бу өлкәдә әлдән-әлә кечир, сахта һесаб едилир, хәрчләнмир, јад өлкәдә өз дәјәрини итирир. Дахылда бир тәрәфә атылан пул бу өлкәнин хәрчләнән, истифадә олунан пулларына бахыб аһ чәкир. Фикирләшир ки, ахы өз өлкәмдә мәнә филан, филан шејләри алмаг оларды, бәс бурда мәни нијә сајан јохдур? Јад өлкәдә хәрчләнмәјән пул хиффәт еләјир, дәрдә дүшүр... Һәмән пул һәрләниб јенидән өз өлкәсинә гајыданда дәјәрини тапыр, өзүнә гајыдыр, хиффәтдән азад олур.

Демәк, јалныз пулун дејил, һәр шејин, о чүмләдән һәр кәсин өз дәјәри, өз гијмәти вар. Әшјанын да, инсанын да дәјәри онун кәрәклијинин дәрәчәси илә өлчүлүр. Инсан да, әшја да нә гәдәр кәрәклидирсә бир о гәдәр гијмәтлидир, дәјәрлидир.

Кәрәклији тә'мин едән амил — мүһитдир, шәраитдир, вәзијјәтдир. Мешәдә балта нә гәдәр кәрәкдирсә, евдә онун бир елә әһәмијјәти јохдур. Дәрзи үчүн үлкү, јазычы үчүн гәләм, дәмирчи үчүн чәкич башгалары үчүн ејни гијмәтдә дејил.

Демәк, мүтләг көзәл вә мүтләг дәјәр јохдур. Мәчнун үчүн Лејлидән, Фәрһад үчүн Шириндән, Ромео үчүн Ҹүлјеттадан көзәли јох иди.

Лакин бир дә мүтләг көзәл вар.

Тысбаға̄ја дедиләр, дүнјанын ән көзәл һејваныны тап кәтир. Кетди баласыны кәтирди. Тысбағанын баласы онун үчүн мүтләг көзәлдир. Бәс үмум үчүн?..

Бир ше'р мәчлисиндә шаирләрдән бири Вәтән һаггында ше'р охуду. Һәмин ше'рин бәндләри "көзәл вәтән" сөзү илә битирди. Назим Һикмәт бу ше'рә чох әсәбләшди вә шаири јанына чағырыб деди:

— Әзизим, "Вәтән" сөзүнү "көзәл" сөзү илә бәзәмәк јерсиздир. Она көрә ки, Вәтән дејинчә көзәллик јада дүшүр, чүнки һәр кәсин вәтәни онун үчүн мүтләг көзәлдир. Бу памбыға ағ, бала ширин демәјә бәнзәјир.

Бу, һәгигәтән беләдир. Вәтән она көрә көзәл дејил ки, о, доғрудан да көзәлдир. Она көрә көзәлдир ки, о, вәтәндир. Ана да елә.

Гајыдаг Андерсенин нағылына. Һәр дәфә харичи өлкәдә оланда истәр-истәмәз бу нағыл јадыма дүшүр. Өзүмү нағылдакы сахта пул вәзијјәтиндә көрүрәм. Бир дәфә Лиссабонда бөјүк бир мағазада сәфәр јолдашларымы итирдим. Күчәјә чыхыб дәһшәтә кәлдим. Мәни сојуг тәр басды. Јанымдан саға, сола кедән адамлара бахыб бу бојда шәһәрдә тәк-тәнһа олдуғуму дәһшәтли ағры илә һисс етдим. Адамлар мәнә фикир вермәдән јанымдан өтүр, мәнә лазымсыз әшјаја бахан кими бахырдылар. О заман дүшүндүм ки, бу јад шәһәрдә чәкилиб атылмыш бир папирос көтүјүндән мәним һеч бир фәргим јохдур. Кербли пул кими инсанын да дәјәри онун өзүнәмәхсус керби олан Вәтәниндәдир. Гызылын әјары олдуғу кими, инсанын да әјары онун әгидәсидир, дүнјакөрүшүдүр, фикридир, дүшүнҹәсидир. Бәлкә дә бу өлкәдә мәним кими дүшүнәнләр, мәним әгидәмә ортаг оланлар, ән мүһүмү дә мәним дилимдә данышанлар тапылар. Лакин мәсәлә бунунла битмир. Вәтән мәфһуму чох кениш мәфһумдур. Бизи Вәтәнимизә бағлајан телләр бир дејил, он дејил, мин-миндир.

Бу телләри бир-бир сајмаг, онлары сыраламаг, чөзәләмәк чох чәтиндир.

Халг дејир ки, гүрбәтин очағындан Вәтәнин түстүсү көзәлдир. Она көрә ки, гүрбәтин очағы исти верәр, амма сәни гыздырмаз, иситмәз.

Ахы нијә гыздырмасын? Очаг һәр јердә очаг дејилми?

Очаг һәр јердә очаг, истиси дә һәр јердә ејни истидир. Амма очағын алтындакы торпаг, үстүндәки очаг дашлары вә чызылдајыб јанан одун сәнинки дејил.

Гој бурда охучу мәни ифрата вармагда күнаһландырмасын. Чүнки мән өз дујғуму јазырам. Мән белә дејир, мән белә баша дүшүрәм.

Бабам Шәкидән Бакыја — бизә гонаг кәлмишди. Бир нечә һәфтә галмаг нијјәтиндә иди. 2 күндән сонра кетмәк истәдијини билдирди. Тәәччүбләндик. Деди:

— Сизин чајдан ағзым дад анламыр.

Анам електрик самоварында чај гојду. Киши ичди, башыны булады. Деди, бу да көмүр самоварынын дадыны вермир.

Мән о заман бабамын бу сөзүнә үрәјимдә күлмүш, буну рајона гајытмаг үчүн бир бәһанә кими баша дүшмүшдүм... Инди... Јалныз инди бабамын сөзүнә һагг верир вә баша дүшүрәм ки, електрик самоварынын чајы көмүр самоварынын чајыны әвәз едә билмәз. Көмүр самоварынын чајы һәгигәтән ајры чүр олур...

— Нечә?

Бах, буну дејә билмәрәм. Бу дадын нечәлијини чөзәләјә билмәрәм. Буну билмәк јох, дујмаг, һисс еләмәк лазымдыр.

Инди әзиз охучу, гүрбәт очағынын истиси илә Вәтән очағынын истисини мән нечә тутушдурум, бу истинин үстүнлүјүнү вә көзәллијини нечә инҹәләјим? Буну да билмәк јох, дујмаг, һисс еләмәк лазымдыр. Дујғуну ачмаг, чөзәләмәк мүмкүнмү?

Вәтән очағынын истиси! Бизи гыздыран, истиси ҹанымыза кәрә јағы кими јајылан бу дујғу нәдир? Нијә һәр кәсә өз вәтәнинин колу да әзиздир, күлү дә? Гангалы да әзиздир, кәндалашы да? Гарғасы да әзиздир, бүлбүлү дә?..

Бәлкә әзиз охучу мәним Вәтән һиссими фанатизм һесаб едәҹәк? Олсун! Башга шејдә демәрәм, амма Вәтән севкисиндә бир аз фанатик олмаг лазымдыр.

"Вәтән очағынын истиси" китабы, Бакы, 1982.

ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ: ИДДИАЛАР ВӘ ҺӘГИГӘТ[1]

Тарихин мүһүм дөнүш мәгамларында ермәниләр һәмишә биздән торпаг иддиасы галдырмыш вә гәсбкарлыг арзуларына лоббиләринин күчлү олдуғу өлкәләри инандыра билмишләр. Парисдә Ермәни-Франса Институтунун вә Ермәни ветеранлары ассосиасијасынын тәшкил етдији гәбулда академик А.Аганбегјан демишдир: "Мән истәрдим ки, /республиканын шимал-шәргиндә јерләшән/ Гарабағ Ермәнистанын олсун. Мән игтисадчы кими белә һесаб едирәм ки, о, Азәрбајчана нисбәтән Ермәнистана даһа чох бағлыдыр! Мән бу истигамәтдә бир тәклиф ирәли сүрмүшәм. Үмидварам ки, јенидәнгурма, демократија шәраитиндә һәмин проблем өз һәллини тапачагдыр"[2].

Фитнәкар характер дашыјан бу бәјанат ССРИ-нин Конститусија әсасларыны сарсытмаг мәгсәди күдүр. Бу һәм дә сағлам тәфәккүрә сығмајан бир һәрәкәтдир. Чүнки өзүнү совет алими, совет вәтәндашы адландыран бир шәхс Сов.ИКП МК Баш катибинин АБШ-а сүлһ сәфәри әрәфәсиндә харичи өлкә Коммунист Партијасы органынын сәһифәләриндә бир Совет республикасынын башга Совет республикасына әрази иддиалары барәдә бошбоғазлыг етмәји өзүнә рәва билмишдир. Аганбегјан кими шәхсләр әслиндә әлалтдан иш көрәрәк сабитләшмиш милли структурун тәфтиш олунмасыны тәклиф едир. Аганбегјанын һәмфикри, тарих елмләри доктору С.Микојан бу мәсәлә барәсиндә "нәзәријјәбазлыға" ујараг "Литературнаја газета"нын /2 сентјабр 1987-чи ил/ сәһифәләриндә јазыр: "Јығчам тарихи әразијә малик "јерли олмајан" милләтин бөјүк бир групунун инзибати чәһәтдән нә үчүн һәмин милләтин "јерли" ола биләчәји республикаја дејил,

---

[1]Бу мәгалә 1988-чи илдә тарих елмләри доктору, профессор Сүлејман Әлијарлы илә биркә јазылмышдыр.

[2]"Һуманите", 18 нојабр 1987-чи ил, сәһ.17.

башга бир республикаја табе олдуғунун сәбәбләрини чәсарәтлә, гәрәзсиз мүзакирә етмәјә еһтијач вардыр. Һәтта Совет Һакимијјәтинин илк чағларында инзибати әрази бөлкүсүндә јол верилән нөгсанлар бу күн проблем јаратмагда давам едә биләр, ишин көкүнә гајытмадан бунлары һәлл етмәк мүмкүн дејилдир".

Аганбегјанын, Микојанын вә башгаларынын, "програм кредосу" изаһат тәләб едир:

Биринчиси, Гарабағын Ермәнистана игтисади "бағлылығы" барәдә күлүнч дәлили бир кәнара гојсаг /Азәрбајчан ССР-ин шимал-гәрб рајонлары Күрчүстанла, шимал рајонлары исә Дағыстанла игтисади әлагә сахлајыр, лакин онларын статусу үчүн бунун нә әһәмијјәти ола биләр?/, "јерли олмајан" милләтләри мүттәфиг республикаларын табелијиндән чыхарыб әрази чәһәтдән елә республикалара бирләшдирмәк тәклиф олунур ки, һәмин республикаларда онлар "јерли" милләт олсунлар. Әслиндә бу, милли тәркиб етибары илә "саф" республикалар јаратмаг иддиасындан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, мухтаријјәтин маһијјәти шүбһә алтына алыныр.

Лакин бир һалда ки, игтисадчы Аганбегјан "игтисади әлагәләрә" истинад едир, објектив фактлара мүрачиәт едәк: Азәрбајчан ССР-ин јалныз ики бөјүк сәнаје рајонундан — Бакы вә Кәнчәдән Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинә 60 милјон манатлыг, Мил-Гарабағ, Аразбоју вә Шәки рајонларындан исә бураја 16,5 милјон манатлыг мал кәтирилир. Демәли, Мухтар Вилајәтә кәтирилән 100 милјон манатлыг мәһсулун 3/4 һиссәси /76,5 фаизи/ Азәрбајчан ССР-ин адлары чәкилән беш бөлкәсинин пајына дүшүр. Бәс Ермәнистан ССР-дән вилајәтә нә гәдәр мәһсул кәтирилир? Вур-тут 1,5 милјон манат дәјәриндә, бу исә көстәрилән бүтүн мәһсулун 1,5 фаизиндән чох дејилдир.

Инди дә ДГМВ-дән кәнара чыхарылан мәһсулу көтүрәк: Мухтар Вилајәтдән ихрач олунан мәһсулун үмуми дәјәри 150 милјон манатдыр, бунун да дүз 1/3 һиссәси Азәрбачан ССР-ин пајына, 2/3 һиссәси исә галан республикаларын пајына дүшүр. Ермәнистан ССР-и ајрыча көтүрсәк: ораја јалныз 40 мин манатлыг вә ја 0,04 фаиз һәчминдә мал апарылыр. Бурадан белә бир нәтичә алыныр: игтисади бахымдан Ермәнистан ССР-ә "даһа чох бағлылыг" һагда "игтисадчы" Аганбегјанын бәјанаты әсассыздыр, һәм дә ДГМВ-нин бүтүн мүттәфиг республикаларла кениш игтисади

8/2380

М. Ф. Ахундов адына Азәрбајҹан Республика КИТАБХАНАСЫ

әлагәси башлыча олараг Азәрбајҹан ССР һесабына әлдә едилмишдир. Чүнки Азәрбајҹан ССР-дән Мухтар Вилајәтә кәтирилән мәһсулун дәјәри, бурадан республикамыза гајтарылан мәһсулун маја дәјәриндән ики дәфәдән дә артыгдыр.

Икинҹиси, Совет Һакимијјәтинин илк чағларында милли мәсәләдә бурахылмыш, "сәһвләр" барәдә данышыглар да гәрәзли мәгсәд күдүр. Тәсадүфи дејил ки, "Һуманите"нин мүхбири, "бөјүк ермәни" /ады чәкилән һесабатда ишләнән ифадәдир/ Аганбегјанын сөзләрини белә шәрһ едир: "Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Горбачов 1987-чи ил нојабрын 2-дәки мә'рузәсиндә милли мәсәләнин һәллиндәки тәәссүф едиләчәк кечикмәни гејд етмишдир". Тәәҹҹүблүдүр ки, ССРИ-дә милли мәсәләнин һәлл едилмәмәси һаггында ујдурма тезис Октјабр ингилабынын 70 иллијинә һәср олунмуш мә'рузәнин адына чыхылыр.

Һамыја бәллидир ки, Совет Һакимијјәтинин илк илләриндә Загафгазијада милли дөвләт гуручулуғу — Совет республикалары јарадылмасы саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. В.И.Ленин 1921-чи ил 14 апрел тарихли мәктубунда һәмин республикалар һаггында јазмышды: "Онларын сых иттифагы...көрүнмәмиш дәрәчәдә милли сүлһ нүмунәси јарадачагдыр"[1]. Н.Нәриманов 1922-чи илдә Загафгазија өлкә партија комитәсинин органы "Зарја Востока" гәзетиндә јазырды: "Сонралар Загафгазија советләшәнәдәк ики ил әрзиндә бу Загафгазија республикалары арасында силаһлы тоггушмаја баис олан чәкишмәләр мәһз әрази үстүндә баш верирди.

Загафгазијанын нә гәдәр кәнҹ гүввәси һәлак олду, нә гәдәри евешиксиз галды, нә гәдәр аилә очағы дағыдылды, доғма торпагдан ајры дүшмүш нә гәдәр гачгын инди аҹлыгдан мәһв олмагдадыр.

Вә бүтүн буларын һамысы да Зәнкәзура, Гарабаға, Загаталаја, Лоријә вә башгаларына көрәдир".[2]

Вахтилә белә олмушду. Лакин Совет һакимијјәтинин илк илләриндәчә әсаслы дәјишикликләр баш верди, милли сүлһ вә гардашлыг јаранды. Бунун нечә вә нәјин баһасына әлдә едилдијини Н.Нәримановун һәмин мәгаләсиндән көрмәк олар:

---

[1] *В.И.Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 43-чү чилд, сәһ.214.

[2] *Н.Нәриманов.* Избранные статьи, речи и письма, Б.,"Јазычы", 1987, с.54.

"Азәрбајҹан вә Ермәнистан советләшәндән сонра онлардан биринҹиси Зәнкәзуру мәмнунијјәтлә Ермәнистанын ајрылмаз һиссәси е'лан едир, икинҹиси исә Дағлыг Гарабағы Азәрбајҹанын ајрылмаз һиссәси е'лан едир.

Күрҹүстан советләшәндән сонра о да Азәрбајҹан әразиси һесаб едәрәк Загатала барәдә данышмагдан тамамилә имтина едир.

...Азәрбајҹан өзүнүн тәбии сәрвәтләрини бүтүн совет республикаларынын үмуми малы е'лан едир...

Гәрибәдир ки, бу вахта гәдәр һәмин республикаларын зәһмәткешләринин һеч бир рәсми вә гејри-рәсми јығынчағы бу күзәштләрә е'тираз етмәмишдир"[1].

Беләликлә, Дағлыг Гарабағ үчүн чидди шәкилдә мухтаријјәт ишләниб һазырланды. 1923-чү ил ијулун 7-дә Азәрбајҹан ССР-ин тәркибиндә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти тәшкил едилди.

Һәлә Ермәнистанда дашнаклар һакимијјәтдә оларкән А.И.Микојан РК /б/ П МК-ја, В.И.Ленинә мә'рузәсиндә јазырды /чох мараглыдыр ки, С.Микојан өз атасынын мирас гојуб кетдији сәнәдләрдән објектив истифадә етмәк истәмәмишдир!/: "Ермәни һөкумәтинин акентләри олан дашнаклар Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәјә чан атырлар, лакин бу, Гарабағ әһалиси үчүн өз һәјат мәнбәјиндән — Бакыдан мәһрум олмаг вә һеч вахт, һеч нә илә бағлы олмадыглары Ирәвана бағламаг демәк оларды. Ермәни кәндлиләри дә бешинҹи гурултајда Совет Азәрбајҹаныны танымағы вә онунла бирләшмәји гәрара алмышлар"[2].

1920-чи ил ијунун 5-дә РК /б/ П МК-нын Гафгаз бүросу Г.К.Орҹоникидзе вә А.М.Назаретјанын тәклифи илә Гарабағ мәсәләсини мүзакирә едәрәк гәрара алмышды: "Мүсәлманлар вә ермәниләр арасында милли сүлһүн, јухары вә ашағы Гарабағын игтисади әлагәсинин, онун Азәрбајҹанла мүнтәзәм әлагәсинин зәрурилијини нәзәрә алараг Дағлыг Гарабағ Азәрбајҹан һүдудларында сахланылсын, она кениш мухтаријјәт верилсин..."[3].

---

[1] *Н.Нәриманов.* Избранные статьи, речи и письма, Б.,"Јазычы", 1987, сәһ.55,56.

[2] Сов.ИКП МК јанында МЛИ-нин партија архиви, ф.461, с.1.г. 45452 в.I. Ситат бу мәнбәдән кәтирилир: Ч.Б.Гулијев. Ленин милли сијасәти бајрағы алтында /русча/, Бакы, 1972, сәһ.302.

[3] Јенә орада. сәһ.303.

Инди бүтүн бунлар унудулур. Белә бир фактын да үстүндән сүкутла кечирләр ки, Гарабағ вә Зәнкәзур мәсәләси ики республиканын гаршылыглы разылығы илә һәлл олунмушду. Совет Азәрбајчанынын Ермәнистан ССР-ә күзәштә кетдији әрази чох кениш иди вә һәмин күзәшт нәтичәсиндә Азәрбајчан әразиси тәхминән 9 мин квадрат километр азалыб 86,7 мин квадрат километрә енмишди.

Инди дә, С.Микојанын сөзләрилә сөјләсәк, "ишин көкүнә" гајыдаг. Гарабағ барәдә иддиалара тарихи дон кејдирмәјә чалышырлар. Күја бу дијар кечмишдә Ермәнистана мәхсус олмуш вә ермәниләр тәрәфиндән мәскунлашдырылмышды. Һәмин версијанын тәрәфдарлары тарих сәһнәсиндә зоракылыг едир, вахтилә Гарабағы гәдим Гафгаз Албанијасынын вилајәти һесаб едән ермәни алимләринин /К.Патканов, Н.Емин, К.Шаһназарјан, Ј.Манандјан, И.Орбели, С.Јеремјан вә башгаларынын әсәрләрини белә тәфтиш етмәкдән чәкинмирләр.

Узаг тарихи кечмишдә индики Азәрбајчан ССР-ин әһалиси башлыча оларағ Гафгаз албанларындан ибарәт иди. Мәшһур гафгазшүнас, ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү К.В.Тревер албанлары Загафгазијанын үч әсас гәдим халгындан бири, Загафгазија Азәрбајчаны вә Дағыстан халгларынын әчдадларындан бири адландырыр, онларын "гәдим вә јүксәк мәдәнијјәтә" малик олдугларыны хатырладырды [1].

ССРИ тарихи мүтәхәссисләри арасында бунунла бағлы јекдил фикир мөвчуддур:

"Кетдикчә албанларын әксәријјәти Азәрбајчан халгынын тәркибинә дахил олду вә мүсәлманлашды", онларын кичик азлығы исә /Шәкидә вә Дағлыг Гарабағда/ ермәниләрә говушуб ермәниләшди"[2].

"Гарабағын вә гисмән Азәрбајчан ССР-ин башга вилајәтләринин /Нахчыван МССР-дән савајы/ ермәниләри онун /албан әһалисинин/ нәсилләридир. Демәли, гәдим Албанија әһалиси һәм дә индики азәрбајчанлыларын вә ермәниләрин бир һиссәсинин үмуми әчдадыдыр. Буна көрә дә һәмин мәсәләдә Азәрбајчан вә ермәни алимләри арасында кедән вә тәәссүф доғуран мүбаһисәләр әсассыздыр"[1].

Фикримизчә, гәдим дөврдә мөвчуд олан вәзијјәт тамамилә ајдындыр. Бүтүн орта әсрләр боју Гарабағ Азәрбајчандакы феодал дөвләт бирләшмәләринин бир һиссәси олмушдур. Белә ки, бу әрази XII-XY әсрләрдә Азәрбајчанын Атабәјләр, Гарагојунлу вә Ағгојунлу дөвләтләри тәркибиндә инзибати ваһид олмушдур.

Гарабағ торпаглары сонралар пајтахты Тәбриз шәһәри олан Сәфәви дөвләтинин тәркибиндә јарадылмыш үч Азәрбајчан бәјләр-бәјлијиндән бири иди /1501-1736-чы илләр/.

"Нүзһәтүл-гүлуб", "Зејл-е Тарих-е гузиде", "Тәкмиләтүл-әхбар" вә башга тарихи әсәрләрдә бу әјаләт, адәтән "Аран Гарабағы" адланмышдыр /Аран орта әсрләрдә Күр вә Араз чајлары арасындакы Азәрбајчан торпагларынын адыдыр/. Буну XYII әср ермәни мүәллифи Тәбризли Аракелин "Тарих китабы" да тәсдиг едир. Мүәллифә көрә Гарабағ албанлар өлкәсидир: "Сонра Вардапет... албанларын өлкәсинә, Гарабаға јола дүшдү..."[2].

1747-чи илдән 1828-чи илә кими Аран торпаглары Азәрбајчан феодал дөвләтинин — Гарабағ ханлығынын өзүлү олмушдур. Иран тәчавүзүнә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апаран Гарабағ ханлығы Ибраһим ханын дөврүндә рус дөвләти илә сых дипломатик әлагәләр сахламышдыр. Бу әлагәләрин характери II Јекатеринанын 1783-чү илдәки фәрманында бирбаша өз әксини тапмышдыр: "Ибраһим хана кәлдикдә исә, әкәр онун рус һимајәсинә гәбул едилмәси бир чәтинлик, јахуд шүбһә илә гаршыланмырса, онда чар Иракли илә көрүлән иш рәһбәр тутула биләр /Күрчүстана аид олан тарихи Кеорки мүгавиләси нәзәрдә тутулур - Б.В., С.Ә./. Охшар шәртләрлә онун һимајәјә көтүрүлмәси оранын мүгавимәтсиз әлә алынмасына вә орадакы бир чох гоншуларын бу ики һөкмдардан нүмунә көтүрмәси үчүн тәкана сәбәб ола биләр". Ибраһим хан вә Гафгазын баш команданы П.Д.Сисианов тәрәфиндән 14 мај 1805-чи илдә бағланмыш икитәрәфли мүгавиләјә көрә Гарабағ ханлығы Русијаја бирләшдирилди. Сых тарихи вә мәдәни әлагәләрлә Азәрбајчана бағлы олан Гарабағ ханлығыны бир сијаси амил олмагла өзүнә бирләшдирән Русија дөв-

---

[1] *К.В.Тревер.* Гафгаз Албанијасынын тарихи вә мәдәнијјәтинә даир очеркләр /русча/, ССРИ ЕА нәшри, М.-Л.,1959, сәһ.3.

[2] *И.П.Петрушевски.* Азәрбајчанда вә Ермәнистанда феодал мүнасибәтләринин тарихинә даир очеркләр /русча/, Л.,1949, сәһ.52.

[1] *А.П.Новоселтсев. В.П.Пашуто, Л.В.Черепнин.* Феодализмин инкишаф јоллары /русча/, М.,1972, сәһ.42.

[2] "Наука", 1973, сәһ.226.

ләти, бу өлкәдән өтрү Азәрбајҹанын галан һиссәси үчүн сәҹијјәви олан инзибати идарә статусу мүәјјән етди: 1822-ҹи илдә ләғв едилән ханлығын јериндә Загафгазијанын, "мүсәлман" әјаләтләриндән бири олан "Гарабағ әјаләти" рәсми олараг јарадылды. Буна көрә дә Русијанын дөрд назирлији /харичи ишләр, дахили ишләр, һәрби вә малијјә назирликләри/ тәрәфиндән бурахылан дөрдчилдли "Загафгазијадакы Русија торпагларынын ичмалы" /СПб, 1834/ китабында Гарабағ "мүсәлман әјаләтләри" тәркибинә дахил едилмишдир. 1828-ҹи илдән сонра јаранан "Ермәни вилајәти" тәбии олараг "мүсәлман әјаләти" сајылмырды, һалбуки, 30-ҹу илләрин камерал сајымына көрә онун әһалисинин 46,2 фаизи /Ирандан вә Түркијәдән бураја көчүрүлән ермәниләр кәлмәздән габаг исә 73,8 фаизи/ мүсәлман - түркләрдән, јә'ни азәрбајҹанлылардан ибарәт иди. Демәли, чар Русијасы һөкумәти дә Гарабағы рәсмән "Ермәни вилајәти"нин, јә'ни индики Ермәнистанын бир һиссәси сајмырды вә сајмаг үчүн бир тарихи туталга танымырды.

1840-чы илдән Гарабағ торпаглары Шимали Азәрбајҹанын әксәр торпагларыны өзүндә бирләшдирән јени јарадылмыш Каспи вилајәтинин гәзалары тәркибиндә; 1868-ҹи илдән Шимали Азәрбајҹанын ики ири инзибати ваһидиндән бири олан Јелизаветпол /Кәнҹә/ губернијасынын тәркибиндә; 1920-ҹи илдән исә Азәрбајҹан ССР тәркибиндә мөвҹуд олмушдур.

Беләликлә, бүтүн тарих бојунҹа, хүсусән сон 1600 илдә нә бүтөвлүкдә Гарабағ әјаләти, нә дә онун дағлыг һиссәси һеч вахт ермәни дөвләт бирләшмәләринин тәркибиндә олмамыш, әксинә, Азәрбајҹанын сијаси-игтисади вә мәдәни һәјатынын тәркиб һиссәси кими танынмышдыр.

Беләликлә, Аганбегјанла көрүш һаггында һесабатда сөјләнән "Азәрбајҹан республикасына бирләшдирилмиш гәдим ермәни торпаглары — Гарабағ вә Нахчыван" — сөзләри Аганбегјан, "аудиторијасынын", хүсусән орада иштирак едән Дашнаксутјун партијасы, "ветеранлары"нын експансионист хүлјаларыны әкс етдирир. Белә хүлјаларын тарихи исә гәдимдир. Һәлә 1904-чү илдә рус публисисти В.Л.Величко јазырды:

"Биз һәлә бәднам Бөјүк Ермәнистан барәдә вә өзүнүн бүтүн гоншуларыны мәдәниләшдирмәк кими дүнја мигјаслы бир миссијаны өз бојнуна көтүрән ермәниләрдән сөз ачан чәфәнк дәрсликләрдән данышмырыг. Һәмин килсә мәктәбләриндә пајтахты Тифлис олмагла аз гала Воронежә гәдәр Бөјүк Ермәнистанын хәритәләри дә интишар етдирилирди"[1].

Һазырда Дағлыг Гарабағда ермәни әһалисинин сајча үстүнлүјүндән чох данышырлар. Ән илкин рәсми рус гајнағына, 1832-ҹи илин камерал сајымына көрә, Гарабағ әјаләтиндә 34,8 фаиз ермәни вә 64,8 фаиз азәрбајҹанлы олмушдур[2]. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 1828-ҹи ил Русија-Иран мүгавиләсинә көрә илк илләр әрзиндә Ирандан Гарабаға вә Шимали Азәрбајҹанын башга әјаләтләринә интенсив сурәтдә ермәни әһалиси көчүрүлмүшдүр. XIX әсрин 80-чы илләринин сонуна јахын Дағлыг Гарабағын дахил олдуғу Шуша гәзасында ермәниләрин сајы артыг 58 фаиз, азәрбајҹанлыларын сајы 42 фаиз иди[3].

Һәмин дөврдә Русијанын Иранда сәфири олмуш јазычы А.С.Грибоједов 1828-ҹи илдә ермәниләрин Ирандан Гарабаға көчүрүлмәси мәсәләләриндән бәһс едәрәк јазырды ки, онлар бизим тәзә торпагларда јерләшдириләркән һәр шеј дүшүнүлүб дашынылмамыш, бағышланмаз дәрәҹәдә нашылыг көстәрилмишдир. "Ермәниләрин Ирандан бизим әјаләтләрә көчүрүлмәси һаггында гејдләр" адлы һәмин јазыда даһа сонра охујуруг: "Ермәниләрин әксәр һиссәси мүсәлман мүлкәдар торпагларында јерләшдирилмишдир. Јајда буна биртәһәр дөзмәк оларды. Ев саһибинин — мүсәлманларын бир чоху көчүб кедирди, башга динә мәнсуб олан кәлмәләрлә аз-аз растлашырдылар[4].

Нәһајәт о, бу гәнаәтә кәлир: Мүсәлманлара тәлгин едилмәлидир ки, һазыркы сыхынтылы вәзијјәт узун сүрмәјәҹәкдир. Инди биз кәрәк ермәниләрин галмасы үчүн илк дәфә мүсаидә едилән торпаглара онларын әбәди јијәләнәҹәји горхусуну мүсәлманларын бејниндән чыхараг"[5].

Бу горху әбәс дејилмиш...

---

[1] *В.Л.Величко.* Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С.Петербург, 1904, с.101.

[2] Загафгазијадакы Русија торпагларынын ичмалы /русча/, III һиссә, СПб, 1834, "В" ҹәдвәли.

[3] 1896-чы ил үчүн Гафгаз тәгвими /русча/. Ү бөлмә, сәһ.48-61.

[4] Бах: *А.С.Грибоједов.* Сочинения в двух томах, Т.2. Библиотека "Огонек", Издательство "Правда", М., 1971, с.340.

[5] Јенә орада, с.341.

Рус империјасы әһалисинин биринчи — 1987-чи ил сајымына көрә исә, "ана дили" үзрә бурада јашајан ермәни вә азәрбајчанлыларын сајы мүвафиг олараг 53 вә 45 фаиз иди /мө'тәризәдә гејд едәк ки, рүсвајчы "Очаг" китабынын мүәллифи З.Балајан утанмадан көстәрир ки, XIX-XX әсрин башланғычында куја Гарабағ әһалисинин 96-98 фаизи ермәниләрдән ибарәт иди. Өз халгына бу бојда јалан данышмаг олармы?!/. Хүсусилә, Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә гачгынларын сајы артдыгча Гарабағда ермәниләр бир гәдәр дә чохалырды. Беләликлә, Русија дөвләтинин һимајәси алтында Азәрбајчан халгы өз мүгәддәс торпағында ермәни халгына сығыначаг верди.

Лакин 1948-1953-чү илләрдә ССРИ халгларынын мүнасибәтләриндә көрүнмәмиш бир һадисә баш верди. Сталин бир гәләм чәкмәклә 100 миндән артыг азәрбајчанлынын Ермәнистан ССР-дән зорла чыхарылмасына, депортасија едилмәсинә разылыг верди. Јүз илләрдән бәри нечә-нечә нәслин јашадығы евләр вә очаглар дағыдылды. Күнаһсыз адамлар индијәчән анлаја билмирләр ки, онлары нә үчүн Ермәнистан әразисиндәки доғма јурдларындан мәһрум етмишләр. Ајдын олурду ки, Ермәнистан ССР-и јекчинс милли тәркибли республикаја чевирмәк хәтти рәсми истигамәт алмышдыр. Азәрбајчан ССР-ә әрази иддиалары вермәк дә систем һалыны алды. Һәмин вахтдан индијәдәк бу иддиалар демәк олар ки, һәмишә Азәрбајчанын мәғлубијјәти илә нәтичәләнмишдир. Бу гәбилдән олан сонунчу тәһгирамиз һадисә чәми үч ил габаг Газах рајонунда 5 мин һектардан артыг барлы-бәһрәли әкин саһәләринин Азәрбајчандан гопарылмасы илә нәтичәләнмишдир.

Көрүнүр, бүтүн бунлар мүәјјән бир зәнчирвари реаксија јарадыр ки, бу да торпагларымызын һиссә-һиссә парчаланмасына сәбәб ола биләр. Инди артыг күрчү тарихчиләри арасында да Шәки әјаләти — Азәрбајчанын 5 рајонунун әразиси барәдә иддиалар ешидилир[1]. Һәм дә бу чүр иддиалара елә бир вахтда јол верилир ки, Күрчүстан ССР һүдудларында "јығчам бир әразидә"

300 миндән артыг азәрбајчанлы јашајыр. Онлар, 50-чи илләрдә бөјүк күтләси зорла республикадан чыхарылдыгдан сонра индијәдәк Ермәнистан ССР-дә јашајан 200 минә јахын азәрбајчанлы кими һеч бир милли мухтаријјәтә малик дејилләр.

---

[1] Бах: *Д.Л.Мусхелишвили.* Шәрги Күрчүстанын тарихи чоғрафијасындан /русча/. Тбилиси, 1982.

1828-чи илдән бәри Азәрбајчан халгы ики һиссәјә бөлүнмүшдүр. Дүнја Милләтләр бирлијиндә Азәрбајчан халгыны өз милли дөвләти — Азәрбајчан Республикасы ләјагәтлә тәмсил едир. Халгымызын Иранын табелијиндәки Чәнуби Азәрбајчанда јашајан һиссәси исә һәр чүр милли дөвләт һүгугларындан мәһрумдур. Орада Азәрбајчан дили, 20 милјондан артыг чәнуби азәрбајчанлынын бүтүн милли мәдәнијјәти амансыз тә'гибләрә мә'руз галыр. Белә бир шәраитдә тәбиидир ки, Чәнуби Азәрбајчан халгынын бүтүн үмиди Азәрбајчан ССР-әдир.

Инамла демәк олар ки, өз милләтинин дирчәлишини вә сәадәтини башгаларынын бәдбәхтлији үзәриндә гурмаға чан атанларын, ермәни әдәбијјатынын классики, Азәрбајчанын јетирмәси Александр Ширванзадәнин пејғәмбәрчәсинә сөјләдикләрини унуданларын вәтәндашлыг аләми, дахили аләми мәһдуд вә ачыначаглыдыр. А.Ширванзадә һаглы олараг демишдир: Загафгазија сачајаг кимидир, ајағынын бирини гырсан, бүтүнлүклә јыхылыб бөјрү үстә дүшәчәк.

А.Аганбегјан кими шәхсләр јахшы билирләр ки, Азәрбајчан халгы узун әсрләр боју өз тарихи әчдадларынын торпағы олан Гарабағда вә Нахчыванда ермәниләрлә биркә меһрибанлыгла јашамышлар. Лакин белә шәхсләр үчүн бүтүн бунлар аздыр. Онлар һәр шеји өз әлләринә алмаг, һәм дә буна наил олмаг истәјирләр ки, халгымыз өз торпагларына саһиб олмаг һүгугундан мәһрум едилсин. XX јүзиллијин башланғычында бә'зи ермәни алимләри Күрчүстан барәдә дә бу чүр иддиаларла чыхыш едир, сүбут етмәјә чалышырдылар ки, "Күрчүстан әслиндә Күрчүстан дејил, гәдим Ермәнистандыр". О вахтлар бөјүк күрчү демократ јазычысы Илја Чавчавадзе бу барәдә јазмышды: "Мәкәр ермәниләрин сәпәләнмәси бизим үрәјимизчәдир? Аллаһ-тәала онлара күч вә бачарыг версин ки, тәрк едиб кетдикләри јердә бирләшсинләр. Амма гој өзкә варына көз дикмәсинләр, бизи өз варымыздан мәһрум етмәјә чан атмасынлар, бизим адымызы алчатмағла ад чыхармаға чалышмасынлар. Бизим торпағымыз чох да олса, аз да олса, һәр һалда сизә сығыначаг вердик, ганадымыз алтына алдыг, сизинлә гардашлашдыг. Өз евимиздәчә бизимлә дүшмән кими рәфтар етмәјин"[1].

---

[1] *И.Чавчавазде.* Ермәни алимләри вә фәрјад гопаран дашлар /русча/. Тифлис, 1902, сәһ.80. 123.

Бөјүк демократ јазычынын фикри бу күн дә актуалдыр. Хүсусән Дағлыг Гарабағ әтрафында һај-күј галдыран, әрази иддиасына дүшән бир јығын индики, "вәтәнпәрвәрләр" үчүн. Лакин бу чүр иддиалар конститусијамыза, өлкәнин сијаси гурулушунун тәбиәтинә зиддир. Белә иддиалар халглар арасында нифаг салмагдан, милли мүнасибәтләри көркинләшдирмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Әслиндә исә јенидәнгурма просесинин һәјата кечирилдији индики дөврдә башлыча вәзифә милли сијасәт принсипләрини ардычыллыгла һәјата кечирмәкдән, Азәрбајчан вә ермәни халгларынын, Загафгазија халгларынын достлуғуну мөһкәмләтмәкдән ибарәт олмалыдыр. Дөврүн тәләби беләдир.

"Азәрбајчан" дәркиси, 1988, N2

ВАҺИД – БӨЛҮНМӘЗ

Дағлыг Гарабағда баш верән ачы һадисәләр, бу һадисәләрлә бағлы һамынын кечирдији тәбии нараһатлыг, тарих боју гоншу олмуш, халга јөнәлмиш диггәт, һәр күн, һәр саат почталјонларын кәтирдији галаг-галаг мәктуб вә телеграм, арды-арасы кәсилмәјән телефон зәнкләри, тәбиәтин дирчәлишиндән, јени руһ, јени севинч вә јени уғурлардан хош мүждәләр кәтирән Новруз бајрамы үчүн ән'әнәви тәбрикләр әвәзинә сөһбәтләримизин "нијә белә олду?", "кимдир бу ишләрин сәбәбкары?" кими суалларла башланмасы мәни үрәк севинчими јазмаға, бејнәлмиләлчилик, һуманизм, тарих вә мүасирлик һаггында фикирләрими һәмвәтәнләримлә бөлүшмәјә вә һәр биримизин өһдәсинә дүшән бөјүк мәс'улијјәти бир даһа вә тәкрар-тәкрар нәзәрләрә чатдырмаға вадар етди.

Тарих боју мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри бир-бири илә әлагә сахлајыб. Елә һаллар да олуб ки, бир халгын талеји үчүн әламәтдар олан һәр һансы бир һадисә башга бир халгын талејиндә ачы бир әкс-сәдаја чеврилиб. Бу бахымдан дүнја халгларынын һамысынын марағы, истәји бирдир, ајрылмаздыр вә бу бирлик, бу ајрылмазлыг һәјатымызын, букүнкү вә кәләчәк уғурларымызын әсасы, тәмәл дашы, әлифбасыдыр. Бу күн бу бирлијә, бу ајрылмазлыға, халгларын амал, истәк, мүбаризә үмумилијинә хәләл кәтирән, милләтләр вә халглар арасында ән чүз'и, ән азачыг белә әдавәт, инчиклик, уму-күсү сала биләчәк вә ја салмаг мәгсәди күдән һәр һансы бир чәһд ким тәрәфиндән едилдијиндән, кимин мәнафејини күдмәјиндән асылы олмајараг, өзүнүн принсипиал гијмәтини алмалы вә вахтында арадан галдырылмалыдыр. Биз — бүтөвүн һиссәләријик, бурада нә "бөјүк" вар, нә "кичик", һамы бирдир, ејнидир вә биримизин варлығы, мөвчудијјәти о биримизин варлығыны вә мөвчудијјәтини инкар јох, тәсдиг едир, тамамлајыр.

Инди бә'зи радиолар Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә баш верән һадисәләри биздә милләтләрарасы мүсибәтләрин кәскинләшмәси илә, куја ки, Адәм вә Һәвва вахтындан белә ермәниләрлә азәрбајҹанлыларын бир-биринә бәслədиjи патоложи нифрәтлә бағламаға чалышырлар. Бош шејдир. Бу ики халг әсрләр боју сүлһ вә әмин-аманлыг ичиндә јашајыб, достлуг едиб, дүз XX әсрә гәдәр бу әмин-аманлыға һеч бир дүшмәнчилик, һеч бир нифрәт хәләл кәтирмәјиб. Сөзләримин доғрулуғуну тәсдиг үчүн ермәни гызы Әсли илә азәрбајҹанлы Кәрәмин мәһәббәтиндән бәһс едән халг дастаныны варагламаг, әсәрләринин бөјүк бир һиссәсини Азәрбајҹан дилиндә јазмыш даһи ермәни шаири Сајат Нованын бәнзәрсиз мисраларыны јада салмаг кифајәтдир.

Инди һамы тарихлә марагланыр. Јаддаш бөјүк шејдир вә гијмәтлидир. Амма бахыр, һансы јаддаш? Гоншуларла мүнасибәтләрин хошакәлмәз тәрәфләрини јада сала-сала нәсилләри бир-бириндән ајыран, халглар арасында инамсызлыг, е'тибарсызлыг вә бәдкүманлыг тохуму сәпән јаддашмы, јохса бөјүк амалларла вә идеалларла ганадланыб халглар арасындакы мүнасибәтләрин ишыглы, севиндиричи тәрәфләрини габартмагла нәсилләрә әмин-аманлыг, е'тибар тә'јин едән јаддашмы?

Ахы, белә ишыглы, хош сәһифәләр һәм азәрбајҹанлыларын, һәм ермәни халгынын тарихиндә, һәм дә башга халгларла әлагәләримизин тарихиндә бол-болдур. Бизим халгымыз Хачатур Абовјанла М.Ф.Ахундзадәнин, Лермонтовла И.Гутгашынлынын, Бакихановла Пушкин аиләсинин достлуғуну һәмишә уча тутур вә јадда сахлајыр.

Мәни дүзкүн баша дүшүн: үмумилик, бирлик дејәндә, мән һеч дә јекчинслијә, фикир вә дүшүнҹә јекнәсәглијинә чағырмырам. Достлуга, "арамызда һеч бир фәрг олмамалыдыр" фикри көкүндән јанлышдыр. Достлуг мүхтәлиф чичәкләрдән һөрүлмүш бир чәләнкдир. Бу чәләнкдә һәр чичәјин өз рәнки, өз гохусу олдуғу кими, һәр халгын өз фәргли ҹәһәти, әхлагы, игтисади, мәдәни вә с. фәргләри мөвҹуддур ки, бу фәргләр бизи даһа чох бирләшдирмәли, руһән зәнкинләшдирмәлидир. Бу фәргләрә бахмајараг, инсан һәр јердә инсандыр вә һәр кәс илк нөвбәдә инсанлыг борҹуну өдәмәјә борҹлудур. Өзкә дәрдини өз дәрди кими гәбул етмәјән, өзүнү бир, гоншусуну мин көрмәк истәмәјән инсан мә'нән бәдбәхтдир, гәлбән јохсулдур. Фәләстинлиләрин ганы су

јеринә ахдығы, ҹәнублу гардашларымызын ән ади инсани һүгуглардан мәһрум олдуғу, Никарагуада ушаглар вә гоҹалар фәлакәтләрә дүчар олдуғу, ҹәнуби Африканын ән јахшы өвладлары зинданларда чүрүдүјү бир вахтда неҹә раһат јашамаг олар? Бәшәријјәтин башына кәлән башга фәлакәтләр кими әсрин әввәлиндә ермәни вә түрк халгынын дүчар олдуғу фәлакәт дә үрәк ағрыдыр, тәәссүф доғурур, һәмин фаҹиәнин гурбанларына Јереванда нәһәнк абидә уҹалдылыб. Бу фаҹиәјә минләрлә ше'р, һекајә, повест, роман, елми монографија һәср олунуб. Кечмиш гаршысында фанатик мүтилији көрмәк үчүн һәр ил апрелин 24-дә Јереванда тәшкил олунан издиһамлы нүмајишләрә бахмаг бәс едәр.

Һеч вахт унутмаг олмаз ки, милли һисс сон дәрәҹәдә инҹә вә мүгәддәс һиссдир. Бу һисслә ојнамаг чох бөјүк еһтијат тәләб едир. Бу да һамыја мә'лум һәгигәтдир ки, бүтүн халгларын тарихиндә фаҹиәли һадисәләр — өлүмләр, гырғынлар вә таланлар олуб. Еләҹә дә бизим халгын. Ермәниләрин милли гәһрәман адландырдыглары Андроник вахтилә Нахчыван тәрәфләрдә азмы азәрбајҹанлы гырмышды? Бәс, көрәсән, биз нијә гәтлә јетирилмишләримиз үчүн абидә уҹалдыб ағлашмырыг? Чүнки биз араја әдавәт сала биләҹәк јаддашы унутмаг истәјирик. Ахы, кечмишин дәһшәтли вә драматик һадисәләрини јада салыб ағламаға вә бу ишдә инди кимисә күнаһландырмаға, она кин бәсләмәјә вә кәнҹлији һансы халгаса нифрәт һисси илә тәрбијә етмәјә еһтијаҹ вармы? Вә бу бизи һара апарар? Бир сөзлә, бизә пис шејләри хатырладан јаддашы итиләмәк лазым дејил.

Милли дујғулар гызышдырыланда һисс ағыла үстүн кәлир. Тәмкин вә тәһлил үчүн имкан галмыр. Онда милли алилик, бәнзәрсизлик фикри, милли егоизм өзү үчүн мүнбит зәмин тапыр. Өзүнү хүсуси тарихи агибәти олан милләт кими дәрк едән халгын нүмајәндәсиндә дәрһал, "халгын һамиси" олмаг иддиасы баш галдырыр. Тарихә вә букүнкү һадисәләрә тәмкинли бахыш милли бахышла әвәз олунур. "Дәниздән-дәнизә" узанан уjдурма империјаны бәрпа етмәк вә Загафгазијанын, һәтта Русијанын бир һиссәси, һабелә Аралыг дәнизи рајонларыны бу империја дахилиндә бирләшдирмәк иддиасы ону ширникдирир. Бу хүлјалар хүсуси консепсијалара салыныр.

Бу күн һамыја күн кими ајдындыр ки, Ермәнистанда вә Дағлыг Гарабағдакы нүмајишләр наразы ҹамаатын кортәбии һәрәка-

ты дејил. Бу, узун иллəрдир ки, Дағлыг Гарабағы Ермəнистана бирлəшдирмəк иддиасында олан бир груп адамын ардычыл фəалијјəтинин нəтичəсидир. Мəсəлə Дағлыг Гарабағла битирми? Əлбəттə, јох, Зори Балајанын мəнфур "Очаг" əсəрини охујан һəр бир кəс көрүр ки, бу китабда Азəрбајчанын тарихи əразисиндə тəшкил едилмиш Нахчыван Мухтар Республикасы да һəјасызчасына ермəни əразиси е'лан едилир. Дағлыг Гарабағы гамарламаг үчүн бир гајда олараг əһалинин милли тəркибинə мүрачиəт едирлəр. Амма Нахчыванда јалныз азəрбајчанлылар јашадығындан З.Балајан тарихин Балајан үчүн əлверишли олан сəһифəлəринə үз тутур.

Мəнə белə кəлир ки, халглары бир-бириндəн ајыран, онлар арасында нифаг салан вə бунунла да кəлəчəјимизə бөјүк зијан вуран јаддаш бејинлəрдəн силинмəлидир, кəлəчəк нəсиллəрин хатиринə!

Бу һəјəчанлы күнлəрдə бир чох шаирлəр, јазычылар, алимлəр, мүхтəлиф миллəтлəрин нүмајəндəлəри гəзет сəһифəлəриндə, радио вə телевизијада чыхышлар едирлəр. Онлар вəзијјəтə ујғун олараг тəшвигат методларыны дəјишмəк əвəзинə көһнə хатирəлəри јада салыр, тəкрар-тəкрар мүһарибə иллəриндə мүхтəлиф миллəтлəрин нүмајəндəлəринин үмуми душмəнə гаршы вурушмасындан, тапдыглары бир тикə чөрəји јары бөлмəлəриндəн данышырлар. Бунлар олмуш шејлəрдир вə буну һеч кəс инкар етмир. Лакин шəһəр вə кəндлəри кəзəн шајиəлəрдəн əсəблəри кəрилмиш күтлə илə бу чыхышлар арасында бир информасија вакууму јаранды. Сон һадисəлəр белə бир вакуумун халгла зијалылар арасында да олдуғуну нəзəрə чарпдырды.

Сөһбəт јазычы сөзүнə инамдан кедир. Бу һəјəчанлы күнлəрдə һəмкарларымызын бə'зилəри күтлəлəри əлə алмаг үчүн үрəклəрə јол ача билəн исти сөз тапа билмəди. Белəлəрини курсүдəн ашағы салдылар. Вахтилə сөз ријакарлығы илə мəшғул олмуш адамлара исə даһа чəтин олду. Адамлар "дил пəһлəванларынын" сөзүнə инанмадылар. Бизə ајдын олду ки, кечə-күндүз ишлəмəли, сəһвлəримизи тəһлил етмəли, адамларын инамыны, е'тибарыны газанмалыјыг. Белə бир тəзəлəнмə рус əдəбијјатында чохдан башланыб, амма биз илк аддымларымызы атырыг.

Бөјүк рус шаири В.Мајаковски дејиб ки, бизлəрдə сөз дəб һалыны алыр, палтар кими көһнəлир. Бир шаир вə бир вəтəндаш

кими мəн кечəн иллəрин ријакарлығыны өзүмə вə гəлəм јолдашларыма бағышлаја билмирəм. Бу иллəрдə биз достлуг һаггында пафосла, чејнəнмиш сөзлəрлə данышыр вə үрəјимизə биканəлијин јол тапмасыны көрмүрдүк. "Достлуг күнлəри"ндə, "Əдəбијјат һəфтəлəри"ндə вə "ајлыгларында" јенə дə ән'əнəви алгышлар курлајыр, əввəлчəдəн əзбəрлəнмиш мəтнлəр охунур, тəдбирлəр мүхтəлиф олса да, ејни сөзлəр, ејни шуарлар сөјлəнир, əдəбијјатда вə хүсусəн ше'рдə јалан даһа чох баш алыб кедирди.

Ајдын олду ки, өз ана дилиндə даныша билмəдиклəриндəн адамларла көрүшмəкдəн горхан "мəс'ул ишчилəр"дə вар.

Бу јердə 10-15 ил бундан əввəл Лəлəзадə адлы 80 јашлы бир гочанын дедији бир сөз јадыма дүшдү: "Кечмишдə биз һеч вахт достлугдан данышмаздыг. Амма ермəнилəрлə гапыбир гоншу вə дост идик: Бундан сонра гоча мəнə олмуш бир əһвалат данышды. О, деди ки, ушаглыгда олан бир əһвалаты һеч унуда билмирəм. Бизим Көјбулаг кəндиндə бир ермəни кəнчлə азəрбајчанлы кəнч ова кедирлəр. Овда ермəни кəнчин əлиндə түфəнк ачылыр, дəјир азəрбајчанлыја. Азəрбајчанлынын јеканə баласы тəсадүфи хəтанын гурбаны олур. Мүгəссирин валидејнлəри вə гоһумлары азəрбајчанлыкилə башсағлығына кəлмəк истəјир, лакин чəкинирлəр. Əһвалатын баш вердији обанын ағсагталы Аракел адлы гоча мүгəссирин гоһумлары илə матəм мəчлисинə кəлир. Јасдакылар һамысы ајаға галхыр, башсағлығына кəлəнлəри гаршылајырлар. Аракел кишинин матəмə кəлиши вə бир сөзү, дүшə билəчəк əдавəтин гаршысыны алыр: "Ганы ганла јумазлар, гану су илə јујарлар". Бу адəт һəр ики халгын гəдим, улу адəтидир. Инди биз е'тираф едəк ки, чохданкы шаблон тəблиғат васитəлəринə архајын олуб елин өз руһундан доған психолокијасыны, ағсаггал һөрмəтини вə адəт-ән'əнəлəри унутмушуг.

Мəн бу дəһшəтли күнлəрдə шаһиди олдуғум бир һадисəни дə јада салмаг истəјирəм. Гарабағ һадисəлəриндə мəн Ағдама кетдим. Мəн һадисəдə өлдүрүлмүш ики кəнчин — Бəхтијарын вə Əлинин матəм мəчлисинə кетдим. Мəгсəдим чамаатын бу һадисəјə мүнасибəтини вə əһвали-руһијјəсини өјрəнмəк иди. Əлбəттə, хүсусилə дəлиганлылар, күнаһсыз гəтлə јетирилмиш ики кəнчин өлүмүнə дөзмүр, əсəбдəн од алыб јанырдылар. Чаванларын бу гəзəби даһа бөјүк гырғынлара сəбəб ола билəрди. Ағыллы адамларын һамысы бу гəзəбин гаршысыны алмаға чалышырды.

Бу әсәб аловуну сөндүрмәк лазым иди. Мәчлисин башында әјләшән ағсачлы гоча тәмкинлә данышмаға башлады. Шәргин мүдрик шаирләриндән кәтирдији мисалларла кәнчләри сәбрә, дөзүмә вә тәмкинә чағырды. Һамыны һиссләрини чиловламаға чағырды.

Ағдам гәдим шәһәрдир. Бурада адамлары тәкчә ганун дејил, мин илләрин сынағындан чыхмыш хејирхаһ адәтләр, ән'әнәләр, тәсәввүрләр идарә едир. Бурада ағсаггал сөзүнүн гијмәти вар. Бу чәһәти нәзәрә алан Ағдам Рајон Партија Комитәси ағсаггалардан ибарәт сәлаһијјәтли бир мәсләһәт шурасы јаратмышды. Рајонун сосиал инкишафы вә хүсусән кәнчләрин тәрбијәси илә мәшғул олан бу шуранын чамаат арасында чох бөјүк һөрмәти вар.

Тәзә пејда олан јениликчиләр кечән илләрдә нечә-нечә адлар, символлар, дөш нишанлары, адәт-ән'әнәләр дүзәлтдиләр. Амма јаранмыш фөвгәл'адә вәзијјәт јенә дә халгын јаратдығы мә'нәви өлчүләрин даһа јүксәкдә дајандығыны сүбут етди...

...Мәчрасындан чыхмыш ики нәһәнк чајы андыран күтлә өлүм-дирим мүбаризәси үчүн гаршы-гаршыја дајаныб. Хаһиш, горху, ганун — һеч нә көмәк етмир. Ермәниләр вә азәрбајчанлылар дөш-дөшә кәлибләр. Бир аздан гаршысыалынмаз фәлакәт баш верә биләр. Бу заман республика КП МК катибләриндән бири ирәли чыхыб, үзүнү һәр ики тәрәфә тутду: "Әввәл мәни, сонра бир-биринизи өлдүрүн. Мән бу гардаш гырғыныны көрмәк истәмирәм..." - деди.

Адамлар чашдылар. Чоху дајанды. Амма әсас јолдан кәнарда кедән издиһам ирәлиләди. Елә бу вахт јашлы бир гадын һамы көрсүн дејә, машынын кузовуна галхды. Кәлағајысыны бир-бирини дидмәјә һазыр олан кишиләрин ајаглары алтына атды. Фөвгәл'адә бир һадисә баш верди. Һеч кәс бу кәлағајыны тапдајыб кечмәјә чәсарәт етмәди. Адамлар узун мүддәт бир-биринә бахыб дајанды. Саваш мејданыны ахырынчы һәмин гадын — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Хураман Аббасова тәрк етди.

Мән үзүмү јерлиләримә — ермәниләрә вә азәрбајчанлылара вә хүсусилә, Хураман ханымын һәјатларыны хилас етдији, ган төкмәјә гојмадығы чаванлара тутараг дејирәм: "Кәлин, өз пулумузла һәмин јердә гардаш гырғынына мане олмуш гадына һејкәл учалдаг. Ахы, мәһз онун әмәлинә көрә ағыл һиссә галиб кәлди, әмин-аманлыг дүшмәнчилијә, һармонија хаоса гәләбә чалды.

Әзиз охучу, дедикләрим нағыл дејил. Бу гадынын һәрәкәти

гәдим дастанларын сәтирләри кими көзләрим гаршысындадыр. Дүзүнү дејим: әввәлләр мәнә елә кәлирди ки, белә һадисәләр анчаг дастанларда вә нағылларда мүмкүндүр. Амма сән демә, бу әхлаг халг јаддашына һәкк олунмуш вә онун өз күчүнү көстәрмәси үчүн лазыми шәраитин јаранмасыны көзләјирмиш. Бах, елә бу мөвгедән дә бир азәрбајчанлы кими үрәкләримизи ағрытмыш Сумгајыт һадисәләринә өз мүнасибәтими билдирмәк истәрдим.

Сумгајыт һадисәләри, һеч шүбһәсиз, Степанакертдә вә Ағдамда баш вермиш һадисәләрлә, бу һадисәләрдә Азәрбајчана ахыб кәлмиш азәрбајчанлы гачгынларла бағлыдыр. Бу гачгынларын ачыначаглы вәзијјәти, јерли һөкумәтин онларын талејинә биканә мүнасибәти гәзәб доғурду вә бу гәзәб һәјәчана чеврилди. Лакин мәни бурада башга бир шеј мараглагдырыр. Бәс нијә Әскәранда баш верән чинајәт Ағдамда экс-реаксија әмәлә кәтирмәди, тоггушма гырғына чеврилмәди. Сумгајытда исә гачгынлар кәлән кими талан, гырғын, өлүм баш верди? Ахы, ән јүксәк даирәләрдә Сумгајыт бејнәлмиләл шәһәр, комсомол шәһәри сајылыр. Онун чәми 40 јашы вар. Мүхтәлиф јерләрдән кәлән кәнчләр тәрәфиндән тикилиб вә инди дә бурада онларла халгын нүмајәндәси јашајыр вә ишләјир.

Бәс нијә минләрлә зијалысы, тәблиғатчы вә тәшвигатчысы олан фәһлә шәһәри Сумгајытда бу гисас аловунун гаршысы алынмады? Мән ачыг данышмаг истәјирәм. Она көрә ки, Сумгајыт Ағдам кими мин илләрин халг ән'әнәләринә сөјкәнән шәһәр дејил. Бу шәһәрдә боллуча шүар вә рајком тәблиғатчылары вар ки, онларын нә күчәләрә асдыглары шүарларын, нә дә сөз хатиринә боғаздан јухары данышдыглары сөзүн тә'сири вар. "Улу сөзүнә бахмајан, улаја-улаја галар", "Ағсаггалы олмајан евин бүнөврәси чүрүк олар", - аталар сөзләрини дә хатырласаг, көрәрик ки, мин илләрдән сүзүлүб кәлән ел адәтинә, халг мүдриклијинә узун илләр боју елӘдијимиз һүчумлар наһаг имиш!

Тәзәдә бахын! Халг гурбан вердији јердә ән'әнәјә сөјкәниб гоншусунун хәтасыны бағышлады, мүдриклијини көстәрди, амма халг ән'әнәсинә вә мүдриклијинә сөјкәнмәјән јердә гәзәбини чиловлаја билмәјиб, һәм гырғын төрәтди, һәм дә гырғына кетди.

Мүхтәлиф милләтләрдән олан 32 нәфәр, башыпозуглуғун вә бөјүксүзлүјүн гурбаны олду. Һәм өләнләр, һәм дә өлдүрәнләр мүхтәлиф милләтин нүмајәндәләри олдуғундан, буна милли әда-

вәтин вә гисасын нәтиҹәси кими бахмаг олмаз/. Бөјүк ән'әнәси, көкү, тарихи ган јаддашы вә ағсаггалы олмајан шәһәрдә белә бир һадисәнин олмасыны мән тәсадүфи һесаб етмирәм.Сумгајыт һадисәсиндә Москванын да бармағы вар иди.

Бу күнләрдә Новруз бајрамы мүнасибәтилә кечмиш достларым — Мәммәдовлар мәни гонаг чағырдылар. Елман Мәммәдов мүһәндисдир, азәрбајҹанлыдыр. Арвады Сирануш журналистдир, ермәни гызыдыр. Сәмими аиләдир. Бајрам столунда Шәрг ширнијјаты, бојанмыш јумурта, сәмәни дүзүлмүшдү. Һәјат, дирчәлиш рәмзи олан јамјашыл сәмәни шәһәр мәнзилләриндә мәнә хүсуси ләззәт верир. Лакин мәни һәмин күн даһа чох севиндирән онларын үчајлыг оғлу иди. Мәммәдовлар Дағлыг Гарабағ, Ермәнистан вә Сумгајытдакы һадисәләрдән тәшвиш кечирир, Бакыда сакитлик олса да, ким нә билир, сабаһ нә олачаг, дејә һәјәҹанланырдылар. Дејирдиләр ки, һәрәкәт планы чызмышыг: азәрбајҹанлылар һүҹум етсә, габаға Елман чыхачаг, ермәниләр һүҹум етсәләр — Сирануш. Даһа чох ушаг үчүн горхурдулар. Һәтта ону дәлиганлылардан горумаг үчүн кизли бир јер дә дүшүнмүшдүләр.

Дејин көрүм, бөлүнмәјәни нечә бөлмәк олар? Әсрләр боју бир-биринә гајнаглашмыш шејләри бир-бириндән нечә ајырмаг олар?

Еләҹә дә Гарабағы Азәрбајҹандан ајырмаг мүмкүн дејил. Чүнки ваһид бөлүнмәз. Чүнки тарихин ән гәдим дөврләриндән Гарабағ-Азәрбајҹанын үзвү бир һиссәси, башынын тачы, үрәјинин дөјүнтүсү, дилинин нәғмәси, нәғмәсинин аһәнкидир.

"Көлин, ачыг данышаг" китабы, Бакы, 1988

ШӘНБӘ КЕЧӘСИНӘ КЕДӘН ЈОЛ

Гарабағ һадисәләри башланандан индијә гәдәр әлимә гәләм аланда бүтүн вүҹудум ләрзәјә кәлир. Гәләм ичимдәки гәзәби вә е'тиразы истәдијим шәкилдә јазыја чевирә билмир. Һиддәтим вә гәзәбим фикрими дәгиг ифадә етмәјә имкан вермир. Чүнки халгыма едилән көзкөрәси зүлм о гәдәр бөјүк, һагсызлыг о гәдәр дәһшәтлидир ки, бунлары инсан ағлы дәрк едә билмир.

Зүлмүн вә һагсызлығын бу дәрәчәдә ола биләҹәјини тәсәввүрүмә кәтирә билмәздим. Өз көзләримлә көрсәм дә, ағлымла гәбул едә билмирәм. Гәлбимә вә ағлыма сығмајан бу дәһшәтләри вә үстүмүзә јағыш кими јағдырылан бөһтанлары һансы сөзүн гүдрәти илә дејим? Һансы ифадәләрлә ҹүмләләрә дүзүм? Шаһиди олдуғум бу мүсибәтләр һеч бир дилин мәһдуд грамматик гајдаларына сығышмыр... Ермәни мафијасы о гәдәр күчлүдүр ки, јалан вә ујдурмалары илә бизим һәгигәтимизи бучаға гысмыш, биз исә нә едәҹәјимизи дә билмирик. Бурада дејибләр ки, оғру елә гышгырды ки, доғрунун бағры јарылды. Биз тәк галмышыг, сәсимизә һај верән јохдур. Һәтта јахын гоншумуз, динбир гардашымыз Дағыстанын халг шаири Р.Һәмзәтов да јүксәк сәвијјәли бир мүзакирәдә Гарабағын Мәркәзә табе олунмасыны тәклиф етди. Халг шаири Н.Хәзри бунунла әлагәдар јаздығы мәгаләсиндә она чох тутарлы ҹаваб верди: "Бах: "Јени фикир" гәзети, 1990 N3,4/.

Ермәни лоббисинин бүтүн дүнјаны әлә алдығы бу күнләрдә Москва мәтбуатындан тутмуш бүтүн дүнја мәтбуатына гәдәр һамысы үнванымыза бөһтанлар јағдырыр. Бу јердә И.Чавчавадзенин мәшһур сөзләри јада дүшүр; чүнки вахтилә ејни мүсибәти ермәниләр күрҹүләрин дә башына ачмышды. И.Чавчавадзе јазыр: "Куја ки, биз һеч бир вахт олмамышыг вә санки һеч бу күн дә јохуг... руһән јохсул, дүшүнҹәсиз, сәфеһ, азғын, савадсыз, мәдәнијјәтсиз, е'тибарсыз, икиүзлү, горхаг — бах будур онларын

тәсәввүрүндә бизим мә'нәви вә физики варлығымызын мәнзәрәси! Өз хејирләринә бизим адымызы алчалтмаг, јох етмәк истәјән ермәниләрин сөзү илә көрүн биз нә имишик вә бу күн нәјик. Онлар сөзлә вә јазылары илә бүтүн дүнјаны инандырмаға чалышырдылар ки, биз мәһз кечмишдә дә белә шәрәфсиз вә ләјагәтсиз олмушуг, бу күн исә ондан да бетәрик".("Ермәни алимләри вә фәрјад гопаран дашлар", 1902, сәһ.12)

Бу сөзләри И.Чавчавадзе елә бил бу күн бизим һаггымызда демишдир. Бөјүк јазычы сөзүнә давам едәрәк јазыр: "Ермәниләр мәнлијимизи тәһгир етмәк, милли ләјагәтимизи тапдаламагла кифајәтләнмир, бизи јер үзүндән јерли-дибли силмәк үчүн бүтүн тарихимизи, салнамәмизи, тарихи јадикарларымызы, абидәләримизи пуча чыхарыр, бизә мәнсуб олан һәр шеји... мүхтәлиф һијләләрлә өзләринә чыхырлар... Нәдән өтрү тоз думаны галдырылыб, нәдән өтрү белә һај-һәшир гопарылыб, көј курулдајыб, илдырым чахыб? Ондан өтрү ки, бүтүн дүнјаја сүбут етсинләр: Загафгазијада та гәдимдән јалныз ермәни халгы јашамыш вә бу дијарын кәләчәји дә онларынды".(јенә орада)

Ермәниләрә хас олан бу чәһәти рус журналисти В.Л.Величко да вахтилә тәсдиг едәрәк јазмышдыр: "Нефт мә'дәнләринин саһибләри олан ермәни меценатлары Ермәнистанын "хүсуси" тарихинин јарадылмасы үчүн бу балача халгын вә онун гәһрәманларынын јүксәлдилмәси үчүн сә'јлә чалышырлар... о чүмләдән, онлар өз тарихи "хидмәтләрини" вә индики "үстүнлүкләрини" сүбут етмәк үчүн түфејли үсуллардан истифадә едир, фүрсәти әлдән вермирләр, белә ки, өзләрини тә'рифләјәрәк, тарихи даһа ајдын вә лајигли олан гоншу халглара көлкә салмаға чалышырлар. Онлар тарихи-археоложи саһәдә Күрчүстаны һәјасызчасына талајырлар. Абидәләрдән күрчү јазыларыны гопардыр, кичик православ килсәләрини вә бош килсәләри әлә кечирирләр"[1].

Ағлын габағында сәчдә етмәјә һазырам. Лакин һијлә, кәләк, сахтакарлыг ағыл дејил. Кәләкдән вә һијләдән исә һәгигәт дејил, бөһтан, јалан вә сахтакарлыг чүчәрир.

Инди кәл, јаланын габағында дајан вә бу уждурмалара һөвсәлә илә чаваб вер. Бу бојда јалана һөвсәлә дөзәр? Амма сакитләшәндән, әсәбләрини чиловлајандан сонра баша дүшүрсән ки, бу чох тәбиидир. Чүнки јалан, бөһтан јаланчынын вә фырылдагчынын јашамаг васитәсидир. О, башга халга бөһтан атмаса, јашаја билмәз. Чүнки аталар демишкән, јерсиз кәлди, јерли гач...

Бу сахтакарлар өзләри чох јахшы билир ки, онларын әчдады бу торпаглара кәлмәдир. Онлар бу торпаглара саһиб олмаг, бу торпагларда өз јашамаг һагларыны доғрултмаг үчүн мүтләг јалан данышмалы, ев саһибинә бөһтан атмалы, доғруну бучаға гысмалыдырлар. Бәдбәхтликдән, онларын Авропада вә Америкада һавадарлары да чохдур. Өз күдурәтләринә вә башга халглара атдыглары бөһтана көрә, гоншулары тәрәфиндән говулан бу милләт дүнјаја пәрпәтәјүн тохуму кими сәпәләниб. Әфсанәви "дәниздән дәнизә" вә "Бөјүк Ермәнистан" мифинә көрә биз өз торпағымызын да саһиби дејилик. И.Чавчавадзе демишкән: "күја ки, биз һеч бир вахт олмамышыг вә санки бу күн дә јохуг".

Гарабағ һадисәләри башлајандан бу күнә гәдәр башымыза кәтирилән мүсибәтләри хроноложи сурәтдә јазмаг, бунлары тарих вә кәләчәк нәсил үчүн бир ибрәт дәрси кими гојмаг мәсгәди илә бу јазыја башладым. Лакин јухарыда гејд етдијим кими о гәдәр әсәбијәм ки, низамы итирмишәм, һарадан башлајыб, һарада гуртарачағымы да билмирәм. Буна көрә дә низамы вә хронолокијаны позсам, охучу мәни бағышласын.

Тарихдән сәһифәләр

Гарабағ һадисәләринин маһијјәтини дәринлији илә билмәк вә буну сәбрлә тәһлил етмәк үчүн әсрин әввәлләриндә баш вермиш вә бу күн ејни илә тәкрар олунан һадисәләри өтәри дә олса, нәзәрдән кечирмәк вачибдир. Әлимиздә олан тарихи сәнәдләрдән ајдын олур ки, ермәниләрин 1918-чи илдән сонракы торпаг иддиаларынын көкләри чох дәриндир. О заман Азәрбајчан әразисиндә азәрбајчанлыларын ермәниләр тәрәфиндән күтләви гырғыны саман алтындан су јеридән күчлү бир әлин кизли көстәриши илә төрәдилмиш вә буну бөјүк драматургумуз Ч.Чаббарлы "атан казаклардыр" атмачасы илә гәләмә алмышды. Өзүнү "болшевик" вә "сосиалист" адландыран С.Шаумјан, Т.Әмиров, С.Лалајев о заман дашнакларын лидерләри илә бирләшәрәк Бакыда, Шамахыда вә Нахчыванда минләрлә күнаһсыз азәрбајчанлыны

---

[1] *В.Л.Величко.* Рус иши вә гәбиләләрарасы мәсәләләр. Әсәрләринин там күллијјаты. С.Петербург. 1904. сәһ.62.

гәтлә јетирмишди. Буна бахмајараг, күчлү ермәни лоббиси Түркијәдә вә Азәрбајчанда ермәниләрин күтләви гырғыны барәдә әфсанәни "кеносид" ады илә дүнјаја мәһарәтлә јајмағы бачардылар. Бурда дејибләр, адымы сәнә гојум, сәни јана-јана гојум...

Мән мә'лум сәнәдләрдән бир-ики факты кәтирмәклә кифајәтләнәчәјәм.

"Азәрбајчан" гәзетинин 1918-чи ил, 14-чү нөмрәсиндә охујуруг: "Инсанларын гарәти илә мәшғул олан гулдур дәстәсинин танынмыш башчысы Т.Әмиров "сосиалист" ордусунун башчысы олдугдан сонра Бакыда алты минә јахын көмәксиз мүсәлманы гырды. Мартыновун ички јолдашы олан алчаг Стјопа Лалајев исә башчылыг етдији дашнаксакан /јә'ни, "сосиалист"/ бандасы илә бирликдә бир сыра мәһәлләләри мүсәлманларын зијалы нүмајәндәләриндән азад етди.

Лалајев онлары евләриндән чыхарыб елә күчәдәчә күлләләјирди. Шаумјан вә онун кими "демократија рәһбәрләри" исә дејәсән, өз башчылары үчүн буна бәнзәр көзәл методлар ахтарыб тапдылар... Шамахы "әксингилабчылары" илә дөјүшә көндәрилдиләр... "Гырмызы сосиалист" дәстәсинин "сосиалистләриндән" Әмиров вә Лалајевин башчылығы илә Шамахынын бүтүн мүсәлман әһалисини гылынчдан кечирмиш вә гырха јахын кәнди дармадағын етмишдиләр".

Дашнакларын төрәтдији бу вәһшиликләри үзә чыхармаг үчүн о заман Кожемјака адлы бирисинин башчылығы илә бир комиссија тәшкил олунур вә бу комиссија гырғынларын тәшкилатчысы кими Лалајевин әлејһинә иттиһам акты тәртиб едир. Кожемјака С.Лалајеви комиссијаја чағырыб онун һәбс олундуғуну билдирдији заман Лалајев ону тәһгир едиб Шаумјана зәнк вурур. Шаумјан да телефонда Кожемјакаја тәпиниб билдирир ки, "Лалајеви һәбс етмәк јахшы дејил, бу нә шылтаглыгдыр сиз едәјирсиниз".

Демәк, чәнаб Шаумјанын фикринә көрә Лалајевин минләрлә азәрбајчанлыны гырмасы јахшы ишдир, амма бу гатили һәбс етмәк јахшы иш дејил. Биз бәдбәхтләр исә гатилин архасында дуран шаумјанлара, әмировлара абидә учалтмыш, онлары милләтимизин хиласкары билмиш, адларына дастанлар бағлајыб, ше'рләр гошмушуг.

Мараглыдыр ки, һәлә 1912-чи илдә Русијанын Ванда, Әрзрумда вә Битлисдә баш консулу олмуш кенерал Мајевски "Ванда

олан һадисәләр, ермәниләрин гырылмасы" адлы рапортунда јазырды: "Ермәни халгы һеч кимин јох, јалныз ағлыны итирмиш рәһбәрләринин гурбаны олур. Мәһз онларын рәһбәрлији сајәсиндә минләрлә ган гардашлары мәһв олдулар. Лакин бунун әвәзиндә онлар һеч дә өз ичтимаи вәзијјәтләринин јахшылашдырылмасына наил ола билмәдиләр, әксинә, ән ачыначаглы вә чыхылмаз вәзијјәтә дүшдүләр".

Лакин тәәссүф ки, ајры-ајры ермәни "зијалыларынын" бу һәгигәти дәрк етмәмәси нәтичәсиндә тарихи фактлар сахталашдырылмыш, һәгигәт кизләдилмишдир. Она көрә дә һәлә кечән әсрдән ермәни тәблиғаты нәтичәсиндә јер үзүндә олан бүтүн түркләр "мәдәнијјәтсиз", "вәһши" бир милләт кими, ермәниләр исә дүнјанын ән фағыр, әзабкеш, дилсиз-ағызсыз, амма мәдәни бир милләти кими гәләмә верилмишдир. Бу ишдә тарих боју түркләрин Африка вә Асијадакы һакимијјәтинә гысганан вә онлары бу гитәләрдән говмаға чалышан инкилисләрин дә бөјүк ролу олмушдур. Узун мүддәт түркләрин ичиндә јашајан бир нечә авропалы сәјјаһ, јазычы түркләр һаггында јајылмыш тәблиғатын әсассызлығына әмин олуб, бу барәдә мараглы китаблар јазмышлар.

Мәшһур алман јазычы-журналисти Һанс Барт 1896-чы илдә Ромада вә сонралар дәфәләрлә Алманијада вә Түркијәдә чап олунан "Түрк, өзүнү гору" /Истанбул, 1988, Түрк дүнјасы арашдырмалары вәгфи/ китабында бу мәсәләдән кениш шәкилдә бәһс едир. Һанс Барт јазыр: "Түркләр чох бөјүк мәзијјәтләрә малик милләтдир... Е'тимад вә дүрүстлүк, башга диндән оланлара да инсанчасына мүнасибәт, өлчүлү давраныш, спиртли ички ичмәмәк, аличәнаблыг вә гонагпәрвәрлик... Хәстәлик дәрәчәсиндә тәмизлик түркләрә хас олан мәзијјәтләрдир" /сәһ.11-12/.

Бундан сонра мүәллиф бәс Авропада нә үчүн түркләри вәһши кими гәләмә верирләр: - суалына өзү чаваб верир: "Түркләр, христиан олмадыглары вә протестантлыг руһу да фанатик вә гәти бир әгидәјә саһиб олдуғу үчүн јухарыда сајдығымыз мәзијјәтләри нәзәрә алынмадан барбар олараг дамғаланмагдадыр" /сәһ.12/.

Ермәниләрин биздән торпаг иддиасы 70 илдән сонра јенидән баш галдырды. Нијә мәһз инди? Һәр дәфә заманын дөнүш нөгтәләриндә ермәниләрин биздән торпаг иддиасы тәләб едир ки, биз бу дөнүш нөгтәләринин сијаси мә'насыны арашдыраг. Нијә

бу бош иддиа məhз бир-биринə бəнзəјəн заманларда мејдана чыхыр? Əкəр дəриндəн дүшүнсəк, бу нөгтəлəрин ичтимаи-сијаси маhијјəтини ачсаг, бизə чох шеј мə'лум олар.

Ермəнилəрин бу иддиасына букүнкү демократиклəшдирмə дөврүндə өзүмүз чаваб вермəли икəн, онлары јерлəриндə отуртмалыјкəн, биз көмəји јенə кəнардан умуб ишин əдалəтлə hәлл олуначағыны көзлəдик. Умдуғумуз јер исə бизим hаггымызы мүдафиə етмəк əвəзинə бизи дəфəлəрлə күзəштə кетмəјə мəчбур етди. Билмирəм, бу бизим тəбиəтимизин јумшаглығындан ирəли кəлир, јохса башга сəбəб вар?! Һәр hалда бир шеји е'тираф едəк ки, биз белə мəзлумуг. Амма унудуруг ки, тəбиəтимиздəки бу мəзлумлуг 70 ил бундан əввəл өзүнү доғрултмадығы кими, бу күн дə доғрултмајачаг. Чүнки залимə күзəштə кетмəк мəзлума зүлм елəмəкдир.

Көмəк умдуғумузун мəслəhəтијлə кетдијимиз күзəштлəрдəн нə газандыг? Јахуд мəсəлəнин hәллиндə көмəк умдуғумуз нə гəдəр објектив hәрəкəт етди?

Бир өлкə башга бир өлкəјə торпаг иддиасы илə hүчум чəкирсə вə торпаг саhиби мүдафиə мөвгејиндə дурурса, hаким вəзифəсини ичра едəн БМТ биринчи өлкəнин иддиасыны дəф етмəк вə араны сакитлəшдирмəк үчүн ишғалчыја "дајан!" демəлидир, јохса мүдафиə олунана? Һеч шүбhəсиз, биринчи нөвбəдə ишғалчынын чиловуну јығмалыдыр. "Һакимимиз" Москва исə биздəн күзəшт уммагла, ермəнилəрə дејил, бизə "дајан!" дејир. Сорушмаг ајыб олмасын, биз hансы ганунсуз hәрəкəтə јол вермишик ки, бизə дајан дејирлəр. Бəлкə мүдафиəдəн дə дајанмалыјыг?

Тəзəдан диггəт јетирин: 1988-чи ил ијунун 13-дə Дағлыг Гарабағ вилајəт партија комитəси Азəрбајчан Коммунист Партијасынын тəркибиндəн чыхмаг hаггында гəрар гəбул едəндə Совет Иттифагы Коммунист Партијасы бу гејри-гануни гəрара өз мүнасибəтини билдирмəди. Јалныз сусду. 1989-чу илин декабр ајынын 1-дə Ермəнистан ССР Али Совети Дағлыг Гарабағын ојунчаг милли шурасы илə бирликдə "Ермəнистан ССР вə Дағлыг Гарабағы бирлəшдирмəк hаггында" конститусијаја зидд олан гəрар гəбул едəндə дə ССРИ Али Совети јенə сусду.

Мəркəзи hөкумəт тəрəфиндəн чəза алмадығыны көрəн ермəни миллəтчилəринин hәјасызлығы вə азғынлығы о јерə чатды ки, 200 мин азəрбајчанлыны өз доғма торпагларындан говандан сонра да үрəклəри сојумады. 10 минлəрлə ермəнинин Азəрбајчан торпагларындан дидəркин дүшмəси дə онлары нараhат етмəди. Белəликлə, онлар өз миллəтлəринин дə башына нөвбəти бəла ачдылар.

Ермəни халгынын Азəрбајчанда јашајан намуслу өвладлары ермəни миллəтчилəринин hагсыз тəлəблəринə гаршы чыхыр вə бу hәрəкəтə е'тиразларыны билдирирлəр. Тəгаүддə олан кечмиш пилот Кеорки Рантикович Дорантсев ермəни миллəтчилəринин налајиг hәрəкəтлəринə е'тираз əламəти олараг өзүнү өлдүрмүшдүр. Арвадына јаздығы мəктубда о, интиhарынын сəбəбини белə изаh едирди: "Мəни hәјатдан белə тез мəhрум едəнлəр өз екстремистлəри илə бирликдə Ермəнистан вə ДГМВ, бүтүн бу миллəтлəрарасы мүнасибəтлəр олду".

Шуша чөрəк заводунун технологу Ашхен Григорјан Москва телевизијасына вердији мүсаhибəсиндə ермəни миллəтчилəринин hагсыз тəлəблəринə гаршы чыхдығы үчүн ону өлүмлə hәдəлəмишлəр. Зори Балајан исə Јереванда чыхан "Коммунист" гəзетиндə ону тəhгир етмишдир. Буна бахмајараг, А.Григорјан јенə hәгигəтин мүдафиəсиндəн əл чəкмир. О јазыр: "Азəрбајчан халгынын hеч бир күнаhы јохдур. Бүтүн күнаhлар ермəни екстремистлəриндəдир. Биз сакит јашајыр вə ишлəјирдик. Ермəни екстремистлəри Гарабағын Ермəнистана верилмəси идејасыны ортаја атдылар. Лакин биз чох көзəл билирдик ки, Гарабағ Азəрбајчанын олмуш вə Азəрбајчанын олачаг". /"Азəрбајчан" гəзети, 1989, N5/.

Азəрбајчанлылары Ермəнистандан говандан вə Ермəнистаны моно-милли республика е'лан едəндəн сонра ермəни зијалылары тə'чили олараг Али Советин нөвбəдəнкəнар сессијасыны чағырмаг вə орада Азəрбајчанда вə Дағлыг Гарабағда јашајан ермəнлəрин тəhлүкəсизлијини горумаг мəсəлəсини галдырдылар. Демəк, онлар азəрбајчанлыларын Ермəнистандан говулмасыны гануни hесаб едир, амма ермəнилəрин Азəрбајчандан өз хошларына кетмəсини ганунсуз сајыб, бизим дахили ишлəримизə гарышмағы белə рəва билдилəр. Көрəсəн, бу hаггы онлара ким вериб? Дејəк ки, биз буна да дөздүк, бəс ики халг арасында hәгигəти вə əдалəти бəрпа етмəк вəзифəсини бојнуна көтүрəн мəркəзи hөкумəт буна нечə бахыр? Бəс бу мəсəлəдə Москва нијə сусур? Ахы, hәр кəс өз миллəтинин hаггыны мүдафиə етдији кими, азəрбајчанлылар да өз гануни hаггыны мүдафиə етмəкдə hаглыдыр. Адам бу

суаллара чаваб тапмадыгда дәли олмаг дәрәчәсинә кәлир. Әслиндә, чаваб тапылыб. Чүнки бу гаранлыгда хорузун гујруғу көрүнүр. Онда истәр-истәмәз Ҹ.Ҹаббарлыја рәһмәт охујуб дејирсән ки, јохса, "атан казаклардыр?".

Биз инди куја һүгуги дөвләт јарадырыг. Әкәр белә исә, нијә бу күн гаршы-гаршыја кәлән ики мәнафејин биринә аддымбашы һагг газандырыб, икинчисинин исә һаггыны тапдалајырлар? Һәлә бу бир јана дурсун, онларын һагсыз тәләбини сусдурмаг вә јериндә отуртмаг әвәзинә, аддымбашы биздән күзәшт тәләб едирләр. Биз күзәштә кетдикчә онларын тәләбләри даһа да бөјүјүр, даһа кениш мигјас алыр. Ахы, биз әввәлчәдән мәркәзин тә'киди илә күзәштә кетмәсәјдик, бу күн тәләбләр бу шәкилдә шишмәзди.

Биз чох күзәштә кетдик вә һәр күзәштдә удуздуг. Артыг күзәштә јер галмајыб, бычаг сүмүјә дирәниб. Бундан о јана јол јохдур. Буна бахмајараг, мәркәз јенә дә мәсәләнин сијаси јолла һәллини ирәли сүрүр, ССРИ Али Совети Ермәнистанын көзкөрәси тәчавүзүндән сонра онларын бу тәчавүзүнә сијаси гијмәт вермәди. Бундан сонра мәсәләнин сијаси јолла һәлли нечә мүмкүн ола биләр?.. ССРИ Али Совети бир тәрәфдән Дағлыг Гарабағын гануни Азәрбајчан торпағы олдуғуну тәсдиг едир, о бири тәрәфдән исә Ермәнистан Али Советинин Дағлыг Гарабағын Ермәнистана "илһаг едилмәси" һагтындакы гәрарына мүнасибәтини билдирмир. Буну нечә баша дүшәк? Мәнчә, ајдындыр. Мәркәздә бә'зиләри "довшана гач, тазыја тут" сијасәти јеридир.

ССРИ Али Совети литвалыларла пољаклар, чечен-ингушларла осетинләр арасындакы мүнагишә илә мәшғул олмадығы һалда, Дағлыг Гарабағ проблеминин дәфәләрлә мүзакирәјә гојулмасы ермәни милләтчиләринин назы илә ојнамаг дејилми?

Дағлыг Гарабағда Азәрбајчанын ән мүнбит торпагларына саһиб олан, игтисади көстәричиләри Азәрбајчанын башга јерләриндән даһа үстүн олан ермәниләрин вәзијјәти доғма торпагларыны итирмәјә мәчбур олмуш Крым татарларынын вә Месһет түркләринин вәзијјәтиндән о гәдәр ағырдырмы ки, Али Совет бу проблемә дәфәләрлә гајыдыр вә јенә дә ермәниләри разы сала билмир?

Ермәнистанда баш верән зәлзәләнин вурдуғу зијаны бәрпа етмәк үчүн аз гала бүтүн дүнја мәшғул икән бир гәдәр сонра Таҹикистанда баш верән зәлзәләнин ики күндән сонра тамам унудулмасыны һара јазаг? Јә'ни мүсәлманларын дүнјадакы артымы

христиан дүнјасыны бу гәдәр нараһат едир? Бәлкә, бизим билмәдијимиз башга сәбәбләр дә вар?

Һәләлик, кәлин, о сәбәбләри гојаг бир тәрәфә. Кәлин, өз күнаһларымыздан өзүмүзүн өзүмүзә етдијимиз гәсдләрдән дә данышаг...

Гәфләт јухусу

Бурда бир аталар мисалы јеринә дүшәр: Ушаг атасына дејир ки, довшан һәјәтимиздә јува тикиб. Ата да дејир ки, бала, бу довшанын чәсарәтини көстәрмир, бизим гәфләт јухусунда олмағымызы көстәрир.

Совет Иттифагында ән зәһәрли вә инсан һәјатына зәрбә ендирән заводлары бизим республикада тикибләр. Нијә? Рәһбәрләримизин бошлуғундан. Буна разылыг верән бөјүкләримиз һеч олмаса кечәләр јатагларына кирдикләри заман өз вичданлары гаршысында һесабат верирләрми? Сумгајытда, Кәнчәдә вә Бакыда тикилмиш зәһәрли заводлар милләтимизин тәдричи кеносиди дејилми? Бизим бәзи рәһбәрләр исә кимјәви заводларын Азәрбајчанда тикилмәсини узун илләр өзүнүн гәләбәси вә халгын хошбәхтлији кими көзүмүзә дүртмүш, фәлакәтимизи бизә сәадәт кими једиртмишдир. Јалныз јухарынын "сағ ол"уну газанмаға чалышан, өмрүндә бир дәфә дә олсун милләтинин гејрәтини чәкмәјән бу рәһбәрләр Сумгајыт шәһәрини "өлү зонаја" чевирмишләр.

Бу чүр рәһбәрләр Сумгајытда леһмә вә палчыг ичиндә дикт тахтасы вә көһнә дәмир лөвһәләрлә гурашдырылмыш дахмаларда өмүр сүрән, заводларын бурахдығы зәһәрли түстү илә тәнәффүс едән, бу һавадан сүмүкләри дә әријән минләрлә азәрбајчанлы аиләләринин ачыначаглы күзараны бардә һеч дүшүндүләрми? Һәмин дахмаларда јашајан аиләләрдә доғулан ушаглар дүнјаја көз ачмамыш, һәлә ана нәвазиши көрмәмиш, илк аддымларыны атмамыш өмүрләрини бизим "гејрәтли рәһбәрләрә" бағышлајыб дүнјаны тәрк едирләр.

Статистик мә'лумата көрә Сумгајытда доғулан једди ушагдан бири өлү, икиси шикәст дүнјаја кәлир. Сумгајытын һавасы гәбул олунмуш нормадан о гәдәр артыг зәһәрлидир ки, көрпәләр ана бәтниндәки оксикен чатышмазлығы үзүндән өлү доғулурлар. Һамилә гадынларын 70 фаизиндә биринчи дәрәчәли ган азлығы мү-

шаһидә едилмиш, үрәк-дамар хәстәликләри республикадакы үмуми вәзијјәтдән 31 фаиз јүксәкдир. Ән гәрибәси будур ки, белә дәһшәтли вәзијјәтдә олмасына бахмајараг, Сумгајытын ады өлкәнин еколожи ҹәһәтдән бәрбад шәһәрләринин сијаһысына да дүшмәди... Бурда кимин әли вар, көрәсән?

Охуҹу, әкәр дөзә биләрсәнсә, "Азәрбајҹан" гәзетинин 3-ҹү нөмрәсиндә (1989-ҹу ил) Сумгајытда јаранмыш ушаг гәбристанлығы һагтында кедән јазыны оху вә Сумгајытдакы бу милли кеносидә көрә рәһбәрләримизә "афәрин" де!

Памбыг рајонларымызда план хатиринә милләтин башына сәпилән Х-ДДТ зәһәри, һербисидләр, пестисидләр мәкәр кеносид дејилми? Јенә план хатиринә мәктәбли балаларымызы памбыг тарлаларында мин ҹүр әзаб-әзијјәтә гатлашмаға мәҹбур етмәк, илин дөрд-беш ајыны тәһсилдән ајырмаг мә'нәви кеносид дејилми? Нијә ССРИ-дә јашајан халглар ичәрисиндә јалныз түркдилли халглар памбыг әкиб беҹәрмәлидирләр?

Өзбәкистан Јазычылар Иттифагынын биринҹи катиби А. Јагубов демишкән, "памбығын бизим талејимизә јазылмасында түрк дүнјасына дүшмән мүнасибәтдә олан Сталин диктатурасынын вә ондан ирс галан ән'әнәләрин бөјүк күнаһы вар" ("Әдәбијјат вә инҹәсәнәт" гәзети, 27 октјабр, 1989-ҹу ил),

Мән бу фикирлә тамамилә шәрикәм вә Јагубовун о фикринә дә шәрикәм ки, Сталинин түрк халгларына, мүсәлман дүнјасына шәхси мүнасибәти даһа дәһшәтлијди. Јагубов јазыр: "Јадымдадыр, мүһарибәдән әввәл бизим кәндә 6-7 күрҹү аиләси сүркүн олунмушду. Онларын һамысы күрҹү мүсәлманлары иди. Гафгаздан Меһсет түркләринин, балкарларын, чеченләрин, ингушларын, Крымдан татарларын елликҹә сүрүлмәси дә тәсадүфи дејилдир - бунун архасында Сталинин ССРИ-дәки түрк-мүсәлман дүнјасына нифрәти дајанырды".(јенә орада)

Сталин дөврүндә башга јерләрә сүрүлән милләтләр ичәрисиндә гејри түрк-мүсәлман милләти јохдур. Инди кәл, бурда ганма!

Совет Иттифагында јалныз түрк-мүсәлман милләтләринин әлифбасы кирил илә әвәз олунуб. Һеч Сталинә вә Микојана дејән олмајыб ки, әлифба дәјишмәк милләтләрин хејринәдирсә, бәс ермәни вә күрҹү әлифбасыны нијә дәјишмәдиниз? Нијә өз милләтинизи бу "хошбәхтликдән" мәһрум етдиниз? Бу суалын онлара верилмәјәҹәјинә әмин идиләр, чүнки онлар бизим бәзи

рәһбәрләрин горхаглығыны, ҹаһиллијини вә наданлығыны, ән мүһүмү дә тутдуглары вәзифәдән өтрү намусларындан белә кечәҹәкләрини јахшы билирдиләр.

Хрушшов дөврүндә мин тон памбыг планы олан ермәниләр бундан да имтина етдиләр. Чүнки онларын рәһбәрләри бизим рәһбәрләр кими милләтләринә гәним дејилдиләр. Онлар чох јахшы билирдиләр ки, јалныз өзүнү мәһв едән халг әл әмәјинә әсасланыб памбыг әкәр. Бу мә'лум һәгигәти көрәсән бизим республиканын рәһбәрләри билмирдиләрми? Билирдиләр. Амма онлар милләтин талејини һарда дүшүнмүшдүләр ки, бурада да дүшүнәјдиләр? Онлар јухарынын тәшәккүрүнү газанмаг үчүн милләтин мәһвинә белә гол чәкәрдиләр. Нечә ки, чәкдиләр!

Һәмин рәһбәрләрин рајонлара тә'јин етдикләри өзләринә бәнзәр катибләр дә һәмин сијасәти јеридирдиләр. Рајонлара кәлән биринҹи катибләрин чохунун илк иши рајонда рус мәктәби ачмаг иди. Чүнки јухары тәбәгәјә мәнсуб олдугларындан онларын өвладлары Азәрбајҹан мәктәбиндә охуја билмәзди. Бу, онлар үчүн әскиклик сајылырды.

Рус мәктәбләриндә охујан шакирдләри бир гајда олараг памбыға апармаг јасаг иди, чүнки рајонда јашајан башга милләтләрин ушаглары памбыг јыға билмәз. Памбыг јығмаг "сәадәти" јалныз бизә мәнсуб иди. Бакыда али мәктәбләрдән јалныз Азәрбајҹан факүлтәләри памбыға апарылырды. Чүнки назирләр, Мәркәзи Комитә ишчиләри, ејни заманда вәзифә е'тибары илә бөјүк, үрәкҹә кичик рәһбәрләрин јағ ичиндә бөјрәк кими бәсләнән, памбыг кими ағаппаг балалары гызмар күнәшин алтында памбыг јыға билмәзди...

Бу сәтирләри јазаркән дүшүнүрәм: Илаһи, биз о заман бу ҹүр һагсызлыглара нечә дөзмүшүк?!

Бу суала ҹаваб вермәк үчүн 1974-ҹү илдә јаздығым адсыз бир ше'римдән парчаны мисал кәтирмәк истәјирәм:

Сабир демиш: "Биз әрләрик".
Иш јеринә
Өзкәсинин сөзләрини "әзбәрләриз".
Тоз-торпағы јел совурар,
Дәнәси дә јелә галмаз.
Валлаһ, биллаһ, белә галмаз, белә галмаз!
Бу инамла јашамышам...

Амма нејним:
Бизим кими зәвзәкләрин
Икидлији дөзүм олсун.
Сабир демиш:
"Һејвәрәлик", "бошбоғазлыг" бизим олсун.
Кәләчәјин өвладлары иш көрәчәк.
Амма дуа әвәзинә "лә'нәт" дејиб
Гәбримизә түпүрәчәк.
Дејәчәкләр, еј бабалар,
Јаш јетириб, кал олдунуз.
Көрә-көрә кор олдунуз.
Динә-динә лал олдунуз.
Сәбринизә һејрәтдәјик,
Сиз дөзүмдә фил олдунуз.

Индијә гәдәр чохму рәһбәрин гәлби халг үчүн ағрајыб? Чоху тутдуғу мөвгејини дүшүнүб, креслосундан бәрк јапышыб. Јухары дырмашмагдан өтрү халгы тапдалајыблар! Амма онлар бу халга көрә рәһбәр олдугларыны һеч дүшүнмәјибләр. Бу халг олмасајды, онлары һансы халгын башы үстүнә рәһбәр тә'јин едәчәкдиләр? Рәһбәрләримиздәки бу наданлығы, бу чәһаләти, бу егоизми дүшүндүкчә адамы дәһшәт көтүрүр. Һәлә мән халгын мә'нәвијјатына, дилинә, мәдәнијјәтинә, мусигисинә етдикләри гәсди демирәм.

Јахшы јадымдадыр, бир нечә ил бундан әввәл журналистләрин гурултајында Кәнчәдән кәлән Нүшабә адлы бир кәнч журналист Низами јубилејинин јахынлашдығыны вә һеч олмаса, бөјүк Низаминин хатиринә Кировабада өз әсл адынын гајтарылмасыны тәклиф етди. Һәмин мәчлисдә Москвадан кәлән бир нәфәр дә әјләшмишди. О заманкы республика рәһбәри Москвадан кәлән нүмајәндәјә хош кәлсин дејә бу һаглы тәләби ирәли сүрән гызы тәһгир етди. О, өз вәзифәсини чох јахшы билирди. О билирди ки, ону лајиг олмадығы һалда бу бојда вәзифәјә Низаминин гејрәтини чәкмәк үчүн дејил, Кировун һөрмәтини галдырмаг үчүн гојублар. Чүнки онун бабасынын Низамидән һеч хәбәри дә јохдур. Китабларыны көрүб, амма охумајыб. Нијә охусун? Бундан она нә фајда? Буна көрә дә өз фајдасыны јахшы билән "рәһбәримиз" Низами гәһрәманынын адындан көтүрүлмүш гејрәтли Нүшабә гызымызы налајиг сөзләрлә тәһгир едиб Москвадан кәләнин "Һөрмәтини" газанмаға чалышды. О вахтлар халгын һөрмәтини итирмәк, онун вәзифәсинә хәләл кәтирә билмәзди. О

вахтлар халгын һөрмәтини итирмәклә, о, һеч нә итирмәзди. Амма инди вәзијјәт дәјишиб.

Мән о заман она да әмин идим ки, Москвадан кәлән гонаг өз ичиндә бизим рәһбәрә күлүр, чүнки намуслу адам өз мәдәнијјәтинә, өз тарихинә өз шөһрәти вә вәзифәси наминә гылынч чәкән адамы севә билмәз. Еләси башга милләтин нүмајәндәси олса да, мәдәнијјәтинә гәним кәсилән адамын чәһаләтинә күләр. Чох гәрибәдир ки, бу әһвалатдан бир нечә күн сонра "Советская культура" гәзетиндә, һәмин гәзетин әмәкдашы Фәрһад Ағамалыјевин мәгаләси дәрч олунду. О да Нүшабәдән хәбәрсиз Низами Кәнчәвинин хатиринә Кировабад шәһәринә "Кәнчә" адынын гајтарылмасыны ирәли сүрүрдү. Буну охујан "рәһбәримиз" гәзәбләнир, дәрһал Кировабад шәһәр партија комитәсинин биринчи катибинә зәнк вуруб тапшырыр ки, "Советская культура"да чыхан мәгаләјә чаваб олараг јерли зијалыларын адындан бир мәгалә тәшкил олунсун. Елә дә олур, Ағамалыјевин мәгаләсиндән дүз 3 күн сонра бир груп кировабадлынын адындан "Мы-кировабадцы" адлы бир мәгалә чап олунур. Аз сонра исә Москва мәтбуатында јеканә нүмајәндәмиз олан Ағамалыјевин милләтчилик тохуму сәпән мүхбир кими ишдән азад олунмасына "шәраит јарадырлар"...

Биз исә бу күн дизимизә дөјүрүк ки, Москванын бүтүн мәтбуат органларында ермәниләрин нүмајәндәси олдуғу һалда, биздән бир нәфәр дә јохдур. Нијә јохдур? Чүнки бизим "рәһбәримиз" өмрүндә бу барәдә дүшүнмәјиб. Аз-чох оланлары исә бурада төрәтдији фырылдаглар орда ачылмасын дејә, ја вәзифәјә кәтириб бурада башыны әзибләр, ја да бајагкы әһвалатда олдуғу кими бурдан ора бармаг узадыб ишдән говдурублар.

Ермәниләр исә бунун әксини еләдиләр. Микојан Кремлдәки 50-55 иллик фәалијјәти дөврүндә јүзләр вә минләрлә ермәнини Москваја апарыб тәдричән бөјүк вәзифәләрдә јерләшдирди. Башга республикаларын үзүнә бағлы олан тәһсил очагларыны, һәрби-дипломатик мәктәбләри вә дипломатик корпуслары ермәниләрин ихтијарына верди. Бу күн Москвада елә бир назирлик, елә бир редаксија, елә бир елми мүәссисә јохдур ки, орда азы бир, ја ики нәфәр ермәни чалышмасын.

Мәркәзи Комитәдә баш катибин көмәкчиси вә сағ әли Шаһназаров, милләтләрарасы мүнасибәтләр шө'бәсинин мүдир мүа-

вини Брутенс, игтисадијјат саһәси үзрә мүшавир Аганбекјан, ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавини Ситарјан, СИТА баш директорунун мүавини Хачатуров, ССРИ гуру гошунлары командынынын биринчи мүавини кенерал-лејтенант Тер-Григорјан, Дөвләт Статистика Комитәси сәдринин биринчи мүавини Погосов, "Известија" гәзети баш редакторунун мүавини Меликјанс вә с. онларла бу кими сәлаһијјәт саһиби олан ермәни һәр јердә бизим пучумузу бурур, сәсимизин лазыми јерләрә чатмасына әнкәл төрәдирләр. Онлар мәркәздән бизим республиканын бүтүн ишләринә мане олур, һәр мәсәләдә бизи гапы дalында гојурлар. Дағлыг Гарабағ һадисәләри баш верәндән бу күнә гәдәр бир Азәрбајчан јазычысынын, јахуд журналистинин бу мәсәлә илә әлагәдар бир јазысынын мәркәзи мәтбуата јол тапа билмәмәси бунун ән көзәл сүбуту дејилми?

Тәсадүфи дејил ки, бир дәфә Хрушшов јарызарафат, јарыкерчәк Микојана "ермәниләри һәр јердә јахшыча јерләшдирмисән" - демишди.

Көзүмү дүнјаја ачандан индијәдәк һәмишә Азәрбајчанын партија вә совет органларынын апаратында - МК-да вә Назирләр Советиндә, инзибати органларда, елм вә мәдәнијјәт идарәләриндә, бир сөзлә, ән мүһүм вәзифәләрдә ермәниләрин ишләдијини көрмүшәм. Буна һәмишә тәәччүб едәр, әрким чатан "бөјүкләрдән" бунун сәбәбини өјрәнмәк истәрдим. Бу "бөјүкләр" дә мәни "баша салыб" сакитләшдирмәјә чалышырдылар ки, бу белә дә олмалыдыр. Нәдән ки, Азәрбајчан бејнәлмиләл республикадыр вә әһалисинин мүәјјән һиссәси ермәнидир. Онда мән дә онлара дејирдим ки, Ермәнистанын да әһалисинин мүәјјән һиссәси азәрбајчанлыдыр, бәс нијә орда вәзифә башында азәрбајчанлы көрүнмүр? Әһалисинин 90 фаизи азәрбајчанлы олан рајонларда белә чох вахт рајком катибләри, совхоз директорлары азәрбајчанлы олмур. Онда башга сәбәб тапмајан "бөјүкләр" дејәрди ки, биз кениш үрәкли олмалыјыг. Әчәб изаһдыр! Будур, инди биз кенишүрәклилијимизин бәһрәсини дәририк. Узун илләр Бакы Советинин сәдри вә ја мүавини бир гајда олараг ермәни олдуғундан шәһәрин Ермәникәнд адланан һиссәси абад олмуш, күчәләринин бөјүк әксәријјәти ермәни ады илә әбәдиләшдирилмиш, Бакынын милли симасы позулмуш, бунунла да кәләчәк "Бөјүк Ермәнистан" тәләбләринә зәмин һазырланмышдыр.

Бу дәрди дә чәкмәк оларды. Адамы јандыран орасыдыр ки, бу күн биз бејнәлмиләлчилијимизи сүбут етмәк үчүн фәхрлә "биз милли ајры-сечкилијә јол вермәмиш, ермәниләри вәзифә башына кәтирмиш, онлара һәр чүр шәраит јаратмыш, күчәләримизә ермәни мәшһурларынын адыны вермишик" - дејәндә, онлар бу факты бизим хејирхаһлығымыза сүбут кими дејил, бачарыгсызлығымыза, фәрли адамларымызын олмамасына сүбут кими шәрһ едирләр.

Милли кадрларымызы гапы дalында гојуб, ермәнијә вәзифә верәндә, Сабир, С. Әзим Ширвани, Мәһәммәд Һади, Өмәр Фаиг Неманзадә, Бәһмәнјар, Н. Туси, Әчәми, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Бабәк, Гачаг Нәби кими онларча мәшһур адамларымызы сајмајыб Авакјан, Шаумјан, Осипјан вә бу кими онларча авантүристин адына Бакыда күчә ады вермәјимизин нәтичәси анчаг белә олмалы иди.

Бизимки башдан буланыб. 70 илдә бизә башчы олан нечә-нечә манкурт танығырыг. Бүтүн варлығы илә јалныз тутдуғу вәзифәни горујан, вәзифә әлиндән кетмәсин дејә мәркәзин гаршысында гујруг булајан, милли һиссдән мәһрум олан бу карјеристләр, көрәсән, бирчә дәфә дә олса, халг һагтында, Вәтән һагтында, мәһв олан торпагларымыз барәдә дүшүнүбләрми? Көрәсән, бу рәһбәрләр өмрүндә бир дәфә дә олсун халгын тарихи илә марагланыбларлармы? Милли психолокијамызы өјрәнибләрми? Бу халгын зәиф вә гүввәтли чәһәтләри илә марагланыбларлармы?

Һиндистаны 300 иллик мүстәмләкә вәзијјәтиндән хилас етмәк үчүн мин чүр әзаб-әзијјәтләрә гатлашан Ч. Неру "Һиндистанын кәшфи" әсәриндә јазыр ки, халга хидмәт етмәк үчүн илк нөвбәдә ону јахшы танымалысан. Бу мәгсәдлә Неру бөјүк Һиндистаны гарыш-гарыш кәзмиш, ән учгар кәндләриндә олмуш, халгын өзүнәмәхсус руһуну, психолокијасыны, адәт вә ән'әнәсини, ән мүһүмү исә гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини өјрәнмиш, Һиндистаны өзү үчүн јенидән "кәшф" етмишдир. Рәһбәр буна дејәрләр!

Бир дәфә јашыдым вә тәрчүмәчим, ермәни шаири Паруjр Севак мәнә деди ки, биздә милли мә'нада сүпүркәчи нечә дүшүнүрсә, рәһбәр дә о чүр дүшүнүр. Сиздә исә әксинә. Рәһбәриниз бир чүр дүшүнүр, халг тамам башга чүр.

О, бу сөзү мәнә Бакыда ермәни поезијасы кечирилән заман

демишди. Бир һәфтә мүхтәлиф јерләрдә көрүшләрә кетдик. Һәмин көрүшләрдә мән П. Севакдан етдијим тәрҹүмәләри охујурдум. Мәним халг тәрәфиндән алгышларла гаршыланмағымы алтдан-алтдан мүшаһидә едән Севак јенә бир күн деди ки, сәни халг севир, амма јухарылар јох. Амма мәни халгла бәрабәр јухарылар да севир.

П. Севак халгын милли һиссләрини дилә кәтирән бир шаир иди. Дурғунлуг дөврүндә бүтүн өлкәдә милли дәрдләрдән бәһс едән шаирләр, јазычылар көлкәдә иди. О ҹүмләдән дә мән. Ермәнистанда исә мәсәлә тамам башга ҹүр иди. Һәлә о вахтлар да Ермәнистанда халгын талејини дүшүнән, дәрдләриндән данышан милли шаирләр даһа чох һөрмәтдә иди. П. Севак партијанын үзвү дејилди. О, халгын милли дујғуларыны ојадан, өзүнү дәрк етмәјә сәсләјән "Сусмајан зәнкләр" поемасындан сонра даһа чох нүфуз газанды. Бу поемаја көрә она фәхри филоложи елмләри доктору ады верилди вә ону ССРИ Али Советинә депутат сечдиләр. Һәмин илләрдә мәни исә "Күлүстан" поемасына көрә "чармыха" чәкдиләр. Китабларымы китабханалардан көтүрдүләр, университетдән чыхартдылар. Биз бу мүсибәтләри көрә-көрә, халгымызын талејини гоншуларымызын талеји илә мүгајисә едәедә, гәлбимизә чәкилән дағлара дөзә-дөзә јашадыг вә јаратдыг. Рус дилинин зәрурәтиндән данышдығымыз заман бејнәлмиләлчи, ана дилимизин зәрурилијиндән данышанда исә милләтчи олдуг, дамғаландыг, һамысына дөздүк, амма аллаһ билир, нечә дөздүк!

Дурғунлуг дөврү архада галды, һеч олмаса, инди ајылаг. Вахтилә бабаларымыз Марағадан говулмуш ермәниләри бағрына басды, онлара јер верди. Дүнәнки кирајәчи исә бу күн бизим евимизә саһиб олмаг истәјир.

1828-чи илдә Ҹәнуби Азәрбајҹанын Марағa кәндиндән көчүрүлән ермәниләр гурдуглары кәндин адыны бурада да Марағa адландырдылар. Бундан 150 ил сонра, јә'ни 1978-чи илдә көчүрүлмәләринин 150 иллији мүнасибәтилә һәмин Марағa кәндиндә абидә учалтмыш, абидәнин фасадына да "Марағa-150" сөзләрини јазмышдылар. Гарабағы Ермәнистана ҹаламаг фикринә дүшәндә исә абидәнин фасадындакы јазыны өртмәк үчүн үстүнү сементләмишләр. Торпаг гејрәтини чәкән оғулларымыз һәмин абидәнин шәклини чәкиб бизә тәгдим етмишләр.

Ермәниләр дүнән өз әлләри илә јаратдыгларыны бу күн инкар едирләр. Бу бојда һијләјә әл атан, һәгигәтин үстүнә пәрдә чәкән сахтакарларын гаршысына биз бу күн нечә чыха биләрик? Е'тираф едәк ки, биз мүдафиәни дә баҹармырыг. Онларын јаланы чох вахт бизим һәгигәтимиздән дә күчлү чыхыр.

1989-ҹу илдә М. Горбачовун рәһбәрлији алтында топланан ССРИ халг депутатларынын көрүшүндә ермәни јазычысы В. Петросјан һәјасызҹасына дејиб ки, халг шаири Б. Ваһабзадә бир китабында ермәни халгыны јер үзүндән силмәк лазым олдуғуну јазмышдыр. Ифтиранын бөјүклүјүнә бахын! Бу вахта гәдәр билмирәм ки, мән бу сөзү һансы китабымда јазмыш, јахуд һарада демишәм?

Ермәни милләтчиләри бизи алчалтмаг вә һөрмәтдән салмаг үчүн инсана јарашмајан ән алчаг вә ејбәҹәр һәрәкәтләрә дә әл атырлар. Бу, јалныз индинин иши дејил, тарих боју белә олмушдур. "Рабочаја трибуна" гәзетинин 11 феврал 1990-ҹы ил нөмрәсиндә Воркута шәһәри фәһлә тә'тил комитәсинин үзвләриндән бири олан Ш. Шејхәһмәдов јазыр: "Тә'тилин гызғын вахты Воркутаја кимләр кәлмәди?! Русија демократлары ҹәбһәси иттифагы вә с. Бураја Дағлыг Гарабағдан да "гонаглар" кәлди. Онлар кәлән кими воркуталылардан мәни вә мәним кимиләри азәрбајҹанлы билиб (мән дағыстанлыјам) тә'тил комитәсиндән говмағы тәләб етдиләр вә орталыға 50 мин манат пул гојдулар. Ҹидди еһтијаҹымыз олса да, мааш алмасаг да, тә'тилчи јолдашларым Дағлыг Гарабағ ермәниләринин мәнфур ианәсиндән имтина етдиләр. Арамыза нифаг салмаг истәдијинизә көрә пулунузу да көтүрүб рәдд олун бурдан, - дедиләр".

Бу бојда алчаглыг кимин ағлына кәлә биләр?

Бир нечә азәрбајҹанлыны һөрмәтдән салмаг үчүн тәнбәллик етмәдән баса-баса узаг Воркутаја кедән вә бу иш үчүн 50 мин манатындан кечән адам ҹилдиндәки бу иблисләрин бизә бәсләдији кинин, гәрәзин дәрәҹәсини нә илә өлчмәк олар?

Онлар нә өз виҹданларындан утаныр, нә дә башгаларындан. Истәдикләри бөһтаны истәдикләри јердә, һеч нәдән чәкинмәдән демәји баҹарырлар. Инсан ки, виҹданыны итирди, ондан һәр алчаглығы көзләмәк олар. Вај она ки, бу хәстәлик бүтөв милләтә сирајәт едә. Онун гаршысыны алмаг мүшкүл мәсәләдир. Инди көрүн, биз нә бојда горхулу дүшмәнлә үз-үзә кәлмишик.

Ермәниләр бу һүҹума илләр боју һазырлашыблар, биз исә

јатмышыг. Хејр, әслиндә халг һеч вахт јатмајыб, халг һәмишә ајыг олуб - рәһбәрләримиз јатыб. Арада инчиклик олмасын дејә, рәһбәрләр һәмишә халгы сусдуруб.

60-чы илләрдә Јереван университетинин проректору ачыг ашкар чыхыш едиб Нахчыванын вә Гарабағын Ермәнистан торпағы олдуғуну сөјләмишди. О заманкы ермәни рәһбәрләри һәмин проректора көзүн үстә гашын вар демәдиләр. С. Вурғунун академијада кечирилән хатирә кечәсиндә Аббас Заманов Јереван университетинин проректорунун јерсиз иддиасына чаваб верди. Биз исә рәһбәримизин көстәриши илә А. Заманову партијадан чыхартдыг, университетдән говдуг. О заман тарихчи Мухтар Гасымов, профессор Әли Султанлы вә мән Аббас Замановун партијадан чыхарылмасынын әлејһинә сәс вердик. Бундан сонра бизим үчүмүзү дә тә'гиб етмәјә башладылар. Аббас мүәллим исә узун мүддәт ишсиз галды. Беләликлә дә, өзүмүз өзүмүзә гәним кәсилдик. Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, Сабир, нә көзәл демисән:

Туранлыларыз, адији-шуғлү сәләфиз биз,
Өз гөвмүмүзүн башына әнкәл, кәләфиз биз.

Јереван университетинин проректорунун Нахчыван вә Гарабағ иддиасына чаваб олараг о заман јаздығым "Торпагдан пај олмаз" ше'рими бир мәчлисдә охудум. Һәмин ше'р халг арасында јајылды. Бир күн мәни Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинә чағырдылар. Кетдим, мәни "чармыха" чәкдиләр, узун мүддәт радио-телевизијаја һәсрәт гојдулар.

Ахы, бизим бөјүкләр о заман ермәни иддиачыларына вердијимиз чавабылара көрә бизи сусдурмасајдылар, вахтында биз онлары јериндә отуртсајдыг, бәлкә дә бу күн бу шәкилдә јени иддиаја башламаздылар. Бизим бөјүкләр һеч олмаса инди ајылалар!

Милләтләр арасына әдавәт тохуму сәпән, арагызышдыран, һәр ики тәрәфдән јүзләрлә күнаһсыз инсан өлүмүнә сәбәб олан, минләрлә адамы өз исти јурд-јувасындан дидәркин салан З. Балајан бу күн Азәрбајчандан ССРИ халг депутаты олмуш, биз исә балајанларын фитнә-фәсадына гаршы чыхмыш Е'тибарымызын вә Х. Рзамызын һәбсинә көз јумуруг. Бу дәрди һара јазмаг олар?

Бу чәтин заманда биз халгымызын һаггыны мүдафиә едә биләчәк ағыллы адамлары, әләлхүсус игтисадчылары, һүгугшүнаслары депутат сечмәли вә онлары али мәгсәдләрин мүдафиәси үчүн мәркәзә көндәрмәлијдик. Инди кәрәк бу мүбаризәдә, бу чәтин мәгамда ермәниләр гурултаја кимләри көндәрди, биз кимләри? Онлар Ермәнистан ССР Елмләр Академијасынын президенти Амбарсумјаны, јазычы Сурен Ајвазјаны, сахтакарлыг пәһләваны Икитјаны вә с. Биз исә рус дилини билмәјән сағычылары, фәһләләри, бир-ики нәфәр дә ағзы гатыг кәсмәјән вә данышмагдан чох сусмағы бачаран зијалылары.

Бизим депутатлар ермәни депутатларын халгымыза етдији һүчумларын габағында сусду вә сусмагла да өзләринин "әдәбли" олдуғуну сүбут етмәјә чалышдылар. Һеч демә, һәлә чар һакимијјәти илләриндә, јә'ни 1906-чы илдә бизим милләт вәкилләринин бир гисми дә беләчә сусмуш вә сусмағы да о заман әдәб һесаб еләмишләр. О заман бу мүт'илијә дөзмәјән Чәлил Мәммәдгулузадә "Молла Нәсрәддин" журналында көрүн нә јазмышдыр: "Аман күнүдүр, биз мүсәлман милләтини јетмиш ики милләтин вәкилләринин ичиндә биабыр етмәјәсиниз. Елә рәфтар етмәјин ки, десинләр, бу мүсәлманлар биәдәб, биһәја вә сыртыг милләтдир. Аман күнүдүр, мәним нәсиһәтими нәзәрдә сахлајасыныз. Бунун да чарәси һеч динмәмәкдир". ("Молла Нәсрәддин", 16 ијун, 1906).

Бәли, Мирзә Чәлил нечә ки, демишди, арадан 83 ил кечәндән сонра јенә дә елә олур. Мүасир депутатлар да "әдәб көзләјиб" динмәдиләр.

Һеч демә, 1906-чы илдән бу јерә биз бир аддым белә ирәли кетмәмишик. Сә'ди демишкән: "Һәмин хакәм ки, һәстәм"[1]

Депутатларымызын "мәһарәтлә" сусма "фәалијјәтләрини" көрүб, "Халг депутатларына ачыг мәктуб" адлы ше'р јаздым:

Сәнә сәс вердим ки, јолдаш депутат,
О јүксәк күрсүдә сәсин кур олсун.
Сәнә өз сәсими вермәдим ки, мән.
Гулағын кар олсун, көзүн кор олсун.

Сәнә сәс вердик ки, һәр гарыш јерин
"Әзәли саһиби мәнәм" - дејәсән.
Сәнин торпағына көз дикәнләрин
Дәрсини вермәкдән чәкинмәјәсән.

---

[1] Һәмин торпағам ки, варам (фарсча).

Сәнә сәс вердик ки, елин-обанын
Истәји, арзусу ахсын сәсиндән.
Бар-бар бағырасан: сујун, һаванын
Милләтин көкүнү чүрүтмәсиндән.

Дединми булары?
Јох! Бир динсәнә!
Сәнә шәкләнмишди гулагларымыз.
Ағзына су алыб сусдун... бәс сәнә
Милләтин вәкили нечә дејәк биз?

Халгыны сөјдүләр үзүнә гәншәр,
Сән сусдун...
Вәзифән сусмагмыш мәкәр?
Халгын шәрәфини горумајан кәс,
Халгын депутаты нечә олду бәс?

Сусмаға көндәрдим мәкәр мән сәни?
Ора кетмәмишдин сән әснәмәјә.
Сән ора кетмишдин халгын дәрдини
Халгын дили илә ачыг демәјә.

Лал кедиб, лал кәлдин, сән кимсән бу күн?
Халгын вәкилијкән халга јад олдун.
Јохса динмәмәји бачардығынчүн
Бу халгын адындан депутат олдун?

Биз өз һаггымызы билмәдик јенә,
Һеч демә милләтин вәкиллијинә,
Ашкарлыг дөврүндә лал-кар кәрәкмиш.
Бизә ашкарлығы инкар кәрәкмиш.

Депутатларымыз бу ше'рдән ибрәт дәрси көтүрмәк әвәзинә мәндән инчидиләр. Мән дә онлара дедим ки, бизим депутатларла Ермәнистан депутатларыны мүгајисә едәндә тәсәввүрүмдә белә бир мәнзәрә чанланыр: Бразилија футбол командасынын гаршысына биз Јевлах командасы илә чыхмышыг. "Ај бәрәкаллаһ, нә көзәл чанларыг".

Инди республиканын истәр рәһбәрлијини, истәрсә дә ән ади вәтәндашыны дүшүндүрән ән мүһүм мәсәлә көчкүнләр мәсәләси олмалыдыр. 250 мин көчкүнү балача бир республикаја нечә јерләшдирмәк, онлары мәнзилләә, ишлә нечә тә'мин етмәк олар? Балача мәсәлә дејил. Даһа доғрусу бу, бизим гүввәмиздән вә дахили имканларымыздан чох јухарыдыр. 60 милјон әһалиси олан, әразиси бизим республиканын әразисиндән 14-15 дәфә бөјүк олан, бир иллик әрзаг истеһсалы 2-3 илә чатан Түркијә Болгарыстандан көчән 300 мин көчкүнүн еһтијачларыны өдәмәкдә чәтинлик чәкир. 7 милјон әһалиси олан, истеһсал етдији әрзағы өзүнә күчлә чатан, тикинти материалларыны кәнардан алан, јерли әһалисинин мүәјјән фаизи мәнзил нөвбәсинә дајанан Азәрбајчан 250 мин көчкүнүн дағ еһтијачларыны нечә өдәјә биләчәк? Амма өдәмәлидир. Бу бизим намус вә вичдан борчумуздур. Бәс нә едәк? Ермәнистанда баш верән зәлзәләнин вурдуғу зијаны өдәмәк үчүн милјардларла пул ајрылды. Тачикистан зәлзәләси исә тез унудулду. Бизим һөрмәтли шејхимиз Пашазадә чәнаблары сағ олсун ки, гурултајда буну депутатларын јадына салды.

Бәс имканларынын бөјүк бир гисми өз ихтијарында олмајан балача бир республикаја 250 мин көчкүнүн пәнаһ кәтирмәси дә бир нөв зәлзәлә дејилми? Биз өз күчүмүзлә бу јүкү чәкә билмәрик. Ермәнистана верилән јардымын чүз'и бир һиссәси гәдәр бизә јардым дүшмүрмү? Ахы, бунлар мәһз Ермәнистандан говулублар. Ахы, он илләрлә вердијимиз алдығымыздан дәфәләрлә чох олуб. Инди бу дар ајагда вердијимизин чүз'и бир һиссәсини көчкүнләримизи тә'мин етмәк үчүн бизә гајтармаг олмаздымы? Биз диләнчи дејилик, биз һаггымызы тәләб едирик. Биз истәрдик ки, бизим нүмајәндәләр ССРИ халг депутатларынын гурултајларында бу мәсәләни галдырсынлар. Амма бу вачиб мәсәләјә һеч тохунан олмады.

Зијалы депутатларымыздан јалныз бирини мисал кәтирмәк истәјирәм: Москвада јашајан һүгуг елмләри доктору вә бизим академикимиз Чаһанкир Кәримов Азәрбајчан дилини јерли-дибли билмәјән, өмрү боју Москвада јашајан, халгын талеји илә өмрүндә бир дәфә дә олса марагланмајан, адындан башга һеч бир шеји азәрбајчанлы олмајан бу адам Азәрбајчаны нечә тәмсил едә биләрди? Бу, һәлә бир јана, һәлледичи анда бизим бу депутатымыз ермәни дәјирманына су төкдү вә "Азәрбајчан коммунисти" (1989, N-5) журналында јазды: "Мүттәфиг республикалар арасындакы сәрһәдләр мүвафиг республикаларын гаршылыглы сази-

шинә әсасән дәјишдирилә биләр (маддә 78). Бәс белә разылыг олмајанда проблем нечә һәлл едилмәлидир? Бу суала ССРИ Конститусијасы чаваб вермир. Мәнтигә көрә мүттәфиг республикалар арасында разылыг олмајанда мәсәлә ССРИ Али Совети Милләтләр Советинин мүзакирәсинә верилмәли вә тәклифләр ССРИ Али Совети палаталарынын биркә ичласында мүзакирә олунмалыдыр..."

Бу тәклифә көрә бу күн мүбаһисә вә мүнагишәјә сәбәб олан Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә Азәрбајчан ССР Али Советинин, бүтөвлүкдә Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын конститусија һүгугу тапдаланырды.

Дејиләнләрә көрә Икитјан гурултајда халгымызы "фашист" адландыранда бизим депутатлар Ч. Кәримова дејиб ки, чых она чаваб вер. Ч. Кәримов исә Икитјанын әвәзинә бизимкиләрә чаваб верәрәк дејиб ки, "Сиз һамыныз кедәчәксиниз, амма мән бурда галачағам. Мәни ермәниләрин әлинә вермәјин". Бах, халгын депутаты белә олар! Афәрин бу депутата! Мән Кәримовдан күсмүрәм, ону бу халгын депутаты едәндән күсүрәм. Чаһанкир Кәримову депутат едән, кәрәк она дејәјди ки, Азәрбајчан академијасынын үзвлүјүнү вә Азәрбајчан халгынын депутатлығыны гәбул едә билирсән, бәс бу халгын мәнафејини мүдафиә етмәкдән нијә гачырсан?!

Инди сорушулур: биздә сечки һәгигәтән демократик гајдада кетсәјди, Азәрбајчан халгы өзүнә беләсини депутат сечәрдими? Унутмајаг ки, "демократија" сөзү "демос" вә "кротос" сөзләриндән јараныб, јә'ни халг һакимијјәти. Белә исә бәс һәмишә халгын сөзүнү дејән Әбүлфәз Әлијев, мәрһум Худу Мәммәдов, Сүлејман Әлијарлы, Н. Рзајев вә бунлар кими өзүнү халга гурбан вермәјә һазыр оланлар, көрәсән, нијә гапы далында галды? Тәәссүф ки, бизим сәлаһијјәт саһибләри һәлә әсл демократијанын, јенидәнгурманын, ашкарлығын маһијјәтини дәрк етмәјибләр. Бизим республика бу күн дә 50-60-чы илләрин һавасы илә јашајыр, јенә дә депутатлар јухарыдан тә'јин едилир. Бәли, мәһз тә'јин едилир! Демократија, јениләшмә принсипи бизим республикада аддымбашы тапданыр. Балтик өлкәләри вә башга республикаларда демократија артыг өз ишини көрдүјү бир заманда, бизим республикада демократија тәләб едәнләри прокурорлуға чағырыб истинтаг апарырлар.

Халг депутатларынын I гурултајында, башга республикаларын

депутатлары һүгуги јолла өз халгларынын һаггыны тәләб етдикләри вә лазым кәлән јердә һеч кәсдән чәкинмәдән мүбаһисәјә киришдикләри һалда, бизим республиканын депутатлары мүһафизәкар гүввәләрә сәс верир, сүкут планыны артыгламасы илә јеринә јетирирдиләр. Ән мараглысы исә будур ки, онлар Бакыја гајыдандан сонра сусмағын гәләбә олдуғуну бизә сүбут етмәјә чалышдылар. Бир сорушан олмады ки, дејин көрәк, сусуб нә газанмысыныз? Халгымызын үнванына дејилән тәһгирими? Бизи сакит етмәк үчүн дедиләр ки, халгымызы тәһгир едән Икитјаны мәһкәмәјә вермишик. Инандыг. Амма о вахтдан ил кечди. Инди сорушуруг: мәһкәмәнин ахыры нә олду? Нијә бизи аддымбашы алдадырсыныз? Нијә башымызын алтына јастыг гојурсунуз? Бундан сонра халгын гәзәб касасы долду. Бир чох зијалылар, о чүмләдән дә мән халг депутатларынын гурултајына, "Правда" вә "Известија" гәзетләринә мәктуб јаздыг. Көзләдик ки, бизим дә мәгаләләримиз вә е'тираз мәктубларымыз мәркәзи гәзетләрдә чап олунар. Чап олунмаг бир јана галсын, һеч мәктубларымыза чаваб да вермәдиләр.

Мәркәзи мәтбуатын јаланлары

Кечән ил Дағлыг Гарабағда хүсуси идарә үсулу јаранды. Биз буна е'тираз етмәдик. Башымызы ашағы салыб әмрә табе олдуг. Бир гәдәр кечәндән сонра ермәни милләтчиләри, хүсуси идарә үсулуна да е'тираз етмәјә башладылар. Әслиндә, е'тираз бизим тәрәфимиздән олмалы иди, чүнки бу идарә үсулу Дағлыг Гарабағын бүтүн сәлаһијјәтини өз әлинә алмышды. Доғма торпагларымызда бизим һөкмүмүз јеримирди. Дағлыг Гарабағын әсас саһәләрдә идарәси мәркәзи назирликләрә табе етдирилмишди. Бир сөзлә, Азәрбајчан торпағы там мәркәзин вә Ермәнистанын табелијинә верилмишди. Газандыглары бу үстүнлүкләрә бахмајараг ермәни милләтчиләри јенидән е'тираз митингләринә башладылар. Биз исә гузу кими сусдуг. Бәс бу барәдә мәркәзи гәзетләр нә јазды? Елә јаздылар ки, әһвалатлардан хәбәрсиз үмумиттифаг охучусу баша дүшә билмәди ки, јенидән башланан чахнашмалара сәбәб һансы тәрәфдир. Гәзетләр Дағлыг Гарабағда јенидән тә'тилләрин башланмасы, идарә вә мүәссисәләрдә ишин дајандырылмасы барәдә јалныз мә'лумат вермәклә кифајәтләндиләр.

Бу мә'луматлардан исә охучу елә баша дүшдү ки, Гарабағда һакимијјәтин әлләриндән чыхмасына көрә азәрбајчанлылар тә'тилә башлајыблар. Көрәсән, ашкарлыг будурму? Нијә мәркәзи мәтбуат һәгигәти там ајдынлығы илә јазмыр? Нијә јазмыр ки, бу "ојунда" һүчумда олан кимдир, мүдафиәдә олан ким?! Истәр-истәмәз фикирләшмәли олурсан: Һәгигәтин бу шәкилдә кизләдилмәсиндән мәгсәд нәдир, көрәсән? Гарабағ һадисәләринин башланғычындан бу күнәдәк јаранан мүнагишәнин әсас сәбәбкары мәркәзи мәтбуатда көстәрилмәди. Мәркәзи мәтбуат елә јазды ки, куја биз гоншунун һаггыны тапдајырыг. Ермәни милләтчиләринин һагсыз һүчумлары вә халгымызын үнванына дејилән налајиг сөзләр һамысы чавабсыз галды. Иш о јерә чатды ки, АБШ конгреси дә бу мәсәләдә бизи күнаһкар билди. Мән Америка конгресини о гәдәр дә күнаһландырмырам. Чүнки онлар ишин ичиндә дејилләр. Онлар бу барәдәки бүтүн мә'луматы Москва мәтбуатындан алыр вә нәтичәни дә бу әсасда чыхарырлар.

ССРИ-дә инсан һүгугларыны мүдафиә бајрағы галдыран академик Сахаров да, арвады Јелена Боннер дә (гызлыг фамилијасы Әлиханјандыр) тә'кидлә Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәсини әдаләтли һесаб едирди. Гәрибәдир, Сахаров бир јандан тәк-тәк адамларын һаггыны мүдафиә шүары илә мејдана атылыр, дикәр тәрәфдән доғма торпағыны Ермәнистана вермәк тәклифи илә бөјүк бир халгын һаггыны тапдајыр, тарихи һәгигәтә көз јумурду. Кәл, инди беләсинин сәмимијјәтинә инан. Өмрү боју Сахаровун алимлији илә инсанлығы бир јерә сығышмамышдыр. О, бир тәрәфдән бүтүн бәшәријјәти тәһлүкә алтына алан һидрокен бомбасы ихтира едир, икинчи тәрәфдән инсан һүгугларыны мүдафиә бајрағы галдырырды. Ахы, һидрокен бомбасы илә инсан һүгугу бир јерә сығыша билмәзди. Сахаров алим вә вәтәндаш зиддијјәтиндә бир-биринә там зидд олан бу ики гүтбү нечә бирләшдирә билмишди? Онун шәхсијјәтиндәки бу зиддијјәти јахшы мүшаһидә едән академик В. Кинзбург јазыр: "Әкәр Сахаров о заманлар һидрокен бомбасынын ихтирасыны өзүнә борч биләрәк онун јаранмасына узун илләр вахт сәрф етмәсәјди, о, физика елмини даһа бөјүк кәшфләрлә зәнкинләшдирә биләрди" ("Правда", 16 декабр, 1989-чу ил).

Һидрокен бомбасынын кәшфини өзүнә борч билән бир адамын һансы һагла инсан һүгугларыны мүдафиә етмәк истәдијини

анламаг чәтиндир. Еләчә дә ону ермәни милләтчиләринин бостаныны суламаг үчүн бизим бостанымыза даш атмасы сәмимијјәтдән узагдыр.

1989-чу ил августун әввәлиндә Нахчыван Мухтар Республикасындан Ермәнистана кедән гатарларын машинистләри тә'тил е'лан етдиләр. Буна көрә дә бу әразидә гатарларын һәрәкәт чәдвәлләри позулду. Дәрһал ССРИ јоллар назири Н. С. Конарев мәркәзи телевизијанын "Заман" програмында чыхыш едәрәк бу хәбәри дүнјаја јајды. Конаревин вердији мә'луматдан белә чыхды ки, азәрбајчанлылар гәсдән тә'тил едиб, гатарларын һәрәкәт чәдвәлини позур ки, Ермәнистана әрзаг чатдырылмасын. Амма назир Азәрбајчан дәмир јолчуларынын етдикләри тә'тилин әсл сәбәбини көстәрмәди. Әслиндә исә назир бу сәбәби јахшы билирди. Лакин бу сәбәби демәк она сәрф еләмирди. Назир чох јахшы билирди ки, Азәрбајчандан Ермәнистана кедән гатарлары ермәниләр күлләјә тутур, машинистләри дөјүр, тәһгир едирләр. Назир чох јахшы билирди ки, Азәрбајчандан Ермәнистана кедән гатарларда 9 нәфәр азәрбајчанлы дәмир јол ишчиси дөјүлмүш, хәстәханаја дүшмүш вә I нәфәри дә өлдүрүлмүшдүр. Назир чох јахшы билирди ки, Азәрбајчандан кәлән гатарлары партлатмаг үчүн ермәниләр дәмир јолуна бомба гојурлар. Тәсадүфи дејил ки, мәркәзи мәтбуатын вердији белә биртәрәфли мә'луматдан илһам алан Ермәнистан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәси бүросунун чыхардығы гәрар башдан-ајаға һәгигәти тәһриф едирди. Гәрар һаггында Ермәнистанда чыхан "Коммунист" гәзетинин вердији мә'луматдан охујурдуг: "Сон вахтлар Азәрбајчан дәмир јолунда вә бир сыра нәглијјат коммуникасијаларынын фәалијјәтиндә фасилә нәтичәсиндә республиканын мадди-техники тәчһизаты позулмуш, тикинти материалларынын, әрзағын, јаначағын кәскин чатышмамасы баш вермиш, зәлзәлә зоналарынын бир сыра објектләриндә тикинтинин сүр'әти ашағы дүшмүш вә тикинти дајанмышдыр" ("Азәрбајчан мүәллими" гәзети, 30 август, 1989-чу ил).

Чох күман ки, һәмин гәрары һазырлајанларын өзләри чох јахшы билирдиләр ки, Азәрбајчан дәмир јолунда јаранмыш вәзијјәтин сәбәбкарлары елә онларын өзләридир. Амма Москва онлардан хәбәр алмыр ки, кимдир Азәрбајчандан кәлән гатарларын габағыны кәсән, машинистләри дөјән, сөјән, өлдүрән? Кимдир

дәмир јолуну партладан? Нијә мәркәз онлардан сорушмур ки, өз күнаһларынызы азәрбајчанлыларын бојнуна нијә јүкләјирсиниз? Әксинә, Москва вердији биртәрәфли мә'луматла онлары чинајәтә даһа да ширникләндирир.

1989-чу ил декабрын 7-дә Ермәнистанда зәлзәләнин бир иллији мүнасибәтилә мәркәзи радионун "Мајак" програмы о барәдә мә'лумат вериб дејир ки, зәлзәләдән бир ил кечмәсинә бахмајараг, һәлә дә Спитакда тикинти ишләри јахшы кетмир вә бу ләнкимәнин сәбәбини бизим үстүмүзә атыр. Куја Азәрбајчан дәмирјолчулары бир нечә күн тә'тил етдикләринә көрә Спитака тикинти материаллары дашынмамышдыр. Бу бөһтанчы хәбәрдә Москва тикинти материалларынын чатышмамазлығыны өз үстүндән атыр вә бир күллә илә ики довшан вурур. Һәм күнаһы бизим бојнумуза јıхыр, һәм дә ара гызышдырыр. Бу да көһнә үсулдур.

Көрәсән нијә Москва мәтбуаты, радио вә телевизијасы јалныз факты демәклә кифајәтләнир? Дедији фактын сәбәбләрини арашдырмыр вә бу мәсәләдә сусур.

Бу јалан хәбәрлә кифајәтләнмәјән мәркәз декабрын 10-да телевизијанын "Заман" верилишиндә ејни хәбәри башга шәкилдә тәкрар етди.

Декабр ајында (1989) Јессентукидә мүаличәдә идим. Вестибүлдә орта јашлы бир күрчү бирдән мәнә тәрәф чеврилиб:

- Сиз чох сәбрли халгсыныз, - деди.

- Нә барәдә, - дејә ондан хәбәр алынча:

- Дүнән "Заман"да сизин үнванынызa дејилән бөһтаны ешитмәдиниз? - деди.

Дүнән кечә "Заман" хәбәрләр програмыны динләмиш вә бүтүн кечәни јата билмәмишдим. Күрчү мәним алышан гәзәбимин үстүнә елә бил од төкдү вә сөзүнә давам етди:

- Бүтүн дүнја онлара көмәк едир. Спитакы вә Ленинаканы јенидән тикирләр. Амма тикинти материаллары ардычыл чатдырылмадығындан иш ләнк кедир. Бунун күнаһыны сизин халгын үстүнә јıхырлар. Мән баша дүшмүрәм, сизин рәһбәрләр буна нечә дөзүр вә нијә е'тираз етмирләр?

Күрчү тамамилә һаглы иди. Биз сусуруг. Мәркәз дә күнаһы бизим үстүмүзә јıхмагла өзүнү тәмизә чыхарыр. Беләликлә дә, бүтүн дүнјаны бизә гаршы чевирир. Көрәсән, бунун архасында һансы мәгсәд дурур?

Мәркәзи мәтбуатын вә радио-телевизијанын бу чүр биртәрәфлилији вә бә'зән исә сахтакарлығы 1990-чы ил јанварын әввәлиндә Нахчыванда баш верән сәрһәд һадисәләриндә дә өзүну көстәрди. Нахчыван Халг Чәбһәсинин тәшәббүсү илә Шимали Азәрбајчанла Чәнуби Азәрбајчан арасында узанан сәрһәдин дағыдылмасыны мәркәзи мәтбуат, бир дәстә башыпозуг наркоманын вә сәрхошун хулиган һәрәкәти кими гијмәтләндирди. Ејни ата вә ејни анадан олан ики гардашын ики әсрә јахын бир мүддәтдә бир-биринә олан һәсрәтини вә бу һәсрәтә е'тиразыны хулиган һәрәкәти адландырмағын өзү хулиганлыг дејилми? Бир халгы ики јерә парчаламаг, онлары бир-биринә һәсрәт гојмаг, ағызларыны јумругла тыхамаг, сәсләрини чыхармаға белә имкан вермәмәк әдаләтдирми?

Дејиләнә көрә һәр ики тајын чаванлары арадакы сәрһәд тахталарыны јандырыб Араз чајына кирмиш, гышын шахтасында чајын ичиндә көрүшмүш, гучаглашмыш, ағламышлар. Дүнјанын чаһаншүмул әсәрләри үчүн материал ола биләчәк бу сәһнәнин јарадычыларыны налајиг сөзләрлә ләкәләјәнләр өзләри тарих гаршысында ләкәлидир.

Бир чох мәсәләләрдә Совет һөкумәти илә Иран һөкумәтинин мәнафеји тоггушса да, Азәрбајчан мәсәләсиндә мәнафеләр бирләшмишдир. Чүнки онларын һәр бири ваһид Азәрбајчанын бир тикәсинә саһиб олуб отурмушдур вә һеч бири саһиб олдуғу тикәдән кечмәк истәмир. Буна көрә дә һәр икиси бу милли һәрәкаты хулиган һәрәкәт кими дамғаламагла дүнја ичтимаијјәтинин диггәтини әсас мәтләбдән јајындырмаға чалышыр. Һәр ики һаким мәтбуатын (фарс, рус) о тајлы-бу тајлы Азәрбајчанын бирләшмә арзусуну ејни сәс, ејни аваз вә ејни көһнә бајаты илә дамғаламасы тәсадүфи дејил. Ејни мәгсәди күдән бу ики "һаким"ә е'тиразыны билдирән ордубадлы бир гадын "Азадлыг" радиосуна вердији мүсаһибәсиндә һаглы олараг билдирир ки, бу һәрәкатда иштирак едәнләрин әксәријјәти гадынлар иди. Азәрбајчан гадыны исә тарихиндә спиртли ичкинин нә олдуғуну билмәмиш, наркотик маддәләрин варлығындан белә хәбәри олмамышдыр. Беләликлә, Москва вә Теһран радиоларынын һәрәкат иштиракчыларыны наркоман вә сәрхош адландырмасы бөһтандыр. Гадын һаглыдыр. Чүнки бу бөһтанчыларын бир халгын башы үстүндә әср јарымдан артыг ојнатдыглары гылынчын парылтысындан

көзләри о гәдәр гамашмышдыр ки, Азәрбајҹан халгынын ганыны о гәдәр ичмишләр ки, башлары кичәлләндијиндән әсл һәгигәти көрмәк истәмирләр.

1986-чы ил декабрын 16-да Алма-Атада баш верән милли һәрәкаты да мәркәзи мәтбуат бир дәстә наркоманын хулиганлығы адландырмышды. Әлбәттә, бу көһнә бајаты иди. Бу чүр ујдурма хәбәрләр халгын милли азадлыг арзусуну пәрдәләмәк, бу бөјүк һәрәкаты сијаси гајәдән мәһрум етмәк, ону көздән салмаг мәгсәди дашыјырды. Амма белә ујдурма хәбәрләрлә чиданы чувалда кизләтмәк олмаз.

Беләликлә дә, халгын һаггыны мүдафиә едәнләри, һеч бир шејдән чәкинмәдән һәгигәти дејәнләри наркоман вә хулиган адлары илә дамғаламагла Москва өзүнү тәмизә чыхармаг истәјир. Бу үсулдан о гәдәр истифадә едибләр ки, горхурам харичи өлкәләр бу фикирдә ола ки, Совет Иттифагында һагг сөзү дејәнләр вә һәгигәти мүдафиә едәнләр һамысы наркоманлар вә хулиганлармыш.

Тәәссүф ки, "бизи биздән горујан" сәрһәд кешикчиләри дә баша дүшмәк истәмирләр ки, Азәрбајҹанын вәзијјәти сәрһәд республикаларындан (Молдовија истисна олмагла) һеч биринә бәнзәмир. Чүнки Азәрбајҹанын сәрһәдиндәки дирәкләр торпағын үстүндән кечмир, ики јерә парчаланмыш халгын синәсиндән кечир. Бу сәрһәд бир халгла башга халгы бир-бириндән ајырмыр, ејни халгы бир-бириндән, јә'ни гардашы гардашдан ајырыр.

Бу күн биз буна севинмәлијик ки, гардашларын, һеч олмаса, ајда бир дәфә көрүшмәси үчүн Совет Һөкумәти Иран Һөкумәти илә разылыға кәлди. Амма ону да е'тираф едәк ки, әкәр биз буну һөкумәтләрин ихтијарына версәјдик, бу сазиш јүз ил беләсинә баша кәлә билмәзди. Бу иши јенә дә халг өз ирадәси илә јолуна гојду. Ешг олсун халгын бу әзмкарлығына вә бирлијинә!

70 ил доғмача бачысына һәсрәт галан, узагдан да олса, үзүнү көрә билмәјән 85 јашлы бир гочанын телевизијадакы чыхышы вә бу саваб иши көрәнләрә миннәтдарлығы өнүндә баш әјмәк лазымдыр.

Ики јерә парчаланмыш бүтүн милләтләрин дәрдини дүнја билдији һалда, Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатында һәр биринин мәсәләси дәфәләрлә мүзакирәјә гојулдуғу һалда бу јашымда һәлә мән бир дәфә дә көрмәмишәм ки, ики јерә парчаланмыш Азәрбајҹанын дәрди барәдә бир сәлаһијјәтли вә нүфузлу тәшкилат сөз ачсын, бу мәсәләни мүзакирә етсин! Бәс биз бу милли јарамызы нә вахта гәдәр үрәјимизин дәринлијиндә кизләдәҹәк вә дүнјаја билдирмәјәҹәјик? Бирдәфәлик бүтүн дүнјаја билдирмәлијик ки, Совет Азәрбајҹаны вә Иран Азәрбајҹаны ады илә ики јерә парчаланмыш Азәрбајҹан ваһид бир торпагдыр, һәр икисинин әһалиси исә ејни милләтдир.

ССРИ Али Совети Ермәнистанын Азәрбајҹандан тарихи торпаг иддиаларына вә тәҹавүзкар сијасәтинә сијаси гијмәт вермәк истәмир. Амма Литва Коммунист Партијасы Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тәркибиндән чыхмаг истәјәндә Москва дәрһал Мәркәзи Комитәнин пленумуну чағырыр вә Литва Коммунист Партијасынын бу һәрәкәтинә сијаси гијмәт вериб ону писләјир. Азәрбајҹан коммунистләринин кечмиш рәһбәри Вәзиров да пленумда биринчи чыхыш едиб Литва коммунистләринин бу һәрәкәтинә мәнфи гијмәт верди. Амма Ермәнистан сусду. Елә орадача Вәзиров Мәркәзи Комитәјә, Сијаси бүроја мүрачиәт едиб дејә биләрди ки, бизи нијә мүдафиә етмирсиниз? Ермәнистанын Азәрбајҹандан тарихи торпаг иддиаларына вә тәҹавүзкарлығына нијә мүнасибәтинизи билдирмирсиниз? О, буну дејә билмәди. Кәлин, һеч олмаса, Ермәнистанын тәҹавүзүнә гаршы бизим Али Советин гәрарыны дүнјаја билдирәк. Бу гәрары дәрин елми-һүгуги сәнәд кими инкилис, алман, франсыз, испан, түрк, Чин, әрәб вә с. дилләрә, ејни заманда мүттәфиг республикаларын дилләринә чевириб рәсми даирәләрә, мәтбуат органларына чатдыраг.

Нијә Берлини бетон һиссәләрә бөлән бетон һасарлар көтүрүләндә биз буну јени тәфәккүрүн тәзаһүрү кими гијмәтләндириб алгышладығымыз һалда, ваһид Азәрбајҹаны ики јерә бөлән сәрһәд дирәкләри көтүрүләндә бу, хулиганлыг вә екстремист һәрәкәт адланыр? Нијә көрә ејни һәрәкәтә гијмәтләр мүхтәлиф олмалыдыр? Көрәсән, мәркәз буну нә илә изаһ едәр?

***

Августун 1-дә (1989-чу ил) СИТА-нын вердији мә'луматда көстәрилирди ки, Азәрбајҹан ССР-ин Лачын рајонунда бир груп адам Ермәнистандан Дағлыг Гарабаға тикинти материаллары апаран машынлара басгын етмишдир. СИТА-нын мә'луматы бурда

гуртарыр. Басгынын сәбәбини исә көстәрмәји лазым билмир. Һеч демә, 12 ермәни автомашынында тикинти материаллары ады илә партлајычы гурғулар үчүн хүсуси детонаторлар апарылырмыш.

Һәмин детонаторлар бизим милисләр тәрәфиндән мүсадирә едиләндә ермәни сүрүчүләри е'тираз етмиш вә бурада далашма башланмышдыр. Вәзијјәт белә олдуғу һалда әдаләтли һаким вәзифәсини бојнуна көтүрән Москва нијә һадисәләрә дүзкүн гијмәт вермир, нијә һаглы олдуғумуз һалда мәркәзи мәтбуат сәһифәләриндә бизи јол кәсмәкдә, гоншуну блокадаја салмагда күнаһландырыр? Әлбәттә, тикинти материаллары апаран автомашынлара басгын етсәјдик, мәтбуат буну јазмагда һаглы оларды. Факты јазыб, онун сәбәбини көстәрмәмәк исә икигат чинајәтдир. Бунлар ачыг-ајдын көстәрир ки, Ермәнистан ССР Дағлыг Гарабағ ермәниләрини там мүасир силаһларла силаһландырыр.

Тикинти материаллары ады илә вагонларда дашынан силаһлар, о чүмләдән ракет башлыглары тәсадүфән Әләт стансијасында ашкар едилмишдир. Әкәр Дағлыг Гарабаға ракет башлыглары көндәрилирсә, демәк Ханкәндиндә (Степанакерт) ракетләр дә вар. Буну биз дә билирик, Әләт стансијасында һәмин силаһлары ашкар едән рәсми органлар да. Биз, һеч, биз нејләјә биләрик? Бәс мәркәзи һөкумәт һара бахыр? Нијә ағзына су алыб? Нијә бу мәсәләнин өзәјинә кетмир? Нијә бу силаһларын һардан әлдә едилдијини вә һара, нә үчүн көндәрилдијини, кимә гаршы чевриләчәјини өјрәниб тәдбир көрмүр?

Ән мараглысы будур ки, мәркәзи мәтбуат бу барәдә мә'лумат да вермәји лазым билмир. Аллаһ еләмәмиш, бу һадисә әксинә олсајды, јә'ни биз Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылара силаһ көндәрсәјдик, Москванын бүтүн информасија органлары ағызағыза вериб бизим әлејһимизә нөвбәти компанијаја башлајачагды.

"Политическое образование" журналынын 3-чү нөмрәсиндә (1989) Вил Дорофејевин "Заметки публициста о стихийном бедствии в Армении и не только об этом" адлы мәгаләси исә даһа дәһшәтлидир. Һәмин мәгаләдә мүәллиф мәһсул јығымынын гызғын дөврүндә азәрбајчанлыларын күтләви сурәтдә Ермәнистандан "көчмәләринә" көрә бизи күнаһландырыр. Куја азәрбајчанлылар мәһсул јығымынын гызғын дөврүндә Ермәнистана зәрбә вурмаг үчүн гәсдән Азәрбајчана "гонаглыға" кәлибләрмиш. Һәгигәти бу гәдәр дә тәһриф етмәк олармы? Көрәсән, мүәллиф

доғрудан да билмир ки, азәрбајчанлылары доғма јурдларындан дөјә-дөјә чыхарыблар? Һансы милләт мин чүр әзаб-әзијјәтләрлә гурдуғу очағыны елә-белә тәрк едәр? Буну јазан мүәллиф, көрәсән, дедији бу бојда јаландан утанмырмы? Бу јаланла о кимә хидмәт едәјир вә бунунла нә демәк истәјир? Доғрусу, мән бу мәгаләни охујанда гышгырмаг, һәгигәтин тапданмасына е'тираз олараг бағырмаг, бүтүн дүнјаны јалана гаршы үсјана чағырмаг истәдим. Амма нә едәк ки, сәсимизә сәс верән јохдур. Биз шәр вә бөһтан ичиндә боғулуруг. Мәнә елә кәлир ки, мәркәзи мәтбуатын тә'сири алтына дүшмүш Дорофејев кимиләр ермәни милләтчиләринин бизим һаггымызда дедикләри "мәдәнијјәтсиз", "вәһши" сөзләрини тәсдигләмәк истәјирләр. Ермәни милләтчиләринә гуллуг көстәрән бу адамлар көрәсән Спитакда азәрбајчанлы көрпәләрини борунун ичинә салыб һәр ики башынын гајнагланмасыны ешитмәмишләрми? Әкәр буну ешитмәјибләрсә, зәлзәлә илә әлагәдар Ермәнистанын көмәјинә кәлән франсызларын ики күндән сонра ордан кетмәләринин сәбәбини өјрәнәјдиләр. Бу чәнабларын Ермәнистандан говуларкән 48 нәфәр азәрбајчанлынын өлдүрүлмәсиндән дә хәбәрләри јохмуш? Јә'гин ки, хәбәрләри вар. Лакин бу, онлара сәрф еләмир. Бунунла белә, мүәллиф мәгаләсиндә тез-тез Сумгајыт һадисәләрини хатырламагдан чәкинмир. Чүнки бизи рүсвај етмәк үчүн бу, она лазымдыр. Мүәллифә көрә Сумгајытдакы "ганлы сәһнә" һадисәләрин әсас тәканверичи гүввәси имиш. Мүәллифдән сорушмаг истәрдик: Гарабағ һадисәләрини Сумгајыта бағламагла нә демәк истәјирсән? Бәс Хочалы фачиәләриндән нијә данышмырсан? Бәс Ермәнистанын Гугарк рајонунда 12 нәфәр азәрбајчанлынын башынын кәсилиб јандырылмасындан, үмумијјәтлә, бурада 70 нәфәрин өлдүрүлмәсиндән нијә данышмырсан? Сумгајыт һадисәсини кеносид һесаб едән чәнаблар вахтилә Ермәнистан әһалисинин 43 фаизинин азәрбајчанлылар олдуғу һалда, бу күн орда бир нәфәр дә азәрбајчанлынын галмамасыны нијә кеносид адландырмырлар? Нијә бу факты данырлар ки, Ермәнистандан говулан заман өлдүрүлән азәрбајчанлыларын сајы Сумгајытда өлдүрүлән ермәниләрин сајындан он гат чохдур?

Фактлара ајыг көзлә баханда мә'лум олур ки, Сумгајыт һадисәси дә ермәни дашнакларынын әли илә һәјата кечирилиб. Һәмин һадисәдән үч күн сонра Франса телевизијасы Сумгајыт һа-

дисәсини олдуғу кими көстәрмишдир. Адам тәәччүб едир: Һадисәнин гызғын вахтында ону ким чәкмиш вә нәдән өтрү чәкмишдир? Чәкилиш групу һадисәнин гызғын вахтында һардан пејда олмушдур? Белә бир һадисәнин олачағыны әввәлчәдән һардан билибләр ки, операторлар һәмин саатда орада һазыра назир олублар?

Ән тәәччүблүсү исә, гырғыны төрәдәнләрдән биринин ермәни Е. Григорјан олмасыдыр (бах: "Бакински рабочи", 4 нојабр, 1988-чи ил).

Франса журналисти Арјел Киру јазыр: "Ермәнистан милли истиглалијјәт бирлијинин нүмајәндәләри М. Јермакјан вә М. Зурабјан гәтијјәтлә билдирмишләр ки, 1988-чи ил 28-29 феврал Сумгајыт һадисәләринин тәшкилатчылары азәрбајчанлылар дејил. Онлар демишләр: "Бизим әлимиздә фактлар вә сүбутлар вар" (бах: "Азәрбајчан" гәзети, 1989, N11).

Чох гәрибәдир, харичи мәтбуат, һеч олмаса, бу мәсәләдә һәрдән бир һәгигәти јазыр, биз исә бурда јалан вә бөһтан ичиндә чапалајырыг.

Бурда истәр-истәмәз бир аталар сөзү јада дүшүр: "Кор кора кор демәсә, бағры чатлар". Бизим мүдрик бабалар бу мисалы өз заманәләри үчүн демишләр. Инди дөвран дәјишиб, кор кора дејил, кор көзлүјә кор дејир.

Ермәнистанда рус дилиндә чыхан "Коммунист" гәзетиндә (14 декабр, 1989-чу ил) Јереван Зообајтар институтунун кафедра мүдири Һ. Мирзојан өз мал-һејваны илә мәшғул олмаг әвәзинә "статистика" илә мәшғул олмуш, "Статистика нә дејир?" адлы бир мәгалә јазмышдыр. Јалан вә уjдурма илә долу олан бу јазыда көстәрилир ки, куја 1959-1979-чу илләр арасында Азәрбајчан ССР-дән 130 мин рус көчмүшдүр.

Сиз бу һәрифин һара ијнә батырдығына диггәт јетирин. Амма буну јазаркән бәс онун вичданы һарда кизләнмишди? Нијә дүшүнмәди ки, буну јазмаға мәним һаггым јохдур. Ахы, Ермәнистанда ермәнидән башга ајры милләт галмајыб. Инсан вичданыны бир беләми итирәр? О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: "70-чи илләрдә мәһз Азәрбајчан гәрибә бир рекорд газанмыш, азсајлы милләтләрин мүтләг азалмасына, о чүмләдән русларын 8,8 фаиз, ермәниләрин 1,7 фаиз, күрчүләрин 16,2 фаиз, украјналыларын 9,6 фаиз азалмасына наил олмушдур".

Бизим Азәринформ мал һәкиминә белә бир суал вериб: "Әкәр ССРИ-дә әһалинин милли әламәтә көрә јерләшдирилмәсинин учоту, үмумијјәтлә, апарылмырса, көрәсән бу рәгәмләр һарадан көтүрүлмүшдүр?".

Мән исә она башга суал верәрдим: Әкәр бир республикада башга милләтләрин јашамасы јахшы һалдырса, бәс сәнин республикан бу јахшылыгдан нијә имтина едир? Бәс 200 мин азәрбајчанлыны доғма јурдундан говмаг нә демәкдир?

Бизи "вәһши" адландыран ермәни милләтчиләри өз вәһшиликләрини нијә көрмүрләр? Дүнјанын һеч бир халгы гәбрә әл галдырмаз. Өзләрини мәдәни адландыран бу вәһшиләр бөјүк Азәрбајчан ашығы Әләскәрин гәбрини дағыдыб, сүмүкләрини тәһгир етди. С. Вурғунун бүстүнү учурдулар. Бу чүмләләри јазаркән тәһгир олунмуш сәнәткарларын хәјалы көзүмүн габағында чанланды, күчсүзлүјүмдән утандым. Дәдә Әләскәр, бизи бағышла, - дедим. Биз сәнин мүгәддәс мәзарыны да горуја билмәдик. Нә олар? Заман вар, тарих вар!

Нә гәдәр алчаг олмаг лазымдыр ки, сазы вә сөзү илә инсанлара хош дујғулар бәхш едән, инсанлығы мәһәббәтә чағыран ел нәғмәкарынын гәбринә әл галдырасан? Онлар буну етдикләри заман һеч олмаса өз сәнәткарлары Сајат Нованы дүшүнәјдиләр. О Сајат Нованы ки, әсәрләринин әксәријјәтини Әләскәрин дилиндә јазыб. Мән она да инанырам ки, Сајат Нованын руһу бу күнкү нәвә вә нәтичәләринин бу һәрәкәтини онлара бағышламаз.

Азәрбајчанда олан Албан абидәләрини өз адына чыхан вә онларын горунмасы үчүн бизим дахили ишләримизә бармаг узадан бу наданлар әмин олсунлар: биз абидәјә, мүгәддәсләрин мәзарына әл галдырачаг сәвијјәдә алчалмамышыг. Биз нәинки өз абидәләримизә, дүшмән абидәсинә дә әл галдырмырыг. Биз һеч кәсин торпағына даш басдырыб сонра шивән гопарыб "бу јерләр бизимдир" демәмишик. И. Чавчавадзе демишкән: "Фәрјад гопаран дашлары бизим торпагларымыза басдырмагдан әл чәкин!".

***

Мәркәзи гәзетләр вә мәркәзи радио-телевизија 1989-чу ил нојабр ајынын әввәлиндә белә бир хәбәр јајды ки, Азәрбајчан ССР-ин Газах рајону әразисиндә бомба партлајышы нәтичәсин-

дә Ермәнистан ССР-ин Ичеван рајонунун сакинләри С. С. Давтјан, А. В. Меликбекјан вә Козлитин јараланмыш, хәстәханаја апарылмышлар.

Бу хәбәрдән белә чыхыр ки, Азәрбајчан ССР-ин сакинләри бомба партладыб бир русу вә ики ермәнини јараламышлар. Бәс һәгигәт нечәдир? Әслиндә, һәмин русла ики ермәни Азәрбајчан ССР-ин Газах рајону илә Ермәнистанын Ичеван рајону сәрһәдиндә вахтилә учалдылмыш "Загафгазија республикаларынын достлуғу" абидәсини партлатмаг истәдикләри заман гәлпәләр өзләринә дәјмиш вә јараланмышлар. Демәк, өз әмәлләри өз башларында чатламышдыр. Бәс һәгигәт белә исә нәјә көрә информасија органлары һадисәни ады вә үнваны илә јерли-јатаглы билдирмир? Нијә һәгигәти чинајәткар тәрәфин хејринә кизләдирләр?

Дағлыг Гарабағда әмин-аманлыг јаратмаг үчүн ора көндәрилән ССРИ Дахили Ишләр Назирлијинин хүсуси гошун һиссәләри бу барәдә көрәсән нә фикирләшир? Ахы, бүтүн бу биабырчылыглар онларын көзү гаршысында баш верир. Биз Ағдамдан Шушаја кедә билмирик. Машынлар даша басылыр, сүрүчүләр дөјүлүр. Дағлыг Гарабағдакы Азәрбајчан кәндләринә јалныз вертолјотла кәлиб-кедә билирик. Буну көрән вә бу һагда данышан јохдур. Амма биз бир нечә күн Ермәнистана јаначаг көндәрмәјәндә мәркәзи мәтбуат "блокада" - дејә бағырыр.

Дағлыг Гарабағда Азәрбајчан кәндләри блокада вәзијјәтиндә олдуғу һалда, А. Волски "Правда" гәзетиндәки мәгаләсиндә (8 декабр, 1989-чу ил) бунун там әксини јазараг көстәрир ки, куја азәрбајчанлылар Дағлыг Гарабағы блокадаја алмышлар. Инди буна нә дејәсән? Бәс А. Волски өз көзләри илә көрдүјү һәгигәти дананда, һәгигәтин там әксини дејәндә, көрәсән, бир анлыг да олса, өзү-өзүндән утанмырмы?

Азәрбајчан кәндләринә әрзаг дашыјан автомашынларын гаршысыны кәсир, јүкүнү бошалдыр вә сүрүчүләрини дөјүб кери гајтарырлар. Беләликлә, Дағлыг Гарабағдакы Азәрбајчан кәндләринин вә Шушанын ермәниләр тәрәфиндән 1 илдән артыг давам едән блокадасы Москванын түкүнү дә тәрпәтмир. Бу барәдә нә јазырлар, нә дә дејирләр. "Собеседник" һәфтәлијиндә (1989-чу ил, N-47) исә белә үстүөртүлү бир хәбәр охујуруг: "Степанакерт әтрафында көрпү дағыдылмышдыр, 200 нәфәрлик азғынлашмыш күтлә Шуша-Ағдам јолуну бағламышдыр. Нөвбәти әрзаг автоко-

лонуну мүшајиәт едән әскәрләр дағлардан атәшә тутулмуш, онларын үстүнә кислота, бензин шүшәләри, партлајычы гурғулар атылмышдыр".

Вәссалам. Инди үмумиттифаг охучусу бу хәбәрдән нә анласын? Көрпүнү дағыдан, јола бензин шүшәләри вә дағыдычы гурғулар гојан һансы тәрәфдир? Ағдамла Шуша арасындакы әлагәни кәсиб Дағлыг Гарабағдакы Азәрбајчан кәндләрини әрзагсыз гојанларын ады, үнваны нијә ачыг-ашкар көстәрилмир?

Мәркәзи мәтбуатын мүхбирләри ичәрисиндә, нәһајәт, һәгигәти көрән вә ону Үмумиттифаг охучусуна чатдырмаг истәјән бир нәфәр намуслу адам тапылды. "Огонјок" журналынын әмәкдашы К. Рожнов 1989-чу илин октјабр ајында Јереванда вә Бакыда олмуш, һадисәләри диггәтлә өјрәниб тәһлил етмиш вә өз шәхси мүшаһидәләри әсасында објектив бир мәгалә јазмышдыр. Лакин өзүнүн дедији кими Москванын гәзет вә журналлары онун мәгаләсини нәшр етмәкдән бојун гачырмышдыр. Нијә? Чүнки бу вахта гәдәр Дағлыг Гарабағ һадисәләри барәдә мәркәзи мәтбуатда јазыланлардан белә чыхыр ки, "Азәрбајчан ган ичән ишғалчы, гоншусу исә бу ишғалын күнаһсыз гурбанындыр".

Мүхбир сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, "Һәгигәт исә бунун тәрсинә иди... Мәним јаздыгларым мәнә гәдәр јазыланлары инкар едирди..." Бу инкар исә ермәни мафијасынын әлиндә ојунчаг олан мәркәзи мәтбуат ишчиләринин хошуна кәлмәмишди".

Һәр јердән әли үзүлән К. Рожнов јазылдығы тарихдән 4 ај сонра мәгаләсини бизим "Вышка" гәзетиндә нәшр етдирмәјә мәчбур олур (11 феврал, 1990-чы ил). Ашкарлыг будурму?

"Коммунист" гәзетинин мүхбири З. Султанов јазыр ки, (31 август, 1989-чу ил) Шушадан Бакыја, Ағдама вә республиканын мүхтәлиф рајонларына кедән 9 автобус вә бир јүк машыны карван һалында јола дүзәлди. Күнортадан хејли кечмишди, машын карваныны хүсуси гошун һиссәсинин әли автоматлы әскәрләри мүшајиәт едирдиләр. Лакин јолун јарысында әскәрләр кери гајытдылар. Дедиләр ки, көстәриш беләдир.

Көрәсән, бу һансы көстәриш иди? Вә бу көстәришдән мәгсәд нәдир? Мәгсәд ајдындыр. Јолда ермәниләр автобус вә машынлара һүчум едир вә 21 нәфәри ағыр јаралајырлар. Јаралылары Ағдам рајон мәркәзи хәстәханасынын чәрраһијјә шө'бәсинә кәтирирләр.

Инди кимдән хәбәр аласан ки, бәс мәркәздән көндәрилән хүсуси гошун һиссәләри Ағдамда кими вә нәји горујур? Ермәнистандан говулмуш Ханымзәр Мәммәдованын "Коммунист" гәзетинә көндәрдији мәктубдан бир парчаны охучулара чатдырмаг истәјирәм: "Мән үч оғул бөјүтмүшәм. Әскәри хидмәтә јола салмышам ки, сәрһәдләримизин кешијиндә дурсунлар. Бәс буну һансы гануна јазмаг олар ки, ата-баба јурдунда, доғма елиндә - Охчоғлуда өзүмүзү горујан јохдур?".

Һаглы суалдыр. Үч оғлуну узаг сәрһәдләримизи горумаға көндәрән бу ана өз доғма јурдунда мүдафиәсиз галмыш, ону дөјүб, доғма очағындан дидәркин салмышлар. Белә бир мәгамда һансы әдаләтдән, һансы инсан һүгугларындан данышмаг олар? Ахы, бизим рәһбәрләр Һелсинкидә инсан һүгугларыны мүдафиә актына гол чәкибләр. Бәс белә исә Ханымзәр ананын һагты һарда галды?

Ана сөзүнә давам едәрәк јазыр: "11 ај сәрһәд мәфтилләринә сығынмаға мәчбур олмушуг. Мин бир мүсибәтлә чанымызы хилас етмишик. Вар-дөвләтимизи, ев-ешијимизи итирдик, чисмани чәзалара мә'руз галдыг, ел-обадан дидәркин дүшдүк, һүгугумуз тапдаланды. Дәрдимизи кимә дејәк? Ахы, биз совет вәтәндашыјыг. Гәрибәдир, гоншуларымыз да, мәркәзи мәтбуат да елә мөвге тутур ки, мәәттәл галырсан... Бир јандан дејирләр ки, "тә'чили јардым" машынлары бензин олмадығы үчүн ишләмир, амма бирчә сәтир сонра јаддан чыхарырлар: јүздән чох машын Дағлыг Гарабаға тикинти материалы апарыр, амма гојмурлар. Бах, беләчә, адамлары чашдыра-чашдыра әсәбләри илә ојнајырлар".

Ханымзәр ана тамамилә доғру дејир. Адамлары чашдырмаг исәјирләр. Биз кәрәк бу јаланларын архасында дуран һәгигәтләри баша дүшәк. Бу һәгигәт дә ондан ибарәтдир ки, мәркәзи мәтбуат бизи күзәштә чағырыр. Баша дүшмәк олмур, күзәшт дејәндә нәји нәзәрдә тутурлар? Әкәр мүвәггәти идарә үсулуну нәзәрдә тутурларса, хејримизә олмаса да, биз буна да сөз демәдик. Бундан сонра башга ојун чыхды. Дағлыг Гарабағын игтисадијјатыны мүстәгилләшдирдиләр. Аллаһ бундан бетәриндән сахласын. Амма буна да шүкүр едәк ки, һәлә доғма торпагларымызы гоншуја бағышламағымызы биздән тәләб етмирләр. Амма хырда-хырда чох бағышламышыг.

Суаллар, Суаллар...

Мәкәр, бир нечә ил бундан әввәл Кәмәрли кәндинин ән сәфалы јериндән 2500 һектар торпағы ермәниләрә бағышламадыгмы? Бундан бир гәдәр сонра Дидван дәрјачасынын саһилиндә дә онлара торпаг вермәдикми? Бунлар аздырмы? Даһа кифајәтдир. Халг ајаға галхмыш, кечмиш рәһбәрләрин "үрәккенишлијинә" дөзә билмир. Һәмин рәһбәрләр бу гәдәр сәхавәтлидирсә, гој 6-7 көзлү отагларындан бир-икисини Ермәнистандан говулан дидәркинләрә бағышласынлар. Буну еләмирләрсә, Вәтән торпағынын һесабына сәхавәтләрини нүмајиш етдирмәсинләр. Чүнки Вәтән торпағы милләтин, халгындыр.

Сон һадисәләрдә исә 200 мин азәрбајчанлынын јашадығы 170 јашајыш мәнтәгәсини онлара бағышламадыгмы? Бу да онлара јетмәди? Јох, чүнки дишләриндә ширә галыб, һәјасызчасына јенә "Гарабағ" дејиб дururлар. Инди сорушулур: Ермәнистанын партија вә совет рәһбәрләринин рә'ји вә көстәриши олмасајды, ермәни милләтчиләри 200 минә јахын азәрбајчанлыны өз һалал јурдундан гова биләрдими? Һамымыз билирик ки, јох! Чүнки Ермәнистанда рәһбәр ишчи јалныз вә јалныз дашнак үнсүрләринин дедијини тәкрар едир. Әкәр белә олмасајды, бу јахынларда Ермәнистан рәһбәрләри дашнак партијасынын лидерләри илә бирликдә ичлас кечириб јенә дә Гарабағ тәләбини ирәли сүрә биләрдиләрми? Дашнаклар чохданкы арзуларыны Ермәнистанын партија рәһбәрләринин әли илә һәјата кечирдиләр. Онлар Ермәнистанда мономилләт јаратдылар. Бизим партија вә совет рәһбәрләримиз исә Азәрбајчан халг чүмһуријјәтинин харичиндәки нүмајәндәләрини сөјүр, халгын мәнафеји уғрунда тә'тилә башлајан кәнчләримизи хулиган вә надан адландырмагдан һәзз алыр.

Халгын һагтыны мүдафиә наминә пајызын сазағында бир аја гәдәр Азадлыг мејданында дајанан бу кәнчләр нијә хулиган адландырылмалы иди? Онлар евми јарырды, адаммы дөјүрдү, јолму кәсирди, јахуд шәхси мәнафеләри үчүнмү үсјан едирдиләр? Һеч сорушан олмады, бу јүз минләр нә истәјирди, кәрәсән? Бәлкә, һөкумәтдән өлкәдә гыт олан јағы, әти, уну, сабуну, гәнди тәләб едирди? Јохса, әлиндән чыхмагда олан торпағынын намусуну мүдафиә едирди? Нијә биз кәнчләримизин бу вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны гијмәтләндирмәк әвәзинә, онлара бөһтан атдыг? Халг

чәбһәсинин лидерләриндән олан Е'тибар Мәммәдову ифша етмәк, халгын көзүндән салмаг үчүн телевизијаја ағылдан кәм бир наркоманы чыхарыб, онун дили илә вәтәнпәрвәр бир оғлумузу бөһтанларла ләкәләмәк истәдик. Торпағыны мүдафиә мәгсәдилә мејдана јығылан кәнчләримизин бир гисмини һәбс етдик, зијалыларымызы һәдәләдик вә прокурорлуға чағырдыг.

Халгы инзибати органларла һәдәләјәнләр вәтән вә милли һиссләрдән мәһрум олан, елә буна көрә дә вәзифә күрсүсүнүн јухары пилләсинә дырмашанлардыр. Баша дүшмәк олмур, халгын дилини, мәдәнијјәтини, тарихини билмәјән, билмәдијинә көрә дә бу халгы севмәјәнләр халга нечә хидмәт едә биләр? Тәәссүф ки, беләләринин вәзифәјә кедән јолу чох һамар олур. Чүнки вәзифә башында ондан ана дилини дејил, рус дилини билмәк тәләб олунур. Милли һиссләри ахталанмыш беләләри сәлаһијјәт саһиби олдуғундан, ана дилинин вачиблијиндән данышанлары дәрһал ләкәләјир, өзү кими милли һиссдән мәһрум оланлары әтрафына топлајыр. Беләләри исә өз шәхси мәнафејини вәтәнин вә халгын мәнафејиндән үстүн тутур. Даим столуну итирмәк горхусу илә јашадығындан вәтәнин вә ана дилинин гејрәтини чәкәнләрдән еһтијат едир.

Әкәр өзүмүзүнкүләр өзүмүзә дүшмән кәсилибләрсә, биз һаггымызы тапдалајан башгаларына гаршы нечә мүбаризә апара биләрик? Бу күн Азәрбајчан дилинин дөвләт дили сәвијјәсинә галдырылмасы барәдә һөкумәтин гәрарына гаршы чыханлар кимләрдир? Республикамызда јашајан башга милләтләрин нүмајәндәләри Азәрбајчан дилини өјрәнмәк үчүн курслар ачылмасыны тәләб едир, ана дилинә гаршы чыханлар исә өз дилини билмәдијинә көрә вәзифә атына минмиш һәмин назирләрин, мүдирләрин, сәдрләрин өвладларыдыр.

Бир мисал чәкмәк истәјирәм: бир дәфә мән телевизија илә чыхыш едиб өз дилини билмәјән, билмәдијинә көрә билмәдијинин дүшмәни олан бир нечә вәзифәли шәхсин адыны чәкмиш вә онлары бу гүсурларына көрә тәнгид етмишдим. Бундан бир гәдәр сонра һәмин вәзифәли шәхсләр мәним һаглы тәнгидимдән нәтичә чыхармаг әвәзинә, Мәркәзи Комитәјә бир мәктуб јазыб милләтчилик үстүндә мәним чәзаландырылмағымы тәләб етдиләр. Чох гәрибәдир ки, бу савадлы наданлар һәлә дә елә күман едирләр ки, адамын өз дили уғрунда мүбаризә апармасы вә конститусијада дөвләт дили кими тәсбит олунан ана дилинин дөвләт идарәләриндә ишләнмәсини тәләб етмәси милләтчилик имиш.

Ән дәһшәтлиси будур ки, ана дилинә дүшмән кәсилән бу милли ниһилистләр, өзләрини чохбилмиш һесаб етсәләр дә, мүасир дүнјанын ән вачиб тәләбләриндән белә хәбәрсиздирләр. Гарабағ һадисәләриндә бизим башымыза ојун ачан, милли мәнафеләрини сахтакарлыгла сүбута јетирмәјә чалышан гоншуларын һагсыз һүчумларындан да нәтичә чыхара билмәдиләр.

Шаир Габил "Молодјож Азербајджана" гәзетинин 1989-чу ил 16 феврал тарихли нөмрәсиндә "Наш долг, мы в ответе" адлы мәгаләсиндә ана дилинин зәрурәтиндән вә онун республикамызда лазыми сәвијјәдә ишләдилмәмәсиндән шикајәтләнир. Буна чаваб оларағ В. Гулузадә вә Т. Әскәрова адлы "азәрбајчанлылар" Габилин ана дилинин зәрурәти һаггында дедији фикирләрә һүчум чәкир вә көстәрирләр ки, дүнјанын ән мәдәни өлкәси олан Америкада мүхтәлиф милләтләрин јашамасына бахмајараг, орада јалныз бир дил - инкилис дили ишләдилир, башга дилләрә еһтијач галмыр. Демәли, бизим республикамызда да јалныз рус дили ишләдилмәлидир...

Көрдүнүзмү, дүшмән өз ичимиздәдир? Бу чүр руслашмыш азәрбајчанлылар тәәссүф ки, чохдур вә бу күн бизим милләтин бир нөмрәли дүшмәни, әслини вә нәслини итирмиш, адындан вә фамилијасындан башга һеч бир шеји азәрбајчанлы олмајан һәмин бу манкуртлардыр. Бунлар милләтин хејринә ортаг, шәриндән исә гачагдырлар. Вәтән адындан харичи өлкәләрә кедән нүмајәндәләрин башында чох вахт вәтәнин дилини, әдәбијјатыны, тарихини билмәјәнләр кедир вә орада куја бу халгы, бу мәдәнијјәти тәмсил едирләр. Амма үрәкләриндә нә бу вәтәни севирләр, нә онун тарихини, нә мәдәнијјәтини, нә дә дилини билирләр. Дилимизә касыб, халгымыза мәдәнијјәтсиз, мәдәнијјәтимизә дә примитив дамғасы вурмагдан чәкинмирләр. Јазыг Вәтән, јазыг халг! Көр кимләрин лағына һәдәф олмусан!

Республикамыза рәһбәрлик едәнләрин дә бир гисми чох тәәссүф ки, адәтән руслашмыш азәрбајчанлылар олмуш, буна көрә дә дөвләт идарәләриндән ана дилини говмушлар... Белә рәһбәр халгын вә вәтәнин гејрәтини чәкәрми? Әсла!

Бунун да нәтичәсиндә А.Вәзиров кәркин мүнагишәли күнләрдә ермәниләрин шәһәрә гајытдығыны хәбәр вериб, биздән

муштулуг истәјирди. Сиз бир фәргә бахын, инди кимин адыны нә гојаг?

Бизим рәһбәрләр Бакыда јашајан ермәниләри горумаг үчүн орду чағырыр, һеч дүшүнмүр ки, бәс ермәниләр 200 мин азәрбајчанлыны өз јурдундан гованда, онларын рәһбәрләри нијә орду чағырыб бизимкиләри мүдафиә етмәди?

***

1988-чи ил феврал-март ајларында Ермәнистандан вә Дағлыг Гарабағдан, һәмин ил декабр ајында исә јенә дә Ермәнистандан он минләрлә азәрбајчанлы башыачыг, ајагјалын, пулсуз-парасыз Азәрбајчана гачмалы олду. Бүтүн бу рәзаләтләрә вә тәһгирләрә Москва е'тиразыны билдирмәди, гачгынларын мадди тә'минатыны Азәрбајчанын өһдәсинә бурахды. Бир гәдәрдән сонра исә Өзбәкистандан гачан 40 мин Меһсет түркүнү бағрымыза басмалы олдуг. Москва бунларын да тә'минатына гарышмады. Ән марағлысы бу иди ки, бу гачгынларын һеч бири мәркәзи мәтбуатда өз ады илә адланмады, "даими јашајыш јерләрини мүвәггәти тәрк едәнләр" адландырылды. Бу бәдбәхтләр доғруданмы өз доғма јурдларыны мүвәггәти тәрк етмишдиләр? Хејр! Бунун белә олмадығыны онда да билирдик. Заман көстәрди ки, онлар Азәрбајчанын вәтәндашы олараг галачаглар.

Бакыда фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан олундуғу әрәфәдә (20 јанвар, 1990-чы ил) хүсуси көстәришлә шәһәрдәки һәрби гуллугчуларын аиләләри нәјә көрәсә көчүрүлдү вә көчүрүлән руслары "гачгын" адландырдылар. Гәрибә дејилми? Зорла говуланлар "даими јашајыш јерләрини мүвәггәти тәрк едәнләр", һөкумәтин ады илә һансы нијјәтләсә көчүрүләнләр исә "гачгын адландырылыр вә ССРИ Назирләр Совети дәрһал онларын тә'минаты һаггында гәрар гәбул едир. Сөһбәт "1990-чы ил јанварын 1-дән сонра Азәрбајчан ССР-и мәчбури тәрк етмиш вәтәндашлара јардым көстәрилмәси саһәсиндә әлавә тәдбирләр һаггында" ССРИ Назирләр Советинин гәрарындан кедир.

Нә үчүн бу гәрар мәһз инди чыхарылды? Мәкәр 1990-чы ил јанварын 1-дәк өлкәдә гачгын јох иди? Нә үчүн мәһз 1990-чы ил јанварын 1-дән сонра? Һәм дә ән дәһшәтлиси будур ки, 1990-чы ил јанварын 1-дән сонра көчүрүләнләрин хәрчи Азәрбајчан

ССР-ин бүдчәсиндән чыхарылмалыдыр. Бәс Ермәнистандан вә Өзбәкистандан зорла говулан гачгынларын проблемләри илә әлагәдар хәрчләри республикаја ким өдәмишди? Бу ајры-сечкилик нәдән өтрүдүр? Ән мүһүмү дә јухарынын көстәриши илә һәрбчиләрин мүтәшәккил шәкилдә көчүрүлән аиләләрини мүлки шәхсләрә чевириб "гачгын" адландырмаг, бунунла да халглары бир-биринин үстүнә салышдырмаг көрәсән һансы мәгсәди күдүр?

Инди кәл, бүтүн бу һагсызлыглара, ајры-сечкилијә, зоракылыға, ағ јаланлара дөз көрүм, нечә дөзүрсән? Валлаһ, мәркәзи гәзетләрин бөһтан долу гәрәзли јазыларыны охуја билмирәм. Үрәк партлајыр, үрәк дөзмүр, күчүм гәләмә чатыр. Мәркәзи мәтбуата е'тиразымы билдирирәм. Орда исә бизим мәктублары охујуб кәнара атырлар. Һамыја мә'лумдур ки, бу ишләрдә чох күчлү вә кизли бир әл вар...

Мәркәзи һөкумәт ермәниләрдән тутулмуш ән мүасир силаһларын һардан әлдә едилдијини вә кимә гаршы ишләдиләчәјини нә сорушур, нә дә бу ишләрин көкүнү, гајнағыны өјрәнмәк истәјир. Һәрби тә'лим көрмүш, һәрби кејимли ермәни забит вә дөјүшчүләрини тутуруг, Москва буна да көз јумур вә бу иш үстүндә онлары иттиһама чәкмир. Беләликлә дә, ермәниләрин чидди һәрби һазырлығына көз јумулур... Бурда дејибләр архалы көпәк гурд басар.

Нәһајәт, Ермәнистанын ачыг-ашкар биздән торпаг иддиасыны, ишғалчылыг гәсдини бир дәфә дә олса, иттиһам етмәмәси, Шаумјан вә Ханлар рајонларынын кәндләринә вә Дағлыг Гарабаға сохулмуш "саггаллылары" чәзаландырмамасы, онларын өзбашыналығына сијаси гијмәт вермәмәси ермәниләрин һүчумда, бизимсә мүдафиәдә олдуғумузу көстәрмәмәси Москванын ачыг-ајдын биртәрәфли мөвге тутмасыны көстәрир.

Бүтүн бунлардан сонра бизим рәһбәрләрин јенә дә Москвадан үмид уммасы, мәркәзин мүдахилә едәчәјини көзләмәси вә мәсәләни әдаләтлә һәлл едәчәјинә инанмасы нә гәдәр күлүнчдүр.

Вәзиров Азәрбајчан КП МК-јә биринчи катиб тә'јин олунан күндән дәфәләрлә онун јанында олмуш вә һәр дәфә она демишдим ки, сәнин өз шәхси консепсијан, өз принсипин олмалыдыр. Сән исә јалныз вә јалныз Горбачовун дедикләрини етмәјә чалышырсан. Горбачов бурдакы вәзијјәти сәнин гәдәр билә билмәз.

Сән конкрет вәзиjjәтдән чыхыш ет. Јухарынын әмрини јерли шәраитә ујғунлашдыр. Кимә дејирсән, үмумиjjәтлә, бу адамда мүгабил тәрәфи динләмәк вә ону тәһлил етмәк габилиjjәти јох иди. Бу адам јалныз өзүндән јухарыны динләмәк "габилиjjәтинә" малик иди.

Вәзировла ахырынчы тәкликдә көрүшүмүз јанварын 11-дә (1990-чы ил) олду. Чох әсәби идим. Она ермәни мафијасынын әмәлләриндән данышдым. Бир сөз демәди. Амма күлүмсәмәсиндән билдим ки, үрәјиндә мәним һаглы олдуғуму билир. Әлавә етдим ки, сән Горбачовла халгын арасында галмысан, инди заман башгадыр. Сән халгын тәләбләринә әмәл етмәлиjкән Горбачовун чалдығына ојнадын. Буна көрә дә халгын һөрмәтини газана билмәдин. Мәним вә бир нечә ағсаггалын мәсләһәти будур ки, үзүсулу вәзифәдән кедәсән. Мәнә деди ки, ики дәфә бу барәдә Горбачовла данышмышам, әризәми гәбул етмәјиб. Күлүб дедим ки, әлбәттә, гәбул етмәз. Чүнки она сәндән сәрфәлисини тапмаг чәтиндир. Онда деди ки, бир нечә ағсаггалын имзасыјла Горбачова мәктуб јазын, мәни вәзифәдән көтүрсүн. Бу сөздән сонра даһа она нә дејәсән?

Јанындан евә кәлдим. Һеч 10 дәгигә кечмәмишди, Вәзиров мәни телефона чағырды. Деди ки, мәним јаныма кәлиб дејирләр ки, куја сән мәнә вәзифәдән кетмәји тәклиф етмисән.

Мән телефонда донуб галдым. Јалныз ону дејә билдим ки, бу, јалныз мәним тәклифим дејил, бир нечә ағсаггалын тәклифидир. "Ну хорошо, ладно" - дејиб дәстәји асды.

О мәнә зәнк еләдији заман јанында кимсә вармыш. Һәмин адам мәним она тәклифими кимдәнсә ешитмиш вә она гуллуг көстәрмәк мәгсәдилә адамлар арасында белә бир сөзүн јајылдығыны демишди. Вәзиров исә мәним тәрәфимдән белә бир тәклифин олмадығыны "сүбут үчүн" мәнә зәнк чалмышды. Амма гуллуг көстәрән јалтаг телефонда мәним она нә чаваб вердијими һардан билә биләрди?

Ән мараглысы будур ки, бу әһвалатдан дүз бир һәфтә сонра, јә'ни јанварын 18-дә Шејхүлислам Пашазадә, Н. Рзајев, И. Шыхлы, Һ. Һәсәнов, Р. Зејналов вә мән Вәзировун отағында Киренко вә Примаковла көрүшдүјүмүз заман Вәзиров мәни бир кәнара чәкиб о күнкү зәнкинин мә'насыны ушагчасына изаһ етмәјә башлады:

- Јанымда бири вар иди. Мән она сүбут етмәк истәдим ки, сән мәни истәјән адамсан вә сән мәнә вәзифәдән кетмәк тәклифини еләмәмисән.

Әлбәттә, мән буну онсуз да баша дүшмүшдүм. Амма бу мә'лум һәгигәти онун мәнә бир сирр кими ачмасы чох күлүнч, һәм дә садәлөвһлүк иди.

Бүтүн булардан сонра мән инди дә баша дүшә билмирәм ки, ушаг тәбиәтли бу садәлөвһ адам узун илләр харичи өлкәләрдә нечә дипломат ишләјә билмишдир? Инди белә бир адам бу бојда республикаја рәһбәр ола биләрдими? Тәпәдән-дырнаға гәдәр гүсур ичиндә олан бу гәрибә адамын гүсурларыны тәәссүф ки, Һ. Әзизоғлундан башга үзүнә гәншәр дејән олмады. Биз јалныз кедәнин архасынча данышмағы бачарырыг.

Вәзиров һаггында дејилән бир сөз онун кимлијини чох јахшы характеризә едир: "Бу адамын јашы артыб, ағлы артмајыб. Һәлә дә комсомол ағлындадыр".

Вәзиров ади бир һәгигәти баша дүшмүрдү ки, Москва ермәниләрлә бизим арамыздакы мүнагишәнин бу мәртәбәјә чатмасыны истәмәсәјди, елә илк күнләрдән иддиачылары јериндә отурдарды.

Лакин елә бурда да һәм Горбачов, һәм дә онун мүт'и көләси Вәзиров Азәрбајчан халгынын бу гәдәр мүгавимәт көстәрә биләчәјини күман етмирди. 80 илдә ермәниләр бизим рәһбәрләрин "сәхавәти" сајәсиндә биздән парча-парча торпаг гопарыблар, биз сусмушуг. Онлар елә күман едирди ки, бу дәфә дә онлар бизә "хох" кәлән кими Гарабағдан әл чәкәчәјик. Амма сонра јахшыча анладылар ки, бу милләт онларын күман етдији көлә милләт дејил, бу милләт чанындан кечә биләр, амма торпағындан јох! Әслинә галса, милләтимин бу бојда дөзүмүнә, фәдакарлығына, торпаг јолунда бу гәдәр әзмкар олачағына һеч мән өзүм дә инди инандығым гәдәр инанмырдым. Амма гәлбимин дәринлијиндә бир инам гығылчымы вар иди. Һеч демә, халгымын руһунда "Истиглал маршы" јашајырмыш:

Басдығын јерләри "торпаг" дејәрәк кечмә, таны!
Дүшүн алтындакы минләрлә кәфәнсиз јатаны.
Сән шәһид оғлусан, инчитмә, јазыгдыр атаны.
Вермә дүнјалары алсан да, бу чәннәт Вәтәни!

Ким бу чәннәт Вәтәнин уғруна олмаз ки, фәда?
Шуһәда фышгырачаг торпағы сыхсан, шуһәда!
Чаны, чананы, бүтүн варымы алсын да худа
Етмәсин тәк вәтәнимдән мәни дүнјада чуда.

40 ил сәпдијим тохумларын бу күн мешә олачағына бу гәдәр инамым јох иди. Мән елә күман едирдим ки, 70 илин рәзаләти, фәлакәти, хүсусән 1937-чи илин горхусу милләтими елә әзиб ки, әчдадымыздан ганымыза кечән гејрәт дамарларымызда донуб, күнәш ишығы дә онун бузуну чәтин әридә.

Ики һадисә данышачағам. 1988-чи илдә илк комендант саатыгојулан күнүн ертәси күчәмиздә баш верән бир һадисә мәни сарсытды. Тиндә дајанмыш бир танкын үстүндәки рус әскәрләри әлләриндә автомат әтрафдакы чамааты атачағы илә һәдәләјирди. Буна көрә 5-6 гадын рус дилиндә әскәрләри сөјүб синәләрини ирәли вердиләр: - Атмасан киши дејилсән, - алчаг, - дедиләр.

О бири гадын:

- Рус ордусу тарих боју ишғалчы олуб. Нијә бундан утанмырсыныз? - дејә әскәрин үзүнә түпүрдү.

Әскәр гадыны налајиг сөзләрлә сөјәндә әтрафдакы кишиләр танкы даша басдылар. Танкчылар сүрүб кетмәк истәјәндә кәнч бир гадын өзүнү танкын алтына атыб деди:

- Инди сүр көрүм, нечә сүрүрсән.

Мән бу мәнзәрәни көрәндә өз-өзүмә дедим:

- Белә гадынлары олан милләтә өлүм јохдур.

Икинчи һадисә:

1990-чы ил јанварын 16-сы иди. Ахшамчағы һәјәтдән јүксәлән "Аллаһү-Әкбәр" сәсинә ејвана чыхдым. Сон ијирми илдә абидәләримизин бәрпа идарәсинә чеврилмиш, бизә гоншу олан мәсчидин минарәсинә 5-6 нәфәр кәнчин галхдығыны көрдүм. Онларын әлиндә милли республикамызын үчрәнкли бајрағы далғаланырды. Бу кәнчләр минарәнин гүлләсинә атамыз Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин галдырдығы бајрағы санчыб ордан "Аллаһү-Әкбәр" — дејә гышгырмаға башладылар. Онлар 20-25 јашларында оларды. Илаһи, бу үчрәнкли бајрағымызын мүгәддәслијини онлар һардан билирди? Онлара бу тә'лими ким вермишди? "Аллаһү-Әкбәр"и үрәјиндә вирд едәнләрин дилини кәсдикләри заман дүнјаја кәлмиш бу чаванлар бу мүгәддәс кәламын сиррини вә күчүнү һардан билирди? Һеч демә, гулагларынын ешитмәдији, көзләринин көрмәдији үч рәнкли бајраг, Мәммәд Әминин руһу вә "Аллаһү-Әкбәр" нидасы онларын ган јаддашында јашајыр, онлары кизли бир од илә ичәридән алышдырырмыш. Бу илаһи сиррә нечә мәәттәл галмајасан?

Руһумун сәндән илаһи, будур анчаг әмәли
Дәјмәсин мә'бәдимин көксүнә намәһрәм әли.
Бу әзанлар ки, шәһадәтләри динин тәмәли,
Әбәди јурдумун үстүндә мәним ишләмәли!
Амин!

***

Чох гәрибә бир заманда јашајырыг. 70 илдә өјрәшдијимиз адәтләр, вәрдишләр, гајдалар көзләримиз өнүндә дағылыр, јениләри илә әвәз олунур: рәсми күрсүләрдән партијанын һәјатын үмуми ахарындан кери галдығыны дејир, күнләрлә, һәфтәләрлә тә'тил е'лан едиб тәләбләр ирәли сүрүрүк. Халг депутатларынын гурултајында Сијаси Бүро үзвләрини рәјасәт һеј'әтиндә дејил, партердә, депутатларын ичиндә көрүрүк. Баш катиби өз тәклифи илә сағ икән тәнгид едир, онунла ачыг мүбаһисәјә киришир-ләр. Сијаси Бүро үзвләринин ири шәкилләрини шәһәрләрин мејданчаларында көрмүрүк. Бир республиканын партија тәшкилатынын өлкә партија тәшкилатынын тәркибиндән чыхмаг истәдијини ешидирик. Өмрүмүз боју тәнгид етдијимиз мүстәгил милли чүмһуријјәтимизин үч рәнкли мүгәддәс бајрағы алтында нитг сөјләјирик...

Бүтүн бунлар биздә тәәччүб вә һејрәт ојадыр. Һалбуки, бүтүн бунлар дүнја үчүн чох ади үстүнлүкләрдир. Амма нејләјәсән ки, узун илләр фикир вә дүшүнчәләримизә гыфыл выран тоталитар систем бизи ән ади һүгуглардан мәһрум етмишди.

Бүтүн бунларла јанашы, индики кечид дөврүндә биз һәлә сөз жонглјорлуғу илә мәшғулуг. Әмәлимиз сөзүмүздән кери галыр. Һәлә сөзүмүзү вә сәсимизи дүнја ичтимаијјәтинә чатдыра билмир, һәлә өз јағымызда говрулуруг... Чүнки бизим халг депутатларымызын сијаси сәвијјәси һәлә гурултајын сәвијјәсиндән чох ашағыдыр. Гурултајда сәсимиз кур ешидилмир. Ән мүһүмү исә һәлә бизим милли консепсијамыз вә милли програмымыз јохдур. Бу күндән сабаһына баха билмәјән, индисиндән кәләчәјинә ке-

дән јолу тә'јин етмәјән, һара вә нә үчүн кедәчәјини билмәјән, бир сөзлә гибләсини танымајан милләт һәмишә дөјүлмәјә мәһкумдур. Биз биринчи нөвбәдә бу һагда дүшүнмәлијик.

***

Халг депутатларынын I гурултајы јени бир тәдбирә әл атды: Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә реал вәзијјәти өјрәнмәк үчүн (куја реал вәзијјәт мә'лум дејилмиш) ССРИ Али Советинин комиссијасы јарадылсын. Адам тәәччүб едир: бу комиссија һансы реал вәзијјәти өјрәнәчәкмиш? Ахы, Гарабағын тарихи дә, орада јаранан вәзијјәт дә, ермәниләрин иддиасы да, бу иддиаја гаршы азәрбајчанлыларын е'тиразы да ССРИ һөкумәтинә мә'лум иди. Бәс бизим депутатлар нијә буну демәди? Нијә халгын һаггыны мүдафиә едә билмәди? Орда халгын депутатлары кими вурушмаг бир јана, һеч мүдафиәни дә бачармадылар. Икинчи тәрәфдән, һәгигәтән бу комиссијаја реал вәзијјәти өјрәнмәк лазым идисә, комиссија үзвләри Ермәнистана кетдикләри кими, Азәрбајчана да кәлә билмәздиләрми? Нијә бизим депутатлар буну тәләб етмәди? Комиссијаны марагландыран суаллары көрәсән, торпағын саһибинә нијә вермәдиләр? Ән мүһүмү дә будур ки, бизим торпағын талејини комиссија нијә һәлл етмәлидир? Јә'ни, онлар бизим торпағын тарихини биздән јахшы билирләр? Мәкәр бу комиссијаја мә'лум дејилдир ки, ермәниләр бура Марағадан Грибоједовун әли илә көчүрүлмүшләр? Нијә комиссија белә бир мүһүм фактын үстүндән сукутла кечир? Јохса, комиссија үзвләрини тарих марагландырмыр? Хүсуси идарә үсулунун рәһбәри А. Волски дә Дағлыг Гарабағын 1920-чи илдә Азәрбајчана "илһаг едилмәсиндән" наразылығыны тәсадүфи билдирмирди ("Известија", 8 нојабр, 1989-чу ил). В. Волскинин сөзүндән белә чыхырды ки, куја 1920-чи илә гәдәр Дағлыг Гарабағ Ермәнистана мәхсус олмуш, 1920-чи илдә исә бу торпағы Азәрбајчана илһаг едибләр. Баша дүшмәк олмур ки, тарихин һансы дөврүндә Дағлыг Гарабағ Азәрбајчандан ајрылыб ки, инди ону кимә исә гајтармаг лазым кәлсин?

Бүтүн бу дедикләримиздән сонра торпағымызын талејини һәлл етмәк үчүн комиссија јарададанлар нијә унудурлар ки, ахы, биз сөздә дә олса, суверен дөвләтик. Бир тәрәфдән, бизим суверенлијимизи тәсдиг едир, икинчи тәрәфдән исә Дағлыг Гарабағ мәсәләсини һәлл етмәк үчүн комиссија јарадырлар. Кимдир бу комиссијанын үзвләри? Онлар нә һагла суверен дөвләтин дахили ишинә бармаг узадыб, мәним торпағымын талејини һәлл етмәлидирләр?

***

Милјардларла кәлирин мүгабилиндә иллик бүдчәмизин 4 милјард манат тә'јин олунмасы нә демәкдир? Нәјә көрә кәлиримизин јалныз чүз'и һиссәси өзүмүзә гајытмалыдыр? Бизә күллә атан гоншуларымызын кәлир-чыхарындакы кәсири бизми долдурмалыјыг?

Дәниз нефтчиләринин чанлары баһасына далғалар гојнундан чыхардыглары нефтин, ана вә бачыларымызын ал күнүн алтында зәһәр уда-уда, гадынлыгларыны итирә-итирә мисгал-мисгал топладыглары памбығын һесабына газандыгларымызла гоншумузун кәм-кәсирини нә гәдәр долдурачағыг? Милләтимизин физики кеносиди бир јана, мә'нәви кеносидинә нечә вә нә гәдәр дөзәк? Мараглы бурасыдыр ки, 130-140 милјон олмаларына бахмајараг руслар ингилабын кәтирдији рәзаләтләр нәтичәсиндә әримәдикләринә, милли варлыгларыны итирмәдикләринә көрә бу күн севинир вә бунунла өјүнүрләр. Ассимилјасија олунмаг һәгигәтән фәлакәт идисә, нијә бир заман хырда халгларын "бөјүк" рус халгынын ичиндә әримәсини онлар үчүн сәадәт сајырдылар? Бир заман бүтүн рәсми мәркәзи гәзетләр вә журналлар "Слияние народов" рубрикасы алтында мәгаләләр чап едир, хырда халгларын әримәсини тәрәгги кими гәләмә верирдиләр.

"Собеседник" һәфтәлијиндә (1989, N48) охујуруг: "XX әсрдә рус халгы рус-јапон мүһарибәсиндән тутмуш дурғунлуг илләринәдәк көрүнмәмиш сынаглара дөзмәли олмушдур. Бу, тәһлүкәли фачиәләр зәнчиридир. Бунунла белә мән тарихә никбин бахырам; халг јашады, мүстәгиллијини, мә'нәвијјатыны горуду, ассиммилјасијаја уғрамады, јер үзүндән силинмәди".

Буну јазан јазычы J. Мамлејев әкәр доғрудан да јазычыдырса вә өзүнү әдаләтли адам һесаб едирсә, бәс "бөјүк гардашын" хырда халгларын башына ачдығы мин чүр ојундан, халглары сојуб таламасындан, инсафсызчасына ассимилјасијаја уғратмасындан нијә данышмыр? 130 милјонлуг халгын әријә билмәсиндән еһти-

јат едән јазычыдан сорушурам: бәс онда 1,2,3 милјонлуг халглар нејләсин? Бу халглар өз милли варлыгларыны, дилләрини, тарихләрини горумаг истәдикләри заман нијә онларын башында гоз сындырырсыныз? Сиз онсуз да чохсунуз, горхмајын, гызларыныз кәнҹләримизә саһиб ола-ола, һәмишә бизим һесабымыза артмыш вә буну гануни һал һесаб етмишсиниз.

Милли худбинлик

Бу күн ермәниләр бар-бар бағырыб бүтүн дүнјаја билдирирләр ки, торпағымыз чатмыр. Ејни фикри вахтилә Һитлер дә Алманијада мономилләт јарадандан сонра дејирди. Насионал-сосиалистләрин ән биринҹи програмы ондан ибарәт иди ки, куја алманлар дүнјанын ән ағыллы милләтидир, бүтүн башга милләтләр исә ашағыдыр. Алманлар тәмиз гана малик олан ари иргә мәнсубдур, дүнја исә милләтләр арасында дүзкүн вә әдаләтли бөлүнмәјиб, алманларын пајына аз торпаг дүшүб, биз ари иргә мәнсуб олдуғумуза көрә дүнјанын ән көзәл вә ән мүнбит торпагларына саһиб олмалыјыг.

"Торпағымыз чатмыр" дејә ејни фикри инди ермәни дашнаклары ирәли сүрүр. Онлар да иддиа едирләр ки, ермәни халгы дүнјанын ән гәдим, ән ағыллы, ән мәдәни вә тәмизганлы халгыдыр. Куја онларын ағлы, зәкасы вә потенсиал гүввәләри о гәдәр бөјүкдүр ки, 3 милјонлуг халг Ермәнистан әразисинә сыға билмир. 1988-ҹи ил декабрын 7-дә Ермәнистанда баш верән зәлзәләдә јараланмыш адамлара кәнар республикадан кәтирилмиш ганы вурмаг истәјәндә чохлары буна е'тираз етмиш, дамарларында ашағы әјарлы милләтләрин ганыны дашымаг истәмәдикләрини билдирмишләр. Егоизмин дәрәҹәсинә бахын! Онларын фикринҹә, куја ермәни халгынын ганы ән јүксәк әјарлы гандыр. Онларын дамарларына башга халгын ганы вуруларса, ермәни халгынын милли үстүнлүјү ашағы дүшә биләр. Инди буна нә дејәсән?

Дүнјадакы бүтүн милләтләрдән "үстүн" вә "ағыллы" олдугларына бахмајараг, тарих боју һәмишә башга милләтләрин, хүсусилә түркләрин зүлмүнә мә'руз галмаларына көрә өзләрини "әзабкеш милләт" адландыран ермәни зијалылары бу әзабкешлији дүнјанын көзүнә дүртүр, бундан һәзз алыр вә ағлашма гурурлар. Әдәбијјатлары да әсасән бу ағлашма үстүндәдир. Бу јасгурма вә јасдан ләззәт алма онларда хәстәлик дәрәҹәсинә чатыб. Бу

хәстәлијә елм дилиндә иҹтимаи мазохизм дејилир. Алим Исмихан Јусифов кәшф сәвијјәсиндә олан "Латыш достума мәктуб" мәгаләсиндә ("Кәнҹлик", декабр, 1989) бу мәсәләјә тохунараг јазыр ки, мазохизм просесиндә бәдән нә гәдәр физики ишкәнҹә аларса, баш бир о гәдәр һәзз алар. Әкәр бәнзәтмә апарсаг, көрәрик ки, ермәни зијалылары халг даһа чох изтираб чәкдикҹә, бир о гәдәр чох ләззәт алырлар. Мәкәр тарихдә ермәни халгы кими вә ондан да чох изтираб чәкән халглар азмы олмушдур? Лакин ермәниләр ағлашманы инҹәсәнәт дәрәҹәсинә галдырмыш, ону ајинләшдирмишләр.

Јер үзүндә јәһудиләр гәдәр әзаб чәкән, дөјүлән, сөјүлән, гырылан вә тәһгир едилән икинҹи бир милләт јохдур. Амма бүтүн бу әзаб-әзијјәтләр үчүн онлар һеч вахт јас гурмамыш, тарихин амансыз јолларында чәкдикләри изтираблары, дөнә-дөнә гырылмаларыны дүнјанын көзүнә сохмамышлар. Габилијјәтләри исә бүтүн дүнјаја чығыр-бағырсыз да мә'лумдур.

Онларын фикринҹә, вахтилә дәниздән-дәнизә "Бөјүк Ермәнистан" јаратмыш бир халг һәмин империјаны бәрпа етмәлидир. Бу фикирдән фашизм гохусу кәлмирми? Әввәла, "Бөјүк Ермәнистан" идејасы мифдир, ермәниләр һеч заман Гара дәнизлә Хәзәр дәнизи арасындакы торпаглара саһиб олмамыш, икинҹиси дә ермәниләр һеч дә дүнјанын ән ағыллы халгы дејилдир. Үмумијјәтлә, дүнјадакы халглары ағыллы, орта ағыллы вә ағылсыз дејә дәрәҹәләрә бөлмәк күлүнҹдүр. Һәр халг бир ҹәһәтдән үстүн ола биләр. Анҹаг бүтүн ҹәһәтләрдә үстүнлүјү бир халга вермәк ағласыған дејил. Бу ҹүр милли егоизм хәстәлијинә тутулмуш бүтүн халгларын талејини фәлакәт көзләјир. Вахтилә фашист Алманијасы да бу хәстәлијин уҹбатындан фәлакәтә дүшмәдими?

Украјна шаири Б. Олејникин дедији кими "өзүнү јүксәлтмәк үчүн башгасыны алчалданын өзү алчагдыр". "Дәдә Горгуд", "Короғлу", "Ашыг Гәриб" кими дастанлары, бөјүк ермәни шаири А. Исаһакјанын "инҹи" адландырдығы бајатылары, Көтенин сәҹдә гылдығы Низами, Фүзули кими сөз сәнәткарларыны, Үзејир Һаҹыбәјов, Гара Гарајев, Фикрәт Әмиров, Нијази кими бөјүк мусиги хадимләрини јарадан халгы неҹә вәһши адландырмаг олар? Бу һансы әдаләтә сығар?

Чох шүкүр, бизим халгымыз бу ҹүр ифрат милли егоизм хәстәлијинә тутулмајыб. Бизим һеч бир јазычымыз, һеч бир алими-

миз һеч бир халг һагтында һеч заман ону алчалда биләчәк бир кәлмә дә сөз демәјиб. Биз јалныз ону дејирик ки, халглар чәркәсиндә бизим дә өз јеримиз вар. Биз һеч вахт гоншуну алчалтмамыш, онун тојуғуна киш демәмишик. Бах, будур бизим халгын бөјүклүјү!

Инкилис драматургу Алан Ејнберн "Достлар олмајанда" пјесиндә чох мараглы бир мәсәләјә тохунур. Пјесдән чыхан нәтичә будур ки, инсанлар арасындакы кәркинлији көтүрмәк, зиддијјәти арадан галдырмаг үчүн (о зиддијјәт антагонист олса белә) кәрәк һәр кәс өзүнә гәрәзсиз, әдаләт һисси илә кәнардан баха билә, башгасынын да бөјүклүјүнү көрә билә. Јалныз бу заман инсанлар бир-бирини баша дүшәр, бири дикәринә һөрмәт едәр.

Еләчә дә халглар, милләтләр. Нә гәдәр ки, халглар бири дикәриндә мәнфи чәһәтләр ахтарачаг, о бирисинин үстүн чәһәтләрини көрә билмәјәчәк, бири дикәрини алчалтмаға чалышачаг, дүнјада әмин-аманлыг вә сәадәт ахтармаг гаранлыг отагда ијнә ахтармаға бәнзәјәчәк. Әслиндә, биринин дикәриндә јалныз мәнфи чәһәтләр ахтармасы онун чәһаләтидир. Чүнки јер үзүндә мүтләг пис вә мүтләг јахшы јохдур, һәр шеј нисбидир.

Сабаһ шәнбә иди...

Јанварын 19-да кечә саат 12-дә ән мүасир силаһларла силаһланмыш орду Бакыја дахил олуб јалын әллә торпағыны мүдафиә етмәк истәјән оғулларымызы, гызларымызы гана бәләди. Ики јүз илә јахын бир мүддәтдә торпағымыздан соруб апардыглары гызыл нефтлә бәрабәр гызыл ганымызы да төкдүләр. Нә иди чичәји бурнунда өлән јенијетмәләримизин, торпағымызын бүтөвлүјүнү горумаг истәјән чаванларымызын, гыз-кәлинләримизин күнаһы? Вәтән торпағыны севмәк, ону горумаг истәји һачандан күнаһ һесаб олунмушдур? Шәһид олан бу кәнчләрин ата вә бабалары мәкәр 40-45 ил бундан әввәл рус торпағы јолунда өз чаныны кечмәмишдими? Ата-бабаларын о заман сизә көстәрдији о хидмәтин, фәдакарлығын чавабыны беләми гајтарарлар, еј нанкорлар? 200 илдир мән сәнин гулун олдум, нөкәрин олдум, күн чыхандан күн батана гәдәр сәнин үчүн әлләшдим, сәнә чаным вә ганым баһасына нефт вердим, памбыг вердим, тахыл вердим, өзүм бечәрдијим мәһсула өзүм һәсрәт галдым, сәнә көндәрдим. Сән мәним һесабыма дүнјанын ән гүдрәтли дөвләти олдун, инди бу иди мәним јахшылыгларымын әвәзи? Биз бу ситәми көтүрдүк, Аллаһ көтүрмәсин!

Сән мәни суверен республика е'лан етдијин һеч бир ил дејил, нә тез сөзүндән дөнүб өзүн суверен е'лан етдијин өлкәнин үстүнә басгын етдин? Бәс һаны мәним суверенлијим? Сән һачан өз дедијин сөзүн, алтындан имза атдығын мүгавиләнин далында дурмушдун ки, инди дә дурасан? Заманын тәбии вә гануни һөкмүнә бојун әјиб халглара чүз'и азадлыг вермәјә мәчбур олмушдун. Бу чүз'и азадлыгдан истифадә едиб галдырдығымыз башы нә тез кәсдин?

Јох, башга чүр дә ола билмәзди. Чүнки гәддарлыг, залымлыг сәнин тәбиәтиндәдир. Сән өз тәбиәтинә нечә хилаф чыха биләрдин?

О ганлы шәнбә кечәси ағ сачлы Азәрбајчан халгы мин иллик гәһрәманлыг тарихини дүнјаја јенидән көстәрди. О, өз варлығыны бир даһа сүбут етди. О, сүбут етди ки, бу халг азадлығы јолунда өлүмә дә һазырдыр. Өлүмә һазыр олмајан милләт исә азадлығыны газана билмәз. Јалын әллә өзүнү танкын үстүнә атан чаванларымыз сүбут етдиләр ки, бу милләт үчүн азадлыг зәруријјәт сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Азадлығыны зәруријјәт билән бир халг исә артыг јеткин халгдыр. Бу чаванлар силаһла дејил, өлүмләрилә өлүм сачан танклара мејдан охујаркән артыг өлүмүн о тајына — јә'ни, өлүмдән јүксәк олан шәһидлик мәртәбәсинә јүксәлдиләр. Бу мәртәбәдә онлар Бабәкин, Нәсиминин вә Короғлунун хејир-дуасыны газандылар. Онлар мә'лум һәгигәти бир даһа тәсдиг етдиләр ки, Вәтән оғуллары Вәтән уғрунда өлмәји бачармаса Вәтән дирилмәз. Вәтән уғрунда өлмәји бачаран оғулларымызын шүчаәти сајәсиндә биз инди өзүмүзү дүнјаја таныда билдик. Биз бу шөһрәти көлә әмәјимизлә әсрләр боју Русијаја вердијимиз нефтин, памбығын вә башга мәһсулларын сајәсиндә газана билмәмишдик. Вердикләримизин мүгабилиндә һәмишә башыгапазлы, көзүкөлкәли идик. Инди бизи һамы таныды вә һамы билди ки, күлүн алтында од көзәрирмиш. Бу одла зарафат етмәк олмаз. Бунунла белә, икидләримизи ганына бәләјән һөкм саһибиндән сорушмаг истәрдим, лај дивар оғулларымызын өмрүнү оғурламаг, гыз-кәлинләримизи, ана вә бачыларымызы көзү јашлы гојмаг, очагларымызы сөндүрмәк сәлаһијјәтини сәнә ким вермишди? Бу гәдәр вичдансызлыг олар? Мән телестудијанын һәјә-

тиндә дәјәнәкли рүтбә саһибләриндән биринә тәсадүфән растлашыб бу суалы она вердим. Чаваб верә билмәди. Үзүнә түпүрүб кечдим. Сонра өз-өзүмә фикирләшдим: мән һансы вичданы ондан сорушурдум? Олмајан бир шеји адамдан нечә уммаг олар? Бөјүк рус јазычысы А. Солженитсинин дедији кими "2 ил әрзиндә 2 милјондан артыг инсаны өлүм дүшәркәләриндә мәһв едән" бир һакимдән һансы вичданы тәләб едирсән?

Зәлзәлә илә әлагәдар Горбачов Ермәнистанда оланда ермәниләр ону күнаһландырдылар ки, бизим әразидә зәлзәлә олачағыны нијә әввәлчәдән өјрәниб бизә хәбәр вермәмисән? Күлмәли суал олса да, ермәниләрдән чәкиндијиндән Горбачов онлара мүлајимчәсинә чаваб вериб деди ки, зәлзәләни әввәлчәдән мүәјјән едән чиһаз һәлә дүнјада ичад олунмајыб. Амма Бакыја гошун көндәриб бизим гырылмағымызда бирбаша Горбачовун өз әли олмасына бахмајараг, бизимкиләрдән һеч кәс чүр'әт едиб она "халгымызы нијә гырдын?" суалыны верә билмәди.

Ән бөјүк гырғын Бакынын кирәчәјиндә, XI Гызыл Ордуја учалдылмыш "Гызыл Орду" абидәсинин әтрафында олмушдур. Инди халг абидәнин башына гара бајраг санчыр, әтрафына исә һәр күн тәзә гәрәнфилләр дүзүр. Бунунла үрәјиндәки нифрәт аловуну сојудур. 1920-чи илин апрелин 28-дә Азәрбајчана кәлән орду 1990-чы ил јанварын 20-дә јенидән кәлди вә адына учалдылмыш абидәнин өнүндә јенидән халгымызын ганыны төкдү. Беләликлә дә, "адына лајиг" иш көрүб өз ишғалчы адыны бир даһа доғрултду.

О ганлы шәнбә кечәси гәлбимизә елә дағ чәкилди ки, бу дағын сызылтысы һәлә бундан сонра јүз илләр давам едәчәк вә чәкдијимиз бүтүн әзаб вә зилләти бизә һәмишә хатырладачаг. Тәгвимләримиздә 20 јанвар гара һәрфләрлә јазылачаг вә кәләчәк нәсилләр бу рәгәми тарих кими јадда сахлајыб, тарих боју гатилимизә лә'нәт охујачаг.

Нә әдаләт, нә керчәк
Валлаһ јохду о кечә.
Зүлүм залим әлилә
Һагты боғду о кечә.

Тунч зиреһли иланлар
Төкдү гырмызы ганлар.

Һәгигәти јаланлар
Күнчә сыхды о кечә.

Кимә дејим дәрдими?
Гәсбкар намәрдәми?
Јетмиш илин дәрд-гәми
Көздән ахды о кечә.

Аналар аманындан
Синәләр олду шан-шан.
Шәһидләрин ганындан
Шимшәк чахды о кечә.

Гара кејди бу Вәтән,
Јох һајына бир јетән.
Һәјата һамиләјкән
Өлүм доғду о кечә.

Нә дејәк бу вәһшәтә,
Бу зүлмә, бу дәһшәтә?
Аллаһ бу мүсибәтә
Нечә бахды о кечә?

Шәһидләр хијабаны бизим халгын анд јери, Шәнбә кечәси исә гатилләримизә нифрәт кечәси кими јаддашлара һәкк олуначаг.

Мән узун илләрдән бәри халгымыз үчүн мүгәддәс бир анд јери дүшүнүрдүм. Истәјирдим ки, елә бир мүгәддәс јеримиз олсун ки, кәнчләримиз ора кедиб Вәтәнимизин сәадәти јолунда сон дамла ганларына гәдәр мүбаризә апарачагларына, халгымыза сәдагәтлә гуллуг едәчәкләринә анд ичсинләр. Елә бир јер арзу едирдим ки, ора мә'бәд кими баш вураг, ордан тәмизләниб чыхаг. Белә бир јер һара ола биләрди? Әввәлчә ағлыма Фәхри Хијабан кәлди. Сонра тәәссүфлә фикирләшдим ки, орда Үзејир бәјлә, Мирзә Чәлиллә јанашы һеч бир мүгәддәслијә лајиг олмајан еләләри дә јатыр ки, ора халг үчүн мә'бәд ола билмәз.

Бу күн мәзарларына баш ендирдијимиз, руһлары гаршысында сәчдәјә кәлдијимиз шәһидләримиз бизи бу чәтинликдән хилас едиб, халга мүгәддәс анд јери бағышладылар. Мән истәрдим, Вәтән дара дүшәндә, јахуд бөјүк бир амалын архасынча кедәндә оғул вә гызларымыз Шәһидләр хијабанына кәлиб онларын мү-

гəддəс түрбəсинə анд ичсин вə сонра Вəтəнин чағырышына јолланеынлар. Белə анларда вə үмумијјəтлə, əзиз күнлəрдə ағсаггал вə ағбирчəклəримиз дə Шəһидлəр хијабанына кəлсинлəр вə десинлəр:

— Еj торпағымыз үчүн торпаға дөнəн шəһидлəримиз, руһунуз халгымыза дуачы олсун!

Өвладларымызы гырдылар... Һеч олмаса бундан сонра чыхыб кедəлəр... Јох! Бу һəјасызлар һəлə үстəлик бизə шəр дə атырлар. Хəстəханалара сохулур, һəкимлəри горхудурлар. Семашко адына шəһəр хəстəханасынын һəкими Фүрузə ханым деjир: "Күллəлəрин гана бојадығы адамлары елə һеj хəстəханаја дашыјырдылар. Ҹамаатын һамысы, һəтта ушаглар ахышыб кəлир, ган вермəк үчүн нөвбəјə дурурдулар. Јаралананлар арасында 13-16 јашында ушаглар, јенијетмəлəр дə варды. Хəстəхананын һəјəти, јоллары күллəјə тутулур, ган вермəк истəјəнлəр јанымыза бурахылмырды. Əскəрлəр ишыгларымызы да сөндүрдү. Һəкимлəр шам ишығында операсија етмəјə мəҹбур олду".

Бу гансызлыг, бу виҹдансызлыг һансы өлкəдə мүмкүндүр? Февралын 8-дə (1990-чы ил) "Азадлыг" радиосу Мүнхендəн хəбəр верди ки, јаралыларын мүалиҹəси үчүн Франсадан Москваја 50 тон тибби лəвазимат көндəрилмиш, мəркəз исə ону Бакыја чатдырмаг истəмир... Нијə? Бəс Ермəнистандакы зəлзəлəдəн сонра хариҹи өлкəлəрдəн дəрманла бəрабəр көндəрилмиш силаһлары нијə бөјүк мəмнунијјəтлə Јеревана чатдырырдылар? Бу ајры-сечкилик нə демəкдир? Өзүн јараладығын бəдбəхтлəрин мүалиҹəсинə əл узатмамағын бир јана, бəс хариҹин узатдығы əли нијə кери гајтарырсан?

***

Бу ишлəрин көкү чох дəриндəдир. Бу дəринлијə ади көзлə деjил, ағыл вə мəнтиг көзүјлə бахмаг ваҹибдир. Əкс тəгдирдə һадисəлəрин маһијјəтиндə дуран мəгсəди көрмəк мүмкүн деjил. Јанварын 13-дə Бакыда бир нечə ермəни аилəсинə вə ермəни килсəсинə һүҹум əввəлҹəдəн тəртиб едилмиш ссенари əсасында һазырланмышды. Бу ссенаринин маһијјəтини баша дүшмəјəн бə'зи бејниганлы ҹаванларымыз сəһвə јол вердилəр. Мəн буну ешидəндə һөнкүр-һөнкүр ағладым. Биринҹи она көрə ки, күнаһсыз адамлара əл галдырмаг, ган төкмəк һеч бир гануна сығышмајан, инсанлыгдан кəнар һəрəкəтдир. Мəн бир азəрбајҹанлы кими киминсə фитвасына ујуб бу ҹинајəти төрəдəн өз һəмвəтəнлəримə, доғмаларым олса белə, төкдүклəри ганы бағышламарам. Килсəни јандырмаға кəлинҹə, бу да бағышланылмаз ҹинајəтдир. Һансы динə мəнсуб олур олсун, дини мə'бəд мүгəддəс сајылмалы вə тохунулмамалыдыр. Чүнки килсə дə, мəсҹид кими Аллаһ евидир. Мəсҹидə дə, килсəјə дə будда мə'бəдинə дə, синагога да əл галдыран ејни дəрəҹəдə ҹаһилдир, надандыр... Бунунла белə "əкəр азəрбајҹанлылар ермəни мəдəнијјəтини билсəјдилəр гэдим ермəни килсəсини јандырмаздылар" ("Литературнаја газета", 7 март, 1990-чы ил) дејəн академик Д. С. Лихачов Ермəнистанда сон 30-40 ил əрзиндə дағыдылмыш онларча мəсҹиддəн хəбəрсиздирми? Бəлкə академик килсəни мəдəнијјəт абидəси һесаб едир, мəсҹиди јох?

Икинҹи тəрəфдəн, она көрə ағладым ки, бу ганлы ҹинајəтин нəјинсə прологу олдуғуну һисс етмишдим. Мəним бу гəнаəтə кəлмəјимə бир сəбəб дə вар иди: бу əһвалатдан бир нечə күн əввəл Азадлыг меjданындакы митингə ермəни тəҹавүзүндəн горунмаг үчүн Вəзировун гејри-ганунн јолла силаһ дүзəлтмəјə иҹазə вердијини демишдилəр. Мəн бу хəбəри ешидəндə əввəлҹə тəəҹҹүблəндим. Сонра... Бунун нəјəсə һазырлыг олдуғуну баша дүшдүм. Чүнки мəн дə бир чохлары кими Вəзировун һансы јуванын гушу олдуғуну чох јахшы билирдим. Ону да билирдим ки, бизим силаһ дүзəлтмəјə һеч бир имканымыз јохдур. Бу һаваја атылмыш сөздүр. Бу сөзүн маһијјəтинə кетмəјəн, ону дəрк етмəјəн бошбоғазларымыз да чохдур. Мəн бу һəгигəти баша дүшмүшдүм ки, ордунун Бакыја басгыны үчүн рəсми органлар тəрəфиндəн икинҹи вə үчүнҹү зəмин јарадылыр. Əлбəттə, бүтүн бунлар артыг реал бир гүввəјə чеврилəн вə халгын мəһəббəтини газанан Азəрбајҹан Халг Ҹəбһəсини, халгын милли демократик һəрəкатыны боғмаг үчүн һазырлыг иди. Сумгајытдакы һадисə ејнəн белə башланмыш, əввəлҹəдəн гызышдырылмышды. Алма-Атада, Күрҹүстанда вə Өзбəкистанда да ејни план əсасында ганлар ахыдылмышды.

Ганлы Шəнбə кеҹəсинин ертəси, јə'ни јанварын 20-дə мəн Горбачовун адына ашағыдакы мəзмунда телеграм көндəрдим: "Ҹəнаб Горбачов, Азəрбајҹан халгы о гəдəр кери галмыш халг дејил ки, индики вахтда Ислам республикасы јаратмаг фикринə

дүшсүн. Бу, төкдүјүн гана һагг газандырмаг үчүн сәнин уjдурдуғун бөһтандыр. Сән өзүн буну чох јахшы билирсән, сәнин әлләрин вә вичданын мәним халгымын ганына булашыб. Сән Сталинин төрәтмәдији чинајәти төрәтдин, тарих буну сәнә бағышламајачаг. Халгымызын ганыны төкүб сонра она башсағлығы көндәрмәк дәһшәтли икиүзлүлүкдүр. Сәнин рәһбәр олдуғун партијадан чыхмағы өзүмә шәрәф сајырам".

Һәмин күн МК-нын әтрафына топланан митингә кәлиб партијадан чыхдығымы е'лан етдим:

— Мән дүнәнки ганлы террордан сонра партијадан чыхырам вә бүтүн һәмвәтәнләрими буна чағырырам.

Төрәдилмиш ганлы чинајәт бир јана, бизи јандыран будур ки, сон илләрдә демократија бајрағы галдыран вә бу бајрагла дүнјаны өз тәрәфинә чәкмәк истәјән, дүнја ичтимаијјәтини алдадан бу өлкә өз чинајәтинә — Азәрбајчанда төкдүјү гана һагг газандырмаг үчүн бизим үстүмүзә бөһтан јағышы јағдырмагла мәшғулдур. Елә бил үстүмүзә јағдырдығы күллә јағмуру азмыш, күлләдән мин дәфә дәһшәтли олан јалан вә бөһтан күлләләри илә инди дә гәлбимизи дағлајыр. Амма бу јаланын ичиндә өзләридә башларыны итирмишләр. Харичи ишләр назири ордунун Бакыда јашајан ермәниләри мүдафиә мәгсәди илә көндәрилдијини дејирсә, мүдафиә назири ејни чинајәти башга сәбәблә изаһ едәрәк "Азғынлашмыш халг чәбһәси һәрәкатыны" јатырмаға кәлдикләрини билдирир. Горбачов исә "Ислам республикасы" јаратмаг нијјәтиндә олдуғумузу билдирәрәк, ордунун бу нијјәтин гаршысыны алмаг үчүн јеридилдијини көстәрир. Амма әслиндә,ән доғру фикри елә Јазов демишди: Орду Азәрбајчанда өзүнү көстәрән демократик һәрәкаты боғмаг мәгсәди илә кәлмишди.

Амма нијјәтини јеринә јетирә билмәди. Халгын гәлбиндә баш галдыран милли азадлыг дујғусуну боғмаг мүмкүн дејил, әксинә, онларын төрәтдији гырғын бу һисси даһа да күчләндирди. Халгын гәлбиндә чохдан бәри бу режимә ојанан нифрәти даһа да аловландырды, чүнки тә'сир әкс тә'сирә бәрабәрдир. Бу ганлы чинајәти халг һеч бир заман бу режимә бағышламајачаг.

Орду евләрин пәнчәрәләринә, хәстәханалара, тә'чили јардым машынларына, динч әһалијә атәш ачырды. Дүнја тарихиндән мә'лумдур ки,ән дәһшәтли мүһарибәләрдә белә, хәстәханалара, евләрә, тә'чили јардым машынларынаән азғын ордулар да атәш

ачмамышдыр. Нә гәдәр ушаг, гадын, гоча, һәким вә тибб бачылары бу вәһшилијин гурбаны олду.

Ганлы чинајәтә һагг газандырмаг үчүн орду ән чиркин ишләрә әл атды: јатагханалардан тәләбәләри кәтүрүб әлләринә патронсуз силаһлар верир, дамларын үстүнә галдырыб шәкилләрини чәкирләр ки, дүнјаја сүбут етсинләр: "Орду динч әһалијә гаршы дејил, силаһлы дөјүшчүләрә гаршы вурушурмуш".

Башга бир мисал: һадисәдән сонра бир нечә күн кечәләр атышма сәси ешидирдик. Сонра мә'лум олду ки, әскәрләр бирбирилә "атышырмыш" "Салјан казармасы"нын әскәрләринә мүлки палтар кејдириб онлары казарманын гаршысындакы биналарын үстүнә чыхармыш, барытсыз, бош килизләрлә сәһәрә гәдәр атышма тәшкил етмишләр. Һәмин биналарда јашајанлар данышыр ки, кечәләр атышма сәсиндән јата билмирдик. Сәһәр дуруб көрүрдүк ки, нә өлән вар, нә јараланан. Амма биналарын гаршысында бош килизләр јерә сәпәләнмишдиләр.

***

Јанварын 20-дә Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри Елмира Гафарованын дүнја ичтимаијјәтинә вердији бәјанатда дејилирди:

"ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти тәрәфиндән республикамызын Бакы шәһәриндә фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилмәси илә әлагәдар олараг Азәрбајчан халгы, республиканын бүтүн вәтәндашлары адындан гәт'и е'тиразымы билдирирәм. Фөвгәл'адә вәзијјәти јеритмәк үчүн ағыр дөјүш техникасы, автомат силаһлардан истифадә олунмуш, динч әһалијә гаршы амансыз тәдбирләр көрүлмүшдүр... Бу исә чохлу инсан тәләфатына кәтириб чыхармышдыр. Һәлак оланлар арасында кәнчләр, гадынлар, гочалар, ушаглар вардыр. Там мәс'улијјәт һисси илә билдирмәк истәрдим ки, Азәрбајчан ССР Али дөвләт һакимијјәти вә идарә органлары Бакы шәһәриндә фөвгәл'адә вәзијјәтин тәтбиг едилмәси барәдә гәрар гәбул етмәмишләр вә ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтиндә белә бир гәрарын гәбул олунмасына разылыг вермәмишләр. Төкүлән ган үчүн бүтүн мәс'улијјәт бу гәрары гәбул етмиш вә билаваситә онун ичрасыны тә'мин етмиш ССРИ органлары вә онларын вәзифәли шәхсләринин үзәринә дүшүр. Азәрбајчан

халгы өзүнүн оғул вә гызларынын бу чүр фачиәли сурәтдә һәлак олмасыны һеч кәсә бағышламајачагдыр".

Азәрбајчан ССР харичи ишләр назири Һ. Садыгов һәмин бәјанаты мүхтәлиф васитәләрлә дүнја ичтимаијјәтинә чатдырды. Харичи Ишләр Назирлијинин әмәкдашлары Москвада олан харичи өлкәләрин күтләви информасија васитәләринин мүхбирләри илә әлагә сахламыш вә бәјанатын әсас гајәсини онлара изаһ етмишләр.

Амма нә олсун? АБШ президенти Ч. Буш Азәрбајчана ишғал ордусунун басгыныны, республикада баш галдыран демократик һәрәкатын боғулмасыны тәгдир едәркән башга дөвләтләр нә едә биләрди? Ч. Бушун бу мөвгеји нә илә әлагәдардыр? Бәлкә онунла әлагәдардыр ки, АБШ-ын Панаманы ишғал етмәсиндән һәлә чох вахт кечмәмишди... БМТ-нин нүмајәндәси дә Горбачовдан сорушмады ки, Литва ССРИ-дән ајрылмаг истәјәндә сән литвалыларын һүзуруна тәшриф апарыб гаршыларында диз чөкдүн вә јалвардын ки, биздән ајрылмајын, амма Азәрбајчанда милли суверенлик овгатыны һисс едән кими ора гошун чәкиб халгы ганына бојадын. Бу ики мүнасибәти нечә изаһ едәрсән? Бәс һаны әдаләт, бәс һаны һәгигәт? Бу нә ајры-сечкиликдир ки, христиан халгынын һүзуруна кедиб гаршысында диз чөкүрсән, мүсәлман халгыны исә ејни арзуја көрә гырыб-чатырсан? Бәс Ермәнистанда вә ермәниләрин фитвасы илә Дағлыг Гарабағда јанан оду нијә көрмүрсән? Јохса, јенә ејни сәбәб? Бәли, әсл од Ермәнистанда вә Гарабағда јаныр. Амма сөндүрмәк үчүн Бакыја гошун чәкилир!

Азәрбајчан һаггында "Правда" гәзети бир дәфә дә олса һәгигәти јазмыр, амма тибб елмләри доктору В. Әфәндијевин дилилә бөһтанлар јағдырыр (4 феврал, 1990-чы ил). Һәмин мәгаләјә көрә куја инди Азәрбајчанда баш верән һадисәләрин әсл сәбәбкары 9 ил әввәл Азәрбајчандан кетмиш Һејдәр Әлијев вә онун адамларыдыр. Валлаһ, бишмиш тојуғун күлмәји кәлир. Әлијевдән сонра Азәрбајчанда 3 катиб дәјишиб, үчүнү дә Горбачов өзү тә'јин едиб. Бунунла белә куја бу күн Азәрбајчанда баш верән бүтүн гүсурларын сәбәбкарлары Горбачовун тә'јин етдији катибләр дејил, Брежневин тә'јин етдији Әлијев имиш...

Бу мәгамда гүсурларын мәһз Әлијевин бојнуна јүкләнмәсинин сәбәби нә имиш? 1990-чы ил јанвар ајынын 21-дә Азәрбајчан ССР-ин Москвадакы даими нүмајәндәлијиндә харичи журналистләрлә кечирилән мүсаһибәсиндә республиканын кечмиш биринчи катиби Һ. Әлијев чыхыш етмиш, өз имканы дахилиндә, Азәрбајчанда баш верән һадисәләрин маһијјәтини ачмаға чалышмыш вә орда Горбачовун милли мәсәләләрин һәллиндәки гүсурларындан данышмышдыр ки, бу да онун хошуна кәлмәмишдир. Мән В. Әфәндијевин "Әлијевчилик, јахуд да хош әјјамларын хиффәти" адлы мәгаләсини охујан кими бунун јазылмадығыны, әслиндә тәшкил едилдијин һисс етдим.

Белә дә олду. Көзүнә дөндүјүм һәгигәт дәрһал үзә чыхды. В. Әфәндијев "Коммунист" вә "Бакински рабочи" гәзетләринин 8 феврал тарихли нөмрәсиндә, сонра исә "Правда"нын өз сәһифәләриндә (13 апрел) "Правда"ны тәкзиб едәрәк јазды ки, "чап олунан мәгаләдән мәним хәбәрим јохдур, ону мәним адымдан гәзет өзү јазмышдыр".

Инди бу бојда сахтакарлыға әл атан гәзетин доғрудан да "Правда" (Һәгигәт) олдуғуна инан көрүм, нечә инанырсан? Демәк, һаггымызда нә гәдәр бөһтан, шәр вә уйдурма варса, "Правда" бөјүк мәмнунијјәтлә чап едир. Мәним вә мәним кими чохларынын һадисәләрин дүзкүн изаһыны верән мәгаләләри исә редаксијанын јешикләриндә мүркү дөјүр.

***

Сов.ИКП МК-нын феврал (1990-чы ил) пленумунда А. Мүтәллибов ермәниләри достлуға, гардашлыға чағыраркән Ермәнистан КП МК-нын кечмиш биринчи катиби Арутјунјан јенә дә көһнә зурнасыны чалараг Дағлыг Гарабағын Мәркәзә табе олунмасыны тәләб етди. Әкәр Горбачов мәсәләни бирдәфәлик кәскин гојсајды, беләләри чәсарәт едиб бир даһа Гарабағ сөзүнү дилләринә кәтирмәздиләр. Көрүнүр, о, өзү буну истәмир. Бизә чохдан мә'лумдур ки, башымыза ачылан бу ојунлар тәкчә бала-ча бир халгын, ермәни лоббисинин иши дејил. Бу ишләрин башында ермәни мафијасына истигамәт верән, ону күчлү силаһларла тәчһиз едән, һәтта ачыг-ачығына мүдафиәсинә кечиб һәр мәсәләдә Азәрбајчан халгыны тәкләјән Горбачов өзү дурур.

20 Јанвар сәһәр тездән МК-нын бинасы гаршысына топландыг. Топлантыда чыхыш едән зијалылар коммунист партијасына, онун рәһбәри Горбачова лә'нәтләр јағдырыр вә коммунист пар-

тијасы үзвлүјүндән чыхдыгларыны е'лан едирдиләр. Орда мән дә чыхыш едиб партијадан чыхдығымы билдирдим. Елә орадан да бирбаша радио-телевизија комитәсинә кәлдим. Мәгсәдим телевизија илә чыхыш едиб милләт вәкилләрини сабаһ ахшам саат 6-ја Али Советин фөвгәл'адә сессијасына дә'вәт етмәк иди. Мән комитәнин һәјәтинә дахил оланда орада бир нечә әскәр вә рус ишғал ордусунун кенералыны көрдүм. Телевизијанын әмәкдашлары, о чүмләдән Назим Аббасов мәнә јанашыб нә үчүн кәлдијими соруштду. Мән мәгсәдими билдиринчә, о, "Дүнән кечәдән рус әскәрләри телевизијанын енержи блокуну дағытдыгларыны" деди. Чин вурду тәпәмә. Һәјәтдә амиранә һәрәкәтләрлә јеријән рус кенералы Овчинникова јанашыб бүтүн гәзәбими үстүнә төкдүм:

— Сиз тарихиниз бoју ишғалчы олмуш, тутдуғунуз өлкәләри исә хараба гојмусунуз. Көзүнүз торпагдан дојмур. Инди биздән нә истәјирсиниз? 200 илдир сәрвәтимизи дашымағыныз бир јана, инди дә бизи гырырсыныз. Сиз фашистсиниз, - дејә онун үзүнә түпүрдүм.

Түпүрчәјә дөзмәјән кенерал әлини тапанчаја атды. Буну көрән Назим Аббасов кенералы архадан јығышдырыб гулағына нәсә деди. Рус әскәрләри Назимә јахынлашанда кенерал онлара кери чәкилмәк әмри верди.

Сонрадан мәнә баша салдылар ки, кенералын елә орадача мәни күлләләмәк һаггы вармыш. Баш гәраркаһдан онлара е'тираз едәни јериндәчә күлләләмәк әмри верилибмиш. Бир нечә күн сонра мән Назимдән сорушдум:

— Сән онун гулағына нә демишдин?

— Дедим ки, бу адам халгын чох севдији шаир вә милләт вәкилидир. Ону өлдүрсәниз, бүтүн милләт ајаға галхар.

Сонралар бу әһвалаты шаир Јусиф Нәғмәкар "Түпүрчәк" ше'риндә гәләмә алмышдыр.

Кенералын үзүндә нә јағыш сују
Нә дә шеһ дамласы, исти түпүрчәк.
Гәфил әсарәтин әлчатмаз бoју
Көдәлди, гүрурун бојуну көрчәк.

"Вәтән сәси", 1993, 29 јанвар, N-4

Мән елә ордан радиоја кәлдим. Бир баша микрофон гаршысында ајын 21-дә саат 18-дә Али Советин фөвгәл'адә сессијасы чағырылдығыны е'лан етдим. Һәмин күн вә ертәси сәһәрдән ахшама гәдәр радио бу е'ланы 10-15 дәфә тәкрар етди. Евә кәлиб "Азадлыг" радиосуна зәнк етдим. Мирзә Хәзәрдән хаһиш етдим ки, о да өз хәтти илә сабаһ ајын 21-дә саат 18-дә сессија чағырылдығыны е'лан етсин. Елә дә олду.

Ертәси көстәрилән вахт милләт вәкилләринин үчдә икиси (ән чох рајон вә кәнд милләт вәкилләри) кәлмишди. Һ. Һәсәновдан башга, мәркәзи комитә катибләри, назирләр, рајон партија катибләри, јүксәк дәрәчәли мә'мурлар топлантыја гатылмады.

Топлантыны Азәрбајчан Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин башганы Елмира ханым ачыб ичласы давам етдирмәји мәндән хаһиш етди. Мән өзүмә көмәкчи кими јазычы И. Шыхлыны рәјасәт һеј'әтинә дә'вәт етдим. Әввәлдән сона гәдәр сессијаны икимиз апардыг. Депутатлар 1990-чы ил јанварын 19-21-дә Бакыда фачиәли һадисәләр заманы һәлак оланларын хатирәсини бир дәгигәлик сүкутла јад етдиләр. Сессијанын ашағыдакы күндәлији тәсдиг едилди:

1. Сессијанын ишинин сәлаһијјәтли олмасы һаггында;

2. ССРИ Дахили Ишләр Назирлији дахили гошунларынын, ССРИ Мүдафиә Назирлијинин вә Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин һәрби һиссәләринин 1990-чы ил јанварын 19-да башланмыш һадисәләрин кедишиндә Бакынын динч әһалисинә гаршы гануна зидд әмәлләри һаггында;

3. Бакы шәһәринә гошунлар јеридилмәси илә бағлы фачиәли һадисәләрин төрәдилмәси шәраитини вә сәбәбләрини тәдгиг етмәк үчүн депутат комиссијасы јарадылмасы һаггында:

4. ССРИ халгларына, дүнјанын бүтүн халгларына вә парламентләринә мүрачиәт һаггында;

5. Бакыда фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти фәрманынын ичрасынын дајандырылмасы вә гошунларын шәһәрдән чыхарылмасы барәдә.

Сессија Бакыда фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти фәрманынын ичрасынын дајандырылмасы барәдә гәрар гәбул етди вә гошунларын шәһәрдән чыхарылмасы тәләбини ирәли сүрдү вә һәрби һиссәләрин гануна зидд һәрәкәтләри һаггында гәрар гәбул етди. Фачиәли һадисәләрин сәбәбләрини өјрәнмәк үчүн депутат комиссијасы јарадылды.

Депутатлар ССРИ халгларына вә еләчә дә дүнјанын бүтүн халгларына вә парламентләринә мүрачиәт гәбул етди.

Сессијада узун мүбаһисәләр кетди... Халг Чәбһәси Идарә һеј'әтинин үзвләри тә'кид едирдиләр ки, гәрарын сонуна бир бәнд дә әлавә олунсун: "48 саатын әрзиндә орду шәһәрдән чыхмаса, республикамыз ССРИ-нин тәркибиндән ајрылыр"...

Сессија сәһәр саат 8-ә гәдәр давам етди. Гәрарын һазырланмасы үчүн кечә саат 3-дә фасилә е'лан едилди. Фасиләдә бирдән Олжас Сүлејменов јадыма дүшдү. Еләорадан Олжаса зәнк вурдум, јухудан ојатдым. Вәзијјәти данышдым вә хаһиш етдим ки, мүмкүн еләсә, Бакыја кәлсин. Мүтләг кәләчәјини билдирди вә доғрудан да ики күндән сонра өзүнү бизә јетирди. Хәстә олмасына бахмајараг ССРИ халг депутаты кими бизә чох бөјүк көмәк еләди. Аллаһ разы олсун.

Бүтүн шәһәр гараја вә гырмызыја бүрүнүб.

Гара бајраглары уча биналарын дамына, ағачларын будагларына, електрик дирәкләринә, евләрин балконларына, һејкәлләрин постаментинә ким санчыр вә нә вахт санчыр? Халг бу гара бајрагларла ганымызы төкәнләрә дахили нифрәтини, гәзәбини вә е'тиразыны билдирир. Бундан башга әлимиздән нә кәләр? Ел матәми елин ирадәсилә јаранды. Көстәришсиз, тапшырыгсыз... Халгын кәдәри көзәкөрүнмәз телләрлә халгы елә бирләшдирди ки, бурда сәбәб, мәгсәд, мәнафе ахтармағын өзү күнаһдыр.

Олжасла шәһәри кәзирик.

Адамлар вурулан јерләрә даш гојмуш, үстүнү гара кәлағајы илә өртүб, дөврәсинә гәрәнфил дүзмүшләр. Јол кәнарларында дешим-дешим олмуш миник машынларынын да дамларыны еләчә гара кәлағајы вә гәрәнфилләрлә бәзәмишләр. Бу дәһшәтли мәнзәрәјә бахмаг вә ағламамаг үчүн дашүрәкли олмалысан. Мән бир шеји һеч чүр ағлыма сығышдыра билмирәм, бу фачиәни төрәдән әскәрләр вә забитләр мәкәр инсан дејилдими? Онлар матәм либасы кејинмиш, гара вә гырмызы нахышлы бу күчәләрдән нечә лагејд кечә билир вә инсан олдугларыны нечә унуда билирләр? Онлар һәр күн Шәһидләр хијабанына ахышан инсан селинә, ана вә бачыларын фәрјадына, бели бүкүлмүш аталарын, сағгал бурахмыш чаванларын көзләриндәки нифрәт шимшәјинә нечә сакит баха билирләр? Көрүнүр, онлары бура јалныз мүасир силаһларла дејил, һәм дә тарихләриндән ганларында јашајан

"бусурмана" нифрәт силаһыјла көндәрибләр. Бу вәзијјәти башга чүр изаһ етмәк һеч чүр мүмкүн дејил.

Башга вахт бир гәрәнфилин гијмәти үстүндә чәнә дөјән әтраф кәндләрин күлчүләри һәр күн Шәһидләр хијабанына тәзә гәрәнфилләр кәтирир, зијарәтә кәләнләрә пајлајыр, өзләри дә гәбирләрин үстүнә күл дәстәләри гојурлар.

Бизим "алверчи", "мүфтәхор", даһа нә билим нә дамғалары илә архаларынча дејиндијимиз һәмин бу әлигабарлы, өз әмәји илә јашајан күлчүләр матәмимизә 40 күн тәмәннасыз гәрәнфил јағышы јағдырды. Шәһид ганындан рәнк алан гәрәнфилләрдән мәзарлара кедән јолларын үстүндә ал гырмызы чығырлар јаратды. Чинајәтә гаршы аловланан гәзәбләрини онлар бунунла сојутду.

Өзүнү кәнара чәкиб халгымызын башына кәтирилән мүсибәтләри узагдан сејр едән, бу ишә чан јандыранларын фәдакарлығына исә додаг бүзүб гулп гојан бир пара зијалыларымызы алверчи вә мүфтәхор адландырдығымыз һәмин бу күлчүләрлә мүгајисә едәндә рәһмәтлик Сабирин ашағыдакы мисралары јада дүшүр:

Бир бөлүк бошбоғазыг, һејвәрәлик адәтимиз,
Долудур лә'нәт илә, гејбәт илә сөһбәтимиз
...Һәр сөзә чулғашарыг, һәр бир иши гурдаларыг,
Һарда бир нур көрүрсәк она гаршы оларыг.
Бә'зинә диш гычыдыб, бә'зинә гујруг буларыг.

Дәстә-дәстә хијабана кәлән адамларын сифәти нифрәт вә гәзәб ифадәси илә мөһүрләниб. Үзләриндә гәм мөһүрү, дәрд булуду, чијинләриндә Вәтән дәрди кәздирән адамлар сыраланмыш мәзарлары, мәзарларын баш учунда дикәлмиш шәһид шәкилләрини ағры илә сүзә-сүзә аддым-аддым јеријир вә үрәкләриндән јалныз ејни фикир, ејни суал кечир: "Бу нә ојундур бизим башымыза кәтирдиләр, нә иди күнаһымыз? Нијә биз һаглы икән һагсыз олдуг? Кимдир бизи һагсыз еләјән? Вә нә үчүн? Нә үчүн? Нә үчүн?.."

Ахы, Гарабағ мүнагишәси башлананда бу јерә биз һәмишә мүдафиәдә олмуш, јалныз торпағымызы горумаға чалышмыш, гоншунун һүчумуну дә'ф етмәк истәмишик. Буну Москва да чох јахшы билирди. Бәс вәзијјәт белә олдуғу һалда нә үчүн "Бакыны Бејрута, Азәрбајчаны Ливана" чевирмәк үчүн дишинә гәдәр си-

лаһланмыш ермəни миллəтчилəрини јериндə отуртмаг əвəзинə, өзүнү горумаг истəјəнин үстүнə гошун чəкдилəр? Адам фикирлəшдикчə дəли олмаг дəрəчəсинə кəлир. Нəтичəдə гырылан да биз олдуг, тəгсиркар да...

Сон мəнзилə

Јанварын 22-дə Азəрбајчан халгы азадлығы вə милли мүстəгиллији уғрунда һəлак олмуш накам өвладларыны сон мəнзилə јола салырды. Сəһəр саат 8-дə бир груп депутат Али Советин бинасындан чыхыб Азадлыг мејданына кəлдик. Бир саатдан сонра мејдан инсан ахыны илə долду.

Саат 10-да илк чəназəлəр көрүндү. 42 чəназəнин өнүндə моллалар, биринин өнүндə јəһуди синагоганын раввинлəри, о бирисинин өнүндə исə рус килсəсинин кешишлəри — һəр бири өз дини дуаларыны охуја-охуја мејдана дахил олдулар. Једди шəһидин чəназəси исə тə'чили јардым машынларында кəтирилир. Мə'лум олдуғу кими əскəрлəр јаралылара хидмəт көстəрəн тибб һеј'əтинə дə атəш ачмышлар. Ики милјонлуг шəһəрдə бир тəбəссүмлү үз көрмəк мүмкүн дејил. Əсрлəр боју бајрам күнлəриндə чаванларымызын фəхрлə галхдыглары Гыз галасынын зирвəсиндə инди гара бајраг далғаланыр, биналарын балконларындан, електрик дирəклəриндəн вə һəтта машынларын антенналарындан асылан гара бајраглар санки бир-биринə "башын сағ олсун" — дејир. Бу, ел матəмидир. Бунда һамы бир нəфəрə дејил, һамы бир-биринə башсағлығы верир. Кəмилəрдəн фит сəслəри налə чəкир, фəрјад гопарыр. Бакы өз тарихи боју белə матəм мəрасими көрмəјиб. Азадлыг мејданында он минлəрлə гадын ағы дејир, сачыны јолур. Матəм митинги башланыр. Чыхыш едəнлəр гатиллəрин чəзаландырылмасыны тəлəб едир.

Саат 12-дə матəм алајы Дағүстү парка тəрəф аддымлајыр. Илк чəназəнин өнүндə Шејхүлислам һачы Аллаһшүкүр Пашазадə, республиканын елм вə мəдəнијјəт хадимлəри кедирлəр...

...Саат 4-дə 51 шəһид торпаға тапшырылыр... Февралын 1-дə исə 75-чи шəһид дəфн едилди. Һəлə хəстəханалардакы јүзлəрлə јаралынын өмрү һарда битəчəк — ким билир?! 1918-чи илин март ајында Шаумјанын əли илə гырылан он миндəн артыг азəрбајчанлы вахтилə "Чəмбəрəкəнд" дејилəн һəмин бу

јердə дəфн едилмишди. Шəһəрин јухары һиссəсиндə көз дағы кими гаралан ермəни хəјанəтинин "бəһрəси" олан бу гəбристанлығы јени нəслə унутдурмаг үчүн сонралар гəбристанлығын јериндə парк салдылар. Бу күн дəфн олунан шəһидлəримиз 1918-чи илдə дəфн едилəн шəһидлəрин гучағына сығыныр. Көһнə шəһидлəримизин мүгəддəс руһу бу күн торпагдан баш галдырыб јени шəһид дəстəсини саламлајыр: "Аллаһ сизə рəһмəт елəсин"!.

Бə'зəн Бабəк, Чаваншир, Чавад хан, Гачаг Нəби кими тарихи гəһрəманларымыз һаггында охудуғумуз китабларда онларын горхмазлығындан, шүчаəт вə чəсарəтлəриндəн əфсанəјə бəнзəр елə епизодлара раст кəлирик ки, адам бу бојда фəдакарлыға инана билмир. Бə'зəн мəнə елə кəлир ки, јəгин халг өз гəһрəманыны көрмəк истəдији мəртəбəдə əфсанəлəшдирмиш вə онлар һаггында мə'лумат бизə шиширдилмиш вə бөјүдүлмүш һалда чатмышдыр. Шəнбə кечəсинин шəһидлəринин чəсарəт вə гəһрəманлығыны өз көзлəримлə көрəндəн сонра мəн гəһрəманлыг нағылларымыза бир даһа сəмимијјəтлə инандым.

Дүнəнə гəдəр һəр күн раст кəлдијимиз, милјонлардан бири кими таныдығымыз бу ади чаванлар бир кечəнин ичиндə нə бојда бөјүк гəлбə малик олдугларыны өз өлүмлəри илə тəсдиг едиб гејри-адилəшдилəр. Шəнбə кечəси онларын адиликдəн гејриадилијə аддым кечəлəри олду. Һеч демə, өмрүмүз боју адларыны фəхрлə чəкдијимиз тарихи гəһрəманларымыз да елə Шəнбə кечəсинин оғуллары кими ади адамлармыш. Заман кечəчəк, халг бу икидлəр барəдə дастанлар јарадачаг, шаир вə јазычыларымыз китаблар бағлајачаглар.

Дејилəнə көрə, ганлы Шəнбə кечəси республикамызын доғум евлəриндə дүнјаја кəлəн һəр 10 ушагдан сəккизи оғлан олмушдур. Тəбиəтин бу мө'чүзəсинə мəəттəл галмамаг мүмкүн дејил. О кечə тəбиəт өз кизли мө'чүзəсијлə өлəнлəримизин јерини долдурмушдур. Чүнки һагг бизим тəрəфдəдир. Һагг һардадырса, Аллаһ да ордадыр!

Намəрд күллəсинə гурбан кедиркəн
Көзүнү сабаһа дикди шəһидлəр.
Үчрəнкли бајрағы өз ганларыјла
Вəтəн көјлəринə чəкди шəһидлəр.

О шәнбә кечәси, о гәтл күну
Мүмкүнә дөндәрдик чох намүмкүнү.
Халгын гәлбиндәки горху мүлкүнү
О кечә дағыдыб сөкдү шәһидләр.

Тарихи јашадыб диләјимиздә
Бир јумруға дөндүк о кечә биз дә.
Јыхыб көләлији, үрәјимиздә
Чәсарәт мүлкүнү тикди шәһидләр.

Залым өјүнмәсин зүлмләрилә,
Мин бир бөһтанысла, мин бир шәрилә.
Һәгигәт уғрунда өлүмләрилә
Өлүмү камына чәкди шәһидләр.

Онлар сусдурулан һаггы диндирәр,
Гарача торпағы гијмәтләндирәр.
Донан вичданлары гејрәтләндирәр.
Ахы ел гејрәти чәкди шәһидләр.

Инсан, инсан олур өз һүнәрилә,
Милләт, милләт олур хејир-шәрилә.
Торпағын бағрына чәсәдләрилә
Азадлыг тохуму әкди шәһидләр.

Халгымыз 40 күн дәдә-баба гајдасы илә матәм сахлады. 40 күн бүтүн республика ишләмәди. Халг башына ачылан мүсибәтә е'тираз әламәти олараг тә'тил е'лан етди.

Ишләмәдијинә көрә Бакы вә Сумгајыт фәһләси мааш алмады. Кәнчә вә Шәки кими шәһәрләрин дә фәһләләри тә'тилә гошулуб ишләмәди. Ән учгар кәндләрдән вә рајонлардан чамаат боғазындан кәсиб тә'тилчиләрә әрзаг вә пул көндәрди. Јалныз Күрчүстанын Борчалы маһалында јашајан азәрбајчанлылар Бакыја 41 машын әрзаг кәтирдиләр. Бунлар исә Бакы вә Сумгајыт фәһләләринин еһтијачыны өдәјә билмәзди. Бунунла белә халг һәр чүр әзијјәтә вә мәһрумијјәтләрә дөздү. 40 күн, јә'ни шәһидләрин гырхына гәдәр тә'тили давам етдирди. Белә бир әзмкар халгын сәчдәсинә нечә кәлмәјәсән?

Мән бир даһа инандым ки, бу халгы гырмаг олар, әзмәк олар, амма сындырмаг олмаз. Бүтүн кәндләр, шәһәрләр матәм кечирди. Халгын матәми, онун тәһгирә гаршы гәзәби, е'тиразы вә нифрәтинин ифадәси иди. Үсјанымыз матәм шәклиндә өзүнү көстәрди. Бүтүн ел-обада, ән кичик кәндләрдән тутмуш шәһәрләрә гәдәр һәр јердә чүмә ахшамлары кечирилди. Сабаһына күманы олмајан јохсуллар белә боғазындан кәсиб шәһидләрә еһсан вермәји өзүнә борч билди. Күчәләрдә чадырлар гурулду, еһсан газанлары асылды.

Еј мәним дөзүмлү халгым, көрә билмәдијимиз, гијмәтләндирә билмәдијимиз үрәјинә, бу үрәкдә јатан намусуна, гејрәтинә гурбан олум!". Сән нә гәдәр бөјүксәнмиш! Бә'зән сәндән, сәнин "сәвијјәсизлијиндән" киләјләнир, "нијә бизим кими дүшүнә билмир", "сијаси мәдәнијјәти чатмыр" — дејирик. Бәли, бу һәгигәтдир ки, халг күтләси зијалы сәвијјәсиндә дүшүнә билмир. Амма е'тираф едәк ки, зијалы да халг гәдәр дөзүмлү, халг гәдәр ардычыл, әзмкар вә мәтанәтли дејил. Зијалы тез тә'сирә дүшә билир, бә'зән алданыр. Халгы исә бүтөвлүкдә алдатмаг мүмкүн дејил, халг миниллик ән'әнәсинә бағлы олдуғундан тәһтәлшүур фәһми илә јахшыны писдән, хејри шәрдән ајырыр вә һәр әсән күләјә башыны әјмир.

Халгын матәмдәки бу бирлији, ваһидлији бүтүн зијалылары дүшүндүрмәли, биз халгын бу вәһдәтини тәһлил етмәли, милли психолокијамызы дәриндән өјрәнмәли вә дөнә-дөнә халгын гаршысында сәчдәјә кәлмәлијик.

Октјабр, 1989-март, 1990.
"Шәнбә кечәсинә кедән јол" китабы, Бакы 1991.

ИМТАҺАН

"Ајдынлыг" гәзетинин 6 август (1993) тарихли сајында бөјүк публисист Өмәр Фаиг Не'манзадәнин "Имтаһан" мәгаләсини охујуб мәгаләнин тарихинә бахдым. 1915-чи ил! Көзләримә инанмадым. Бу мәгалә елә бил бу күн јазылмыш, букүнкү дәрдләримиздән, әлачсызлығымыздан вә ачизлијимиздән бәһс едир. Биринчи чаһан мүһарибәсини милләтләрин заман гаршысында имтаһаны адландыран мүәллиф јазыр ки, бу мүһарибә һансы милләтин нәјә гадир олдуғуну көстәрди. Һәлә кечән әсрдән өзүнү бир милләт кими дәрк едән, милли шүура малик олан ермәни вә күрчү милләтләрини бизимлә мүгајисә едәрәк бизим зәиф чәһәтләримиздән үрәк ағрысы илә сөһбәт ачыр. "Бәс биз нәјә гадирик?" - суалына мүәллиф белә чаваб верир: Бу имтаһан чаһанын һәјати - миллијә мүбаризәсинә әсла һазыр олмадығымызы, бу кедишлә удулачағымызы көстәрди... Көстәрди ки, милләтимизин түрклүк ганы хараб олмуш, мүсәлманлыг руһу, иманы сөнүб битмишдир... Көстәрди ки, биздә чүр'әт, тәшәббүс, сәбат, мәрданәлик, гардашлыг, бирлик һисси батыб кетмишдир".

Инди кәл көзләринә инан ки, бу сөзләр 1993-чү илдә дејил, 1915-чи илдә јазылмышдыр. Демәк, һәлә әсримизин әввәлләриндән биз бу көкдәјмишик. Елә исә бәс бу узун илләр әрзиндә јә'ни һеч бир гарыш да олса, ирәли кетмәмишик? Бәс тарихин бизә вердији ибрәт дәрсләриндән јә'ни һеч нә өјрәнмәмишик? Конкрет дејәчәк олсаг 1918-чи илдә ермәниләрин бизим башымыза кәтирдији мүсибәтләрдән бир шеј өјрәниб бу müддәт әрзиндә нијә өзүмүзә бир күн ағламамышыг? Ахы ермәнинин бизим башымыза кәтирдији мүсибәтләр барәдә бизим бөјүк әдибләримиз, публисистләримиз вахтилә јазмышлар. Бәс бу јазылар нијә бизим јаддашымызда галмамышдыр? Әкәр бу әдибләрин, публисистләрин јана-јана јаздыглары да бу күн һафизәмиздән силинибсә, демәк биз сөзүн һәгиги мә'насында әсл манкуртларыг.

Бәли, нә гәдәр ачы олса да бојнумуза алмалыјыг ки, биз Ө. Фаигин јаздығы о дөврдән кечән сон 78 ил әрзиндә өз јеримиздә сајмыш вә һеч бир гарыш да ирәли кедә билмәдијимиздән бу күн дә "һәјати-миллијә мүбаризәсинә вә бизи имтаһана чәкән букүнкү мүһарибәјә дә һазыр дејилдик. Һеч демә, 78 ил әввәл о кишинин јаздығы кими "милләтимизин түрклүк ганы хараб олмуш, мүсәлманлыг руһу вә иманы сөнүб битмиш, чүр'әт, тәшәббүс, сәбат, мәрданәлик, гардашлыг һисси өлүб кетмишдир".

Әкәр белә олмасајды, һеч олмаса бу күн ермәни кими ганымыза сусамыш һијләкәр харичи дүшмәнлә әлбәјаха олдуғумуз бир заманда бирләшәр, бир-биримизлә дидишмәздик.

Милләтимизи "азарлы" адландыран мүәллиф, хәстәлијимизин сәбәбини дә көстәрмәји унутмамышдыр. О, јазыр: "Јалныз рәсми мәктәбләрин, өзкә тәрбијә вә һиссијатын бөјүтдүјү милләт зијалылары бизә һагг илә зија верә билмәјәчәкләр". Вә сөзүнә давам едәрәк о, бизи милләтин "өз мәктәби", "өз тәрбијәси", "өз руһу" уғрунда мүбаризәјә сәсләјир.

"Өзкә тәрбијәси", "өз тәрбијәси", "өзкә мәктәби", "өз мәктәби" дејәндә Өмәр Фаиг нәјә ишарә едирди? Доғма ана дилиндә тә'лим-тәрбијә көрмәјән, өзкә дили илә дил ачан, өзкә мәктәбләриндә тәһсил алан зијалынын өз милләтинә, өз Вәтәнинә хидмәт етмәјәчәји күн кими ајдындыр. Мән бүтүн јарадычылығым боју бу һәгигәти демишәм вә бу мәсәләни тәблиғ едән "Јоллар-оғуллар", "Ағлар-күләјән" поемаларыма, "Ана дили", "Оғлума", "Анамын китабы", "Латын дили" вә с. ше'рләримә көрә чәза чәкдијим һамыја мә'лумдур. Мән бу мәсәләләрдән бәһс едән мәгаләләримдә өзүмү мүдафиә үчүн һәмишә бөјүк рус педагогу Ушинскијә истинад едирәм. Мә'лумдур ки, кечән әсрин орталарындан Русијада јухары тәбәгә өвладларыны ја алман, ја да франсыз мәктәбләриндә охутдурур, доғма ана дилини "мужик дили" сајардылар. Бунунла разылашмајан Ушински "Ана дили" мәгаләсиндә јазырды ки, Алманијадан, јахуд Франсадан кәтирилән дајәләрин тәрбијәсилә јад дилдә дил ачан, харичи дилләрдә тәһсил алан рус балаларынын Русијаја чани-дилдән хидмәт едәчәкләринә инанмырам.

Бу сөзләр Өмәр Фаигин дедикләрилә нә гәдәр сәсләшир.

"Огонјок" журналынын 1981-чи ил, икинчи сајында Франсада јашајан Чинчијан фамилијалы бир ермәнинин Ермәнистана

көстәрдији хидмәтләриндән бәһс олунур. Бу ермәни өмрү боју ермәни һесаб етдији Ајвазовскинин әсәрләрини топламыш вә онлары Јереван шәкил галерејасына һәдијјә көндәрмишдир.

Һәмин мәгаләдә јазылыр ки, Парисдә јашајан ермәниләр балаларыны орада ачдыглары ермәни мәктәбләриндә охудурлар. Онлар истәјир ки, јени јетишән нәсл өз көкү үстүндә бөјүсүн вә милли кимлијини дәрк етсин.

О заман мән бу мәгаләни охујанда күндәлијимә бу сөзләри јазмышдым: "Парадокса бахын! Ермәни Парисдә баласыны ермәни мәктәбиндә, азәрбајчанлы исә Бакыда өвладыны рус мәктәбиндә охутдурур. Парисдә јашајыб ермәни мәктәбиндә охујан ушағын бөјүјәндән сонра Јереванда, Бакыда јашајыб рус мәктәбиндә охујан ушағын исә бөјүјүб Москваја гуллуг едәчәји мүһәггәгдир! Ермәни илә бизим фәргимиз будур! Буна көрә дә биз онларла ејни тәрәзијә кирә билмәрик. Һәлә көрпәликдән өвладларына милли шүур ашылајан, она достуну вә дүшмәнини таныдан бир милләт һәр шејә гадир ола биләр. Мән бир чох азәрбајчанлы аиләләриндә ушагларынын ана дилини билмәмәсини онлара ирад тутанда мәнә күлүрләр. Онлар баша дүшмүр ки, милли варлығыны дәрк етмәјән өз дилиндән, өз руһундан, өз тарихиндән хәбәрсиз олан бу ушаглар өз Вәтәнләринин гәдрини билмәз, әксинә бу Вәтәнә, бу милләтә, онун тарихинә, дилинә, мә'нәвијјатына јухарыдан бахарлар.

Чох тәәссүф ки, һәлә дә бу бөјүк һәгигәти баша дүшмәјәнләр баша дүшәнләрдән чохдур. Бунунла белә, бу мәсәлә барәсиндә вахтилә мәнимлә мүбаһисә едән, мәним дедијим һәгигәти баша дүшмәк истәмәјәнләрин бир чоху дилимиз һәгиги мә'нада дөвләт дили е'лан олунандан сонра өз нәвәләрини рус мәктәбләриндән чыхарыб, Азәрбајчан мәктәбләринә вердиләр. Сиз елә куман еләмәјин ки, онлар мәним дедијим һәгигәти баша дүшдүкләриндән вә артыг милли шүура јијәләндикләриндән белә едирләр. Хејр! Онлар артыг јухарыларда дөвләт ишләринин Азәрбајчан дилиндә апарылдығыны көрдүкләриндән нәвәләринә кәләчәкдә јүксәк вәзифәләр гапдырмаг үчүн белә едирләр. Аллаһ еләмәсин, әкәр кәләчәкдә Азәрбајчан дилинин дејил, молтаны дилинин дөвләт дили олма еһтималыны билсәләр, бу шәрәфсизләр нәвә вә нәтичәләрини индидән һәмин дилдә охутмаға чалышарлар. Бу исә бизим милли шүурумузун јеткин олмамасынын ән биринчи сүбутудур.

Инсанын вәтәнпәрвәр кими јетишмәсиндә ана дилинин әһәмијјәтинә икинчи дәрәчәли бир шеј кими бахмаг олмаз. Ана дили Вәтәндир, милләтдир, онун руһудур, психолокијасыдыр. Бу руһла, бу психолокија илә силаһланмајан адамын вәтәнпәрвәрлијинә инанмаг чәтиндир.

Өзкә мәктәбләриндә өвладларымыза өзкә руһун, өзкә психолокијанын ашыланмасы бизим милли варлығымызы әлимиздән алды, бизи мә'нән јохсуллашдырды. 170 иллик рус вә совет әсарәти дөврүндә милли мәктәбләрдә дә ушагларымыза "ССРИ тарихи" ады алтында Русија тарихини, бејнәлмиләлчилик шүары алтында исә руслашдырма сијасәтини јеритдиләр. Беләликлә дә, Ө. Фаигин дедији кими, милләтимизин түрклүк ганыны хараб етдиләр, мүсәлманлыг руһу вә иманыны өлдүрдүләр.

Бир милләтин өвладлары өз хејри үчүн дүшмәнлә сазишә кириб өз милләтинин торпағыны сатырса, мәнсәб пилләләриндә бир пиллә јухары галхмаг үчүн Вәтән өвладыны кудаза верирсә, Вәтән торпагларынын әлдән кетдији бир заманда өлкәнин мүдафиә назири халгын мүдафиә фондуна вердији пуллары мәнимсәјирсә, вәзифәдән өтрү өлкәни дахилдән парчаламаға чалышырса, валлаһ-биллаһ, о кишинин дедији кими, ганымыз хараб олмуш, өзүмүз дә имансызыг.

Мүтәллибову тахтдан салмаг үчүн Лачыны, Хочалыны, Ј. Мәммәдову јыхмаг үчүн Шушаны, Әбүлфәз Елчибәји јыхмаг үчүн Кәлбәчәри, Ағдәрәни, инди дә Әлијеви көздән салмаг үчүн Ағдамы дүшмәнә тәслим едәнләрдән һансы милли ганы, һансы иманы көзләмәк олар?

Беләликлә, әсрин әввәлләриндә бөјүк әдибләримизин милләтимиздә көрдүјү хәстәлик әсрин сонунда да давам етмәкдәдир.

Бунунла бәрабәр Өмәр Фаиг бөјүк бир үмидлә кәләчәјә бахыр вә кәләчәк нәсилләри кәләчәјә һазырламаг јолларындан данышыр. О заманкы фәлакәтләри истигбалымыза гурбан вермәјә һазыр олдуғуну билдирир: "Әкәр букүнкү нөгсанларымыз имтаһан илә дәјәрсизлијимизи ганыб кәләчәјимизә һазырлана билсәк чәкдијимиз фәлакәтләр, һәгарәтләр гој милләтин истигбалына гурбан олсун".

Бу күн тәәссүфлә демәлијик ки, милләтин о вахт чәкдији мүсибәтләр вә ачылар онун "истигбал" дедији бу күнә һеч нә вермәди.

Бу бөјүк вәтәндаш "истигбал" сөзүнү јазаркән әкәр билсәјди

ки, 1993-чү илдә дә һәмин фачиәләр, һәмин һәгарәтләр тәкрар олуначаг вә милләти онун 1915-чи илдә јаздыгларындан һеч нә өјрәнмәјәчәк, јәгин ки, үрәји партларды. Бәс бу күнүн гәләм саһибләри олан бизләр бүтүн бу тарихи һәгигәтләри билә-билә вә милләтимизин букүнкү фачиәләри өз көзләримизлә көрә-көрә бунлара нечә дөзүр, нечә јашаја билирик?

Әлләрими көјә галдырыб дејирәм: Илаһи, биз дә һеч! Бары кәләчәк нәсил бизим бурахдығымыз нөгсанлары тәкрарламасын, Бөјүк әдибләримизин дедикләриндән өјрәнсин, тарихи дәрсләрдән ибрәт көтүрсүн!

Сөзүмүн сонунда орта вә али мәктәбләр үчүн програм тәртиб едән мүәллимләрдән хаһиш едирәм: дәрсликләрә Өмәр Фаиг Не’манзадә кими вәтәндаш әдибләрин халга ибрәт дәрси верән бу чүр мәгаләләриндән нүмунәләр салсынлар. Онларын үрәк јанғысыны кәнч нәслә чатдырсынлар. Бәлкә бу јазыларын көмәјилә јени нәсил биздән ағыллы олду, ата вә бабаларынын нөгсанларыны тәкрар етмәди.

"Азәрбајчан" гәзети, 1 сентјабр, 1993.

СӘНӘТКАР ВӘ ЧӘМИЛЈӘТ

ҺАРАМ ТИКӘ ВӘ ЈА
“АҒ ГЫЗЫЛ”ЫН ГАРА ЛӘКӘСИ

Шифаһи халг әдәбијјатымызын, хүсусән нағылларымызын әксәријјәтинин идеја мәзмуну һалаллыг тәлгин едир, әдаләт ганунларындан, дүзкүнлүкдән сөһбәт ачыр. Һалал тикәнин ширинлији, хејирин шәр үзәриндә гәләбәси барәдә чох охумушуг, чох ешитмишик. Халг руһу, халг әдәбијјаты бизи белә тәрбијә едиб. Бир сөзлә, халг бизи белә өјрәдиб.

Амма үрәк ағрысы илә гејд едәк ки, сон вахтлар һалал-һарам ме’јары да долашдырылыр. Бирини дикәриндән ајырд етмәк чәтинләшир. Бах, бу фачиәдир!

Нағылларымызын бириндә дејилир ки, Лоғман јағла шорун гијмәти ејни олан шәһәрдән гачмышдыр. Амма вај о күндән ки, шор јағдан баһа сатыла! Көрәсән, Лоғман онда нејләрди?

Һеч ким өвладыны әлиәјри, оғру көрмәк истәмәз. Бүтүн валидејнләр ушагларыны дүзлүк, һалаллыг руһунда тәрбијә етмәјә чалышыр. Лакин өвлад үчүн, ушаг үчүн атанын сөзләри јох, әмәлләри даһа унудулмаз дәрс олур. Ата әјри јолла газандығы пулу евә кәтириб һалаллыгдан нә гәдәр данышса да ушаг һәјат дәрсини атанын әмәлиндән алыр.

Атанын икиүзлүлүјү — сөзү илә әмәлинин икилији өвлада да сирајәт едир. Вичданы пак ушаг белә икиләшмә мүһитиндә бөјүјүбсә, онун кәләчәкдә тәмиз олачағына ким зәманәт верә биләр?

Сон вахтлар кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә рәгәмләри шиширтмәклә дөвләтин күлли мигдарда пулуну мәнимсәјән адамларын бәд әмәлләри һагтында мәтбуат чох јазыр. Чинајәткарлар мүттәһим күрсүсүндә әјләшир. Кимдир онлар? Дүнәнки колхоз сәдрләри, совхоз директорлары, рајком катиби, һәтта назир! Һалбуки колхоз сәдри вахтилә кәндләримиздә ел ағсаггалы сајы-

лыб. Колхоз сәдри сөзүкечән, "ганбарышдыран" ағсаггал олуб. М. Ибраһимовун "Бөјүк дајаг" романы вә бу әсәр үзрә чәкилән филмдә колхоз сәдри — ел ағсаггалы Рүстәм киши нәјин гурбаны олур? Халгдан ајры дүшдүјү үчүн дајағыны итирмәјин! Буну фачиә һесаб едән јазычы һәлә 50-60-чы илләрдә белә фактларын сабаһкы фачиәсини көстәрмишдир. Инди исә колхоз сәдринин, идарә вә рајон рәһбәринин мүттәһимләр курсусундә әјләшмәси ади һал алыб. Чүнки халгдан ајры дүшмәк, адамларла отурубдурмамаг, онларын дәрд-сәри илә марагланмамаг өзү адиләшиб. "Гара волга"лар вәзифә адамыны ичласдан-ичласа, кабинетдән-кабинетә кучлә чатдырыр. Онларын халгла көрүшмәјә нә вахтлары вар, нә дә һәвәсләри.

Республика мәтбуатында бир рајон партија комитәсинин, онун биринчи катибинин јенидәнгурмаја рәһбәрлик саһәсиндә јарытмаз иши тәнгид едилирди. Биринчи катибин кабинетдән чох аз-аз чыхмасы, адамлары гәбул етмәмәси, һәтта рајон партија комитәсинин гапысында хүсуси нөвбәтчи сахлатдырыб јанына кәләнләри кери гајтармасы кими фактлары охујанда адамы дәһшәт бүрүјүр. Бәс белә адам бөјүк бир рајона нечә рәһбәрлик едир? Беләси нәинки вәзифәјә, һеч инсанлыға да лајиг дејил. Амма нә фајда, о, дүз беш ил бөјүк бир рајонун рәһбәри олуб! Биз исә инди ајылмышыг ки, ондан рәһбәр ишчи олмаз.

Памбыг Азәрбајчанын ән гијмәтли сәрвәтләриндәндир. Тәсадүфи дејил ки, памбыға "ағ гызыл" дејиб шәнинә нәғмәләр гошмушуг. Илләр боју фәхр етмишик торпағымызын бу гијмәтли сәрвәти илә, ону бечәрән, мин бир әзијјәтлә топлајан адамларын әмәји илә.

Амма сонра өјрәнмишик ки, бир груп адам ад-сан газанмаг үчүн, "гәһрәман" олмаг үчүн һалаллыг ганунларыны позуб. Башга әкин саһәләрини, отлаглары шумлајыб памбыг әкдириб. Бу торпаг саһәләрини учотдан кизләтмәклә һәр һектарын "мәһсулдарлығыны" бирә-беш артырыб. Һамысы да план хәтринә!

Чох тез-тез ешидирик ки, филан бригада, јахуд филанкәс планы "вахтындан әввәл 150, јахуд 180 фаиз јеринә јетириб". Вахтындан әввәл 150-180 фаиз нечә мүмкүн ола биләр? Ја план әввәлчәдән азалдылыр, ја да мә'лумат јаландыр. Планы өз вахтында, һәм дә 100 фаиз өдәмәк даһа дүзкүн, даһа һалал олмазмы? Биз тәбиәтин өвладларыјыгса, кәлин, анамыз тәбиәтдән өјрәнәк,

она бәнзәјәк, онун ганунларыны позмајаг. Бу бизә, бизим сабаһымыза, бүтөвлүкдә инсан нәслинә баһа баша кәлә биләр. Тәбиәтдә күнәш өз вахтында доғур, өз вахтында батыр. Ағачлар вахтында чичәкләјир, вахтында мејвә верир. Әкәр истиләр тез дүшүб, ағачлар вахтындан әввәл чичәкләјирсә (сон заманлар тәбиәтин белә шылтаглыглары аз олмур), јаз јағышлары вә долу чичәкләри сонрадан мәһв едир, о ил мејвә олмур.

Әкәр ушаг доггуз ајдан габаг дүнјаја кәлирсә, о да һардаса шикәст олур, зәиф олур. Тәбиәтин ганунлары беләдир. Елә буна көрә дә кејфијјәтли мәһсул истәјириксә, кәлин, план мәсәләсиндән бу "вахтындан әввәл" сөзүндән, үмумијјәтлә, план говһаговундан әл чәкәк. Һәр мәһсулу өз вахтында, һәм дә кејфијјәтли топлајаг.

Бә'зән "вахтындан әввәл" ифадәсинин гаршысына бир епитет дә гојуруг. "Нәјин баһасына олурса-олсун, план вахтындан әввәл өдәнилмәлидир"! Кәлин, бу чүмләни хырдалајаг. Нечә јә'ни нәјин баһасына олур-олсун? Оғурлуг, јалан мә'лумат вә ән нәһајәт, чан баһасына да олур-олсун, план долдурмаг нә дәрәчәдә дүзкүндүр? Белә тәләб нә дәрәчәдә һуманистдир?

Тәбиидир ки, шиширдилмиш рәгәмләр, сахта мааш чәдвәлләри, сахта имзалар белә "тәләбатла" әлагәдар јараныр. Учотдан кизләдилән торпаглар әкилир, рапортлар верилир. Гыш дүшәндә мә'лум олур ки, бичәнәкләр памбыға чеврилдији үчүн мал-гаранын гыш јеми јохдур. Һарама өјрәнән әлләр бу ишә дә "әнчам" чәкмәкдә чәтинлијә дүшмүрләр. Јенә дә сахтакарлыг баш алыб кедир.

5-6 адамын топладығы мәһсулун бир нәфәрин адына јазылмасы фактыны унутмушугму? Нәтичәдә 5-6 нәфәрин һесабына шөһрәтләнән адам утанмадан әмәк "пәһләванлығыны" өз гануни һагғы һесаб едир, һаггыны једи адамларын көзүнүн ичинә бахмагдан да чәкинмирди. Тәсәввүрә кәтирмәк олмур ки, инсан нә гәдәр алчалмалы, һәја, абыр вә вичданыны нә гәдәр итирмәлидир ки, чијинләри үстүндә учалдығы адамлары өзүндән ашағы һесаб едиб онлара јухарыдан ашағы бахсын. Башгасынын тәпији алтында чијинләри әзилән, һагғы тапданан, зәһмәти итән бу адамларда һәгигәтә вә дүзкүнлүјә инамы өлдүрмәклә нә бојда чинајәтә јол вердијимизи дүшүндүкмү? Инди биз нә гәдәр чалышмалыјыг ки, о адамларда әдаләтә олан инамы гајтараг.

Вәзифә атына минәндән сонра шаир вә јазычы олуб, чызмагараларыны чап етдирәнләр дә танијырыг. Ән дәһшәтлиси одур ки, бу сајыгламалар мүәјјән мәгсәдә чатмаг үчүн танынмыш пешәкар јазычыларын, тәнгидчиләрин мәгаләләриндә дә тәгдир олунмуш, әсл јазычылара нүмунә көстәрилмишдир. Белә оланда әдаләт ме'јары, дүзлүк гануну һарада галыр?

Өтән ил "Труд" гәзети республика памбыгчылыг сәнајеси назири Ф. Салмановун мәһкәмә ишиндән һесабат дәрч етмишди. Гәрибәдир ки, јазынын ады "Гара памбыг" гојулмушду. Әлбәттә, нә бу сәрләвһә, нә дә үмумијјәтлә, памбыг саһәсиндәки әлиәјриликләр памбығын "ағ гызыл"лығына шүбһә ојатмыр, онун дәјәрини азалтмыр. Памбыг милли сәрвәтимиз олараг галыр. Сөһбәт әлиәјриликлә јығылан, памбыгтәмизләмә заводу-фабрик-мағаза-алычы конвејерини кағыз үзәриндә "кечән" памбыгдан кедир. Сөһбәт о памбыгдан кедир ки, һәгигәтдә олмаја-олмаја чохларынын вар-дөвләт мәнбәјинә чеврилмиш, ахырда исә әлагәси олан әлиәјриләрин үзүнү гара етмишдир. "Ағ гызыл" бир груп адам үчүн "гара ләкә"јә чеврилмишдир.

"Вәзифә борчу" дејилән јүксәк бир анлајыш вар. Бу анлајыш вичданла, ләјагәтлә, дүзлүклә билаваситә әлагәдардыр. Вәзифәли адамда шәхси мәнафе, шәхси мараг өн сыраја кечирсә, онда "вәзифә борчу" дејилән анлајыш адиләшир, — тутулан вәзифә исә доланмаг, һәтта варланмаг васитәсинә чеврилир.

"Огонјок" журналында Н. И. Бухаринин һәјаты барәдә дәрч олунмуш јазыда бирчә факты хатырламаг истәјирәм. 1935-чи илдә Н. И. Бухарин "Известија" гәзетинин мәс'ул редактору, ејни заманда академијанын һәгиги үзвү иди. Академик кими алдығы әмәк һаггы илә кифајәтләнән Н. И. Бухарин редактор кими маашыны вә гонорарыны партија фондуна көчүрүрдү. Мүгајисә един.

Инди исә рајон партија комитәсинин биринчи катиби рәгәмләри шиширтмәклә күлли мигдарда дөвләт әмлакыны мәнимсәдијинә көрә, рүшвәт алдығына көрә мүттәһим күрсүсүндә әјләшир. Назир ејни һәрәкәтләрә көрә 12 ил азадлыгдан мәһрум едилир!

Сонралар — 1937-чи илдә Н. И. Бухарин халг дүшмәни кими ләкәләндијини ешидәндә бу барәдә гәрар чыхармыш Мәркәзи Комитә пленумуна е'тираз әламәти олараг ачлыг е'лан едир.

һалсыз вәзијјәтдә узанмыш Николај Иванович су истәркән арвады стәкана апелсин ширәси сыхыб вермәк истәјир ки, бир аз чана кәлсин. Бу "сәхавәти" һисс едән Бухарин стәканы јерә чырпараг гышгырыр:

— Сән истәјирсән ки, мән пленуму, партијаны алдатмыш олум?

Рајонларымыздан бириндә һејвандарлыг мәсәләләринә һәср олунмуш мүшавирәдә дејилмиш даһа бир факт да сахта учот "тәчрүбәси"нә мисал ола биләр. Мә'лумдур ки, гојунларын дөл вахты гыш-јаз ајларына тәсадүф едир. Гузу адәтән јанвар вә сонракы илк ајларда доғулур. Амма дөл фараш оланда декабр ајында, һәтта, бир аз да әввәл доғуш ола биләр. Бу да тәбии просесдир вә ону тезләшдирмәк вә ја ләнкитмәк мүмкүн иш дејил. Һәмин мүшавирәдә исә мә'лум олду ки, колхоз вә совхозларда нојабр-декабр ајларында доғулан гузулар учота алынмыр. Јени ил, јанварын бири көзләнилир. Чүнки әввәл учота алынан гузулар көһнә илә сајылыр. Нәтичәдә јени илин јүз гојундан јүз әлли бала "алмаг" планы чәтинләшир. Бу мәгсәдлә ики ај, бәлкә дә даһа чох вахт кечир, гузулар учотсуз, нәзарәтсиз бөјүјүрләр. Рајонун һејвандарлыг мүтәхәссисләри исә бу гузуларын дүнјаја кәлмәсини "көрмүр", јанварын бириндән "ишә башлајырлар". "Јухарыдан" һесабат көзләјән мүтәхәссисләр дә бу принсиплә разылашыр, нәтичәдә нәзарәтсиз гузуларын да учоту сахтакарлыг "пилләсиндән" кечир.

Инди мәтбуатымыз һәјатымызын мүхтәлиф саһәләриндә ашкар едилмиш мәнфи һаллардан, ајры-ајры сахтакарлыг фактларындан тез-тез сөһбәт ачыр. Адамлар һәтта илләр боју "гапалы" сајылан мөвзуларда белә чидди јазылар охујур, чәмијјәтдәки мәнфи һалларын көкүнү кәсмәк јоллары илә марагланырлар. Тәбии ки, бүтүн бунлар өлкәдә кедән јенидәнгурма вә ашкарлыг сијасәтинин, чәмијјәтин даһа да демократикләшдирилмәси принсипинин бәһрәсидир.

Мәтбуатда мәнфи һалларын өлкәјә вурдуғу игтисади зәрәрдән дә данышылыр. Бәс белә һалларын вурдуғу мә'нәви вә сосиал зәрәри ким һесаблајачаг? Адамлара әввәлки инамы, әввәлки эгидәни ким гајтарачаг?

Јухарыда памбыг саһәсиндә рәгәмләрин шиширдилмәсиндән сөһбәт ачдыг. Ахы, вахтилә республикамыз дәфәләрлә Үмумит-

тифаг сосиализм јарышында галиб кәләрәк кечичи бајраглар алмыш, биз дә "тәләбәләрин" шанинә нәғмәләр гошмушуг. Бу рәгәмләрә алудә олараг һәр шеји унутмушуг. "Бир милјон тон Азәрбајчан памбығы һазырдыр"! — дејә өлкәјә сәс салмышыг. Инди мә'лум олур ки, бу рәгәм јалан имиш.

Белә сахтакарлыг дөврүнүн јетирмәси олан кәнч оғлан вә гыза биз һалаллыг дәрсини инди нечә кечәк? Ахы, онлар чох вахт һарамы һалалдан ајыра билмирләр. Мисал үчүн, нүмунә үчүн узаға да кетмирләр: гоншудакы "складчы Һәмиди", дүканчы Рзаны", нә билим, даһа кими көстәрирләр. Чүнки әлиәјрилик һәлә дә давам едир. Чүнки дөвләт әмлакыны оғурлајанларын, сахта маашлара гол чәкәнләрин һәлә һеч дә һамысы чәзасыны алмајыб. Онлар һәлә дә бизим сәхавәтимиздән суи-истифадә едир, һәлә дә мәнфи тохумлар сәпмәкдә давам едирләр.

Белә һалларын јенијетмәләрин мә'нәвијјатына вурдуғу зәрбә исә һеч бир өлчүјә кәлмир. Нәтичәдә биз аталарын, валидејнләрин дүзлүјә чағырышы, вичданлы олмаға дә'вәти һавадан асылы галыр. Онда нағылларымызын һалаллыг принсипи дә, әдаләтә чағырышы да көмәјә кәлир.

Сон вахтлар һәјата кечирилән бир сыра конкрет тәдбирләр мәнфи һалларын көкүнү кәсмәјә јөнәлдилиб. Бизим һәр биримиз бу тәдбирләрин мүшаһидәчиси јох, иштиракчысы олсаг, һәр биримиз чалышдығымыз саһәдә дүзлүк, һалаллыг тохуму сәпә билсәк, бу тәдбирләр дә кағыз үзәриндә галмаз. Ушаг да, бөјүк дә дәрин мә'на тутуму олан бир ел мәсәлини гулағында сырға едәр.

Һарам тикә диш гырар!

1987.

"Кәлин, ачыг данышаг" китабы, Бакы, 1988.

ШӘХСИ ФИКИР – ИЧТИМАИ ДУЈҒУ

Шәхси фикир шәхси мәгсәдә дејил, үмуми мәгсәд вә мәнафејә хидмәт едәндә халг фикринин ифадәсинә чеврилир. Буна көрә дә биз белә шәхси фикри һәм дә ичтимаи фикир адландыра биләрик. Ичтимаи фикир исә елә-белә һавадан јаранмыр. Һәјатын, ичтимаи шәраитин өзүндән доғур. Ичтимаи шәраитдән доған шәхси фикир исә бөјүк арзудан, бөјүк тәләбдән вә бөјүк ағрыдан чүчәрир. Бир аталар сөзү фикримизи там ифадә едәр: "Үрәк јанмаса көздән јаш кәлмәз". Чәмијјәтдә инсанлары нараһат едән, дәрин-дәрин дүшүндүрән, үрәкләри ағрыдан дәрдләр олмаса, фикир дә јаранмаз. Бу мә'нада инди әсас мәгсәд бејинләрдә чүчәрән, үрәкләрдә јанғыја чеврилән, ағызларда сөзә дөнән фикрә гол-ганад вермәк, ону чәмијјәтә чатдырмагдан ибарәтдир. Бурахдығымыз сәһвләри вә бу сәһвләрдән доған ағрылары јох етмәк, аталарымызын јаратдығы јени чәмијјәти даһа да инкишаф етдирмәк вә горујуб сахламаг үчүн гүсурлары малаламагла дејил, онларын әлачыны тапмагла мәшғул олмалыјыг.

Бир нәфәрин бүтүн елм саһәләриндә әвәзсиз мүтәхәссис олдуғу, мүһәндисләрә, агрономлара, биологлара, дилчиләрә, физикләрә, шаирләрә, бәстәкар вә рәссамлара "јухарыдан" дәрс дедији вахтлар јадымыздадыр[1]. Белә оланда инсан күтләшир. Онун өз сөзү, өз фикри олмур. Дејиләнә "бәли-бәли" сөјләјир, мүт'иләшир.

Әслиндә исә һәр мәсәлә барәдә һәр кәсин шәхси фикри ола биләр. Әсас мәгсәд шәхси фикри мәһз сырф, "шәхсликдән", шәхси мәнафе вә шәхси мәгсәд јүкүндән азад етмәк, ону ичтимаи мәнафејә јөнәлтмәкдән ибарәтдир. Ичтимаи мәнафе исә ичтимаи дујғунун мәһсулудур.

Ачыг демәлијик ки, сон заманлар адамларда ичтимаи дујғу зә-

[1] Совет дөврүндә бир бөлкәјә тә'јин олунан рәһбәр бүтүн саһәләрә јол көстәрир, һамыдан чох билдијини нүмајиш етдирәрди.

ифләмиш, "мән" "биз"дән габаға кечмишдир. Көрдүјүмүз нөгсанлара бә'зән көз јумур, көрдүјүмүзү көрмәк истәмирик. Бу лагејдлик вә сојуганлылыг чәмијјәтимизә јарашан сифәт дејил. Вахтилә бөјүк Сабир "Биздә бу сојугганлары нејләрдин, илаһи?" - дејә лагејдлијә гаршы чыхмышды. Бәс инди? Бәс, биз нијә сојугганлыға, лагејдлијә гаршы үсјан галдыра билмирик?

Губа рајонунун Ермәки кәндинин сакини Исајева Сәфурә 12 ушаг анасыдыр. Еви олмадығындан рајон үзрә Азәрбајчан ССР-нин депутаты рәссам М. Абдуллајевә мүрачиәт етмиш, депутат бүтүн әлагәдар тәшкилатларын гапысыны дөјсә дә, Исајеванын арзусуну јеринә јетирә билмәмишдир.

12 өвлад бөјүдүб тәрбијә едән ананын хаһишинә әлагәдар тәшкилатларын бу биканәлијинә нә ад верәк?

Мешәләрин гырылмасы вә зијанверичи һәшәратлара гаршы кимјәви мүбаризә нәтичәсиндә торпагларымыз мәһв олур. Биз бу күнү дүшүнүр, сабаһы унудуруг. Кимјәви мүбаризәни биоложи мүбаризә илә әвәз етмәјин вахты чатмамышмы? Бах бурада да һәр шеји бир нәфәрин — вәзифә адамынын шәхси фикри һәлл едир. Үмуми фикир, үмуми мәнафе нәзәрә алынмыр. Чох тәәссүф!

Бир нечә ил әввәл Литвада идим. Ики кәнд арасында јол чәкиләркән нәһәнк бир ағачы кәсдирдијинә көрә тәбиәти мүһафизә комитәси рајон ичраијјә комитәсинин сәдрини мәһкәмәјә вермишди. Инсафсызчасына гырылыб хәритәмиздән силинән Султанбуд мешәси јадыма дүшдү. Тәбиәтә етдијимиз бу гәсдә, кәләчәјимизә көстәрдијимиз бу лагејд мүнасибәтә ким чаваб вермәлидир, — дејә дүшүндүм...

Орта мәктәб шакирдләринин ајларла памбыг алағына вә јығымына апарылмасы елмимизә вә мәдәнијјәтимизә гәсддир. Бу мәсәләјә зијалыларымызын е'тинасызлығыны бизә һеч кәс бағышламаз. Дәрс програмыны бүтүнлүклә кечә билмәјән һәмин шакирдләр, програмы там кечән Бакы мәктәблиләри илә ејни һүгугда али мәктәбләрә гәбул имтаһанларыны нечә верә биләрләр? Икинчи тәрәфдән, гәбул имтаһаны көтүрән мүәллимләр кәнд мәктәбләриндәки бу вәзијјәти билдији һалда һансы һагла онлардан програм даирәсиндә имтаһан гәбул едә биләр?

Республика Дөвләт Мүкафаты Комитәсинин үзвү кими мән халг гәһрәманы һаггында чәкилән бир филмин мүсабигәјә тәгдим олунан башга филмләрдән үстүн олдуғуну дејиб, мүкафатын

бу филмә верилмәсини тәклиф етмишдим. Өзүнүн иштирак етдији филмә дејил, халг гәһрәманы һаггында чәкилән филмә мүкафат вериләчәјини ешидән көркәмли бир актјорун халг гәһрәманынын үнванына тәһгирамиз сөзләр сөјләдијинин шаһиди олдум. Дәһшәт мәни көтүрдү. Актјор шәхси мәнафејиндән өтрү халгын фәхр етдији бир гәһрәманы нечә алчалда биләрмиш! Инди беләсинин сәнәтинә нечә инанасан? Өз шәхси мәнафејиндән өтрү һамыны тапдајан, мәнсуб олдуғу халгын белә тарихинә арха чевирән бу чүр наданлара вәтәндаш демәк олармы? Ән мүһүмү дә будур ки, беләсинин шәхси фикри өзүнә гуллуг еләдијинә көрә о фикир һеч кәсә лазым дејил. Чох тәәссүф ки, инди биздә евини вәтән, гоһум-әгрәбасыны милләт сајанлар әмәлә кәлиб. Инди бизим илк вәзифәмиз бу мәһдуд һиссә, бу ејбәчәр дујғуја гаршы мүбаризә олмалыдыр. Инди биз илк нөвбәдә Вәтәндашлыг уғрунда мүбаризә апармалыјыг!

Кимдир Вәтәндаш? Һамыны өзүнә дејил, өзүнү һамыја борчлу билән, һаггындан чох борчуну дүшүнән, Вәтән үчүн, халг үчүн өзүнү чыраг кими јандыран, "мән"ини "биз"ин ичиндә әритмәји бачаран адам!

Бунун үчүн орта мәктәбләрдән башламалы, тәдрисин әсас гајәсини биликлә јанашы, ичтимаи дујғуларын ашыланмасына јөнәлтмәли, бир сөзлә, әсл вәтәндаш јетирмәлијик.

Алимләрдән бири чох көзәл демишдир: "Шакирдин бејни бош анбар дејил ки, ора билик долдурмаға чалышасан, мүәллимин вәзифәси шакирдин гәлбиндә арзу мәш'әли јандырмагдан ибарәт олмалыдыр". Мәнчә, мүәллим бу мәш'әли јандыра билсә, шакирд өзү о мәш'әлин ишығы илә елмин гаранлыг кушәләрини ишыгландыра биләчәк.

Сон заманлар орта мәктәбдә техники фәнләрин тәдрисини кенишләндирмәк мәгсәдилә әдәбијјат дәрсләринин азалдылмасыны тәләб едәнләрә гаршы "Литературнаја газета"да дәрч олунан мәгаләләри алгышлајырам. Мүәллифләр чох һаглы олараг көстәрирләр ки, техники фәнләрин тәдрисини кенишләндирмәк әдәбијјат дәрсләринин һесабына олмамалыдыр. Чүнки техники фәнләр шакирдләрә биликверирсә, әдәбијјат онлары әсл инсан олмаға, вәтәндаш олмаға һазырлајыр. Орта мәктәбин әсас вәзифәси исә биликлә бәрабәр, јухарыда дедијимиз кими, үрәкләрдә мәш'әл "јандырмаг", шакирдләри вәтәндаш кими формалашдыр-

магдан ибарәтдир. Һеч бир техники фәнн инсаны инсан кими јетишдирмәк, үрәкләрә амал тохуму сәпиб мә'нәвијјаты зәнкинләшдирмәк гүдрәтинә малик ола билмәз. Буна көрә дә биз биликдән әввәл, ушагларын мә'нәви дүнјасыны чилаландырмалы, онлара нәјин наминә јашајыб, нәјин наминә көзәл мүтәхәссис олмаг һиссини тәлгин етмәлијик. Бу исә әдәбијјатын вәзифәсидир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәси үчүн әдәбијјатын нүфузуну даһа да галдырмаг әвәзинә саатларыны азалтмаг сәһв олар.

Шәхси фикир мүстәгил дүшүнчәдән доғур. Бу вәрдиши дә ушаглыгдан башламаг лазымдыр. Чох тәәссүф ки, биз орта мәктәбләрдә ушаглара мүстәгил фикир сөјләмәк вәрдиши әвәзинә чох заман тутугушулуг өјрәдирик. О. Чајковскаја "Дүз сөз" мәгаләсиндә[1] һаглы олараг јазыр: "Биз ушаглары, әслиндә, истәдији кими дүшүнмәк тәрзиндән мәһрум етмирикми?"

Башга бир мисал. Кијев киностудијасынын чәкдији "Мән вә башгалары" адлы сәнәдли филм бир чәһәтдән чох марaглыдыр. 6 јашлы 12 нәфәр ушаг бөјүк бир столун архасында әјләшир. Столун үстүндә бири ағ, бири гара ики пирамида фигуру гојулмушдур. Експериментчи гадын ушаглара дејир: "Ушаглар, инди бура Петја адлы бир ушаг кәләчәк. Сиз һамыныз дeмәлисиниз ки, пирамидаларын икиси дә гарадыр. Һә, инди дејин көрәк, пирамидаларын һәр икиси нә рәнкдәдир? Ушаглар бир ағыздан "икиси дә гарадыр", — дејә чаваб верирләр. Петја ичәри кирир. Гадын ушаглардан сорушур: "Пирамидалар нә рәнкдәдир?" һамысы хорла гышгырыр: "Гара"! "Икисидәми гарадыр?" Чаваб: "Икиси дә". Гадын Петјадан сорушур: "Пирамидалар нә рәнкдәдир?" Петја чаваб верир: "Гара". "Икисидәми гарадыр?" Чаваб: "Икиси дә". Онда гадын Петјаја дејир ки, "Ағ пирамиданы мәнә вер". Петја ағ пирамиданы гадына верир. Гадын дејир: "Бәс бајаг дејирдин, пирамидаларын икиси дә гарадыр. Инди мәнә ағ пирамиданы верирсән?" Ушаг башыны ашағы дикиб ағлајыр вә чаваб верир: "Мән билмирәм".

Ушағы ағладан нәдир? Јаланла һәгигәт арасындакы анлашылмазлыг! Онун "мән билмирәм" чавабы исә ону долашдыран вәзијјәтин, јә'ни јаланын үзүнә чәкилән шилләсидир. Ушаг бөјүјәндән сонра бу шиллә дә бөјүјүб онун өзү илә чәмијјәт арасында учурум јарада биләр. Биз бундан горхмалы, һәлә орта мәктәбдән ушаглара һәгигәтдән чәкинмәмәк, һәгигәти шиллә кими јаланын үзүнә вурмаг тә'лимини вермәлијик. Јалныз һәгигәти дејәнләр шәхсијјәт сәвијјәсинә јүксәлир вә јалныз беләләри чәмијјәт үчүн фајдалы ола биләр. Амма јаланлара һәлә ушаглыгдан адәт едәнин бөјүјәркән симасыз, мә'нән пуч бир мәхлуга чеврилəчәји лабүддүр. Беләләриндән бирини О. Чајковскаја белә характеризә едир: — О, "баша дүшмәмәк елми"нин мүтәхәссиси олду. Бу нечә елмдир? Мәнә сонралар бир назирлијин ишчиси бу "елми" изаһ етди: "Мәнә баша дүшмәмәк үчүн мааш верирләр. Мәним тәәччүбләндијими көрән бу адам фикрини белә хырдалады: мисал үчүн, мәним јаныма бир директор кәлир вә дејир ки, заводун јенидән гурулмасы үчүн мәнә филан гәдәр фәһлә, филан гәдәр материал вә филан гәдәр пул лазымдыр. Мән өзүм мүһәндис олдуғумдан чох јахшы билирәм ки, о, һаглыдыр. Анчаг назирлијин ишчиси кими мән ону баша дүшмәмәлијәм вә онун истәдикләрини јарыбајары азалдырам.

Мүһәндис кими анламаг, назирлијин мә'муру кими анламаг! Бир чүр дүшүнүб ајры чүр данышмаг хәстәлији давам етдикчә биз гаршымыза гојдуғумуз бөјүк мәгсәдләрә нечә чата биләрик?

1988

"Кәлин, ачыг данышаг" китабы, Бакы, 1988.

---

1. Бах: "Литературнаја газета", 16 апрел 1986-чы ил.

КЕДӘНИН АРХАСЫНЧА...

(Азәрбајҹан Республикасы Али Советинин он икинчи чағырыш биринчи сессијасындакы чыхышдан, 8 феврал, 1991).

Һөрмәтли милләт вәкилләри! Мән дүнән өзүмү пис һисс етдијимә көрә Гарабағ мәсәләсинин мүзакирәсиндә бурда олмамышам. Лакин сессијанын кедишинә әввәлдән ахыра гәдәр телевизорда бахдым вә чох тәәссүфләндим. Ичиндә јашадығымыз ҹәмијјәтин гајдалары бизи елә шикәст еләјиб ки, 70 иллик тарихимиздә вәзифәдә оланын јалтағы, вәзифәдән кедәнин исә гәними олмушуг. Мүгәддәс һиссләр, инсани дујғулар унудулур. Елә она көрә дә бу көкә дүшмүшүк.

Мән Һејдәр Әлијевин дүнәнки чыхышына диггәтлә гулаг асдым. О, бизи Гарабағ мәсәләсинин дәрин тәһлилинә чағырды. О, бизә демәк истәјирди ки, Гарабағ мәсәләсиндә, бу үч иллик мүбаризәмиздә, бизим ишләнмиш, ваһид консепсијамыз олмамышдыр. Мәкәр дүз демирди? Әлијев деди ки, биз һәмишә мүдафиәдә олмушуг. Амма ону да баҹармамышыг. Нәһајәт, о бизи һүҹума чағырды. Ахы, бөјүк сәркәрдәләрдән биринин дедији кими, ән бөјүк мүдафиә һүҹумдур.

Биз бу күн бу мәсәләләри мүзакирә етмәк әвәзинә, бу мүһүм мәсәләни кәнара гојуб Әлијевдән кечмиш әдавәтимизин интигамыны алмаға чалышырыг. Мән Әлијеви мүдафиә етмәк фикриндә дејиләм. Шүбһәсиз, Әлијевин фәалијјәти дөврүндә мүәјјән гүсурлар олмушдур. Лакин бу гүсурларын бир чоху заманын гүсурлары иди. Мән дүнән телевизора бахаркән хәҹаләт чәкдим. Мән дәдәләримиздән бизә мирас галан әхлаг нормаларынын, инсанлыг гајдаларынын дағылмасына аҹыдым. Бәс һарда галды ән'әнәмиздәки "басдығыны кәсмәмәк" мәрданәлији? Инди фикирләширәм, көрәсән, биз нијә бу гәдәр хырдаландыг? Мән дүнән бүтүн кечәни јата билмәмишәм. Ахы, дәдәләримиз белә намәрдлији еләмәзди. Силаһсыз адама силаһ галдырмаг нә гәдәр гәһрәманлыг сајыларса, вахтилә гаршысында "бәли-бәли" дедијимиз адамы бу күн тәһгир етмәк дә бир о гәдәр "гәһрәманлыг"дыр. Беш дәгигәлијә тәсәввүрүнүзә кәтирин. Дүнәнки вәзијјәтә дүшмәнләримиз бахсајды, бизим нанкорлуғумуза, дөнүклүјүмүзә гәһгәһә чәкиб күлмәздими? Беләликлә дә, биз дүшмәнләримизин дәјирманына су төкдүк.

Ону да унутмајаг ки, 70-ҹи иллярдән там һазыр олмаларына бахмајараг, ерменилләр Әлијев вәзифәдән кедәндән сонра бизим башымыза бу ојуну аҹа билдиләр. Әлијев сипәр кими онларын габағында дајанмышды. Биз бу күн бөјүк һәјат тәҹрүбәсинә вә сијаси-дипломатик билијә малик олан, бүтүн өмрү боју сијасәт газанында гајнајыб бәркијән бу Вәтән оғлунун адындан, тәҹрүбәсиндән истифадә етмәк әвәзинә, вәтәнин талејинә түпүрүб шәхси амбисијамызы габаға чәкдик. Мәкәр Али Советин сессијасы гисас алмаг јеридир? Рәһмәтлик Сабир нә гәдәр көзәл дејиб:

Зүлмәтсевәр инсанларыз үч-беш јашымыздан,
Фитнә көјәрир торпағымыздан, дашымыздан.
Тараҹ едәрәк, баҹ алырыз гардашымыздан,
Чыхмаз, чыха билмәз дә бу адәт башымыздан...
Әслафымыза чүнки һәгиги хәләфик биз!
Өз гөвмүмүзүн башына әнкәлкәләфиз биз!

Гарабағ мәсәләсинин мүзакирәсинә шәхси әдавәт һиссимизи гарышдырмаг бизим түрк сојумуза јарашардымы? Бу күн биз бүтүн гүввәләримизи бирләшдириб Гарабағ мәсәләсинин һәллинә јөнәлтмәлијкән зирвәдән енән адамдан интигам вә зирвәдәкиндән пај алмаг үчүн микрофон габағында нөвбәјә дурмушуг. Будурму бизим етикамыз, әхлагымыз?

Мән бу сәһнәни көрәркән истәр-истәмәз вахтилә Гамбај Мәммәдовун ифша сәһнәси јадыма дүшдү. Онда да дүнән олдуғу кими зирвәдәкинә хош кәлмәк үчүн микрофон габағында нөвбәјә дурмушдулар. Шүбһә етмирәм ки, инди дә Әлијевин үстүнә дүшәнләрин јухарыда отурандан умаҹағы вар. Доғрусу, мән көзләјирдим ки, һөрмәтли сәдр галхыб ағызлары көпүкләнә-көпүкләнә данышан бу адамлары јериндә отурдаҹаг вә мүзакирәнин истигамәтини мәтләбә јөнәлдәҹәк... Тәәссүф ки, белә олмады.

Бу күн Әлијевин үстүнә кәкәләнәнләрә бахыб ләззәт аланлар, унутмасынлар ки, сабаһ бу күндән онлар үчүн дә вар. Нијә биз көрдүкләримиздән нәтичә чыхармырыг? Ҝәлин, унутмајаг ки, дүнја фырланыр, јаз да, гыш да тәкрар олунур.

Вахтилә Һ. Әлијевин иш башына кәтирдији индики јүксәк вәзифә саһибләри бу күн она Аллаһын адичә саламыны вермәкдән белә чәкинир, һеч онун үзүнә бахмаг да истәмирләр. Демәк, бу адамларын јухарыдакына вердији салам да рүшвәт имиш. Бәс һаны дәдә-бабанын "дуз-чөрәк" ән'әнәси? Дуз-чөрәји тапдалајан бу адамлара тутдуглары јүксәк вәзифә һалалдырмы? Демәк бу адамлар адичә инсанлыг нормаларыны унудан, шәхси мәнафеләрини ўмумхалг вә вәтән мәнафејиндән үстүн тутан вәзифә дүшкүнләридир.

Бәс бу күн Һ. Әлијевә һүчум чәкәнләр кимдир? Онун дүнәнки јалтаглары! Јалтағын чәллада чеврилмәси нечә дәһшәтли олурмуш, илаһи!

Демәли, Һ. Әлијев вәзифә башында оланда бу адамлар онун шәхсијјәтинә дејил, тутдуғу мөвгејә һөрмәт едир вә ондан даһа бөјүк вәзифәләр умурмушлар.

Бу адамлары јахшы танıјырыг. Бунлар вахтилә Һ. Әлијевин әтәјиндән дөрд әллә јапышыр, шәклини вәзифә столунун үстүнә гојур, онун бөјүклүјүндән бизә мүһазирә охујур, бизи дә онун шәхсијјәти өнүндә сәчдәјә чағырырдылар. Бәс инди һәмин шәхсијјәтә нә олду? Вәзифәсини итирән кими шәхсијјәтини дә итирди. Аман чәкмәк лазымдыр үзүнә "Вәтән Мәчнуну" маскасы тахан белә "вәзифә мәчнунларынын" әлиндән!

Јазыг Вәтән, јазыг халг! Ҝөр сәнин талејин кимләрин әлиндәдир? Ҝөрәсән, бу адамлар вәзифәјә али инсанлыг вә әхлаг нормаларыны итирмәк үчүнмү јүксәлмишләр? Ја бәлкә, елә-белә олмалыдыр? Бәлкә, бу чәмијјәтдә вәзифәјә галхмаг вә орада узун мүддәт галмаг үчүн инсанлығы итирмәк вачиб шәртдир? Ҝөрүнүр, бизим чәмијјәтдә бу, ади әхлаг нормасыдыр.

Америкада президентин вәзифәдән көтүрүлмәси, онун шәхсијјәтинә хәләл кәтирмир. О, јалныз вәзифәсини итирир. Она олан мүнасибәт исә олдуғу кими ґалыр. Биздә исә вәзифәдән кедән вәзифәси илә бәрабәр она олан мүнасибәти дә итирир. Демәк, бизим тоталитар системдә адамлара һөрмәт шәхсијјәтә көрә дејил, тутдуғу мөвгејин дәрәчәсинә көрәдир. Демәк, биз һәр

шејдән әввәл инсанлығымызы итирмишик. Биз бу күн буна ағламалыјыг.

"Бирлик" чәмијјәти јарадан, ағзы көпүкләнә-көпүкләнә халгы бирлијә чағыран "вәтәнпәрвәрләр", сессијадакы чыхышында јаратдығы чәмијјәтин адыны вә мәгсәдини унудуб Әлијевин үстүнә һүчума башлады. Бир она дејән олмады ки, еј халгы бирлијә сәсләјән оғул, бәс бу бирлији позмаг нәдир? Бәс һарда галды сәнин бирлик шуарын? Сән бунунла кимә вә нәјә хидмәт едирсән? Сәнин депутат платформан будурму? Сән нијә сечичиләрини алдадыр, сечкигабағы бир сөз дејир, сечиләндән сонра тамам башга чәбһә тутурсан? Ҝөрүнүр, елә бу "хидмәтинә" көрә дә сечдирилмисән. Бәли, сән сечилмәмисән, мәһз сечдирилмисән!

Мәкәр Газахыстанын биринчи катиби Кунајевин гүсурлары олмамышды? Олмушду, өзү дә чох! Кунајев һәмин рәһбәрдир ки, Газахыстан торпағынын космик учушлар мејданына чеврилмәсинә гол чәкмиш вә бунунла да торпағын еколокијасынын корланмасына сәбәб олмушду. Амма бу күн газах халгы һәмин Кунајеви әлләри үстүндә сахлајыр. Бәс биз? Биз исә вахтилә кичиклик еләдијимизә инди бөјүклүк еләмәк истәјир, ичимиздәки чиркабы онун үстүнә төкмәклә өјүнүрүк. Бәс һаны ағсаггала һөрмәт ән'әнәси? Дүнән данышмаг үчүн нөвбәјә дуранлара белә бир суалым вар: бу күн дедијиниз сөзләри бәс о заман нијә демирдиниз? Онда горхурдунузса, бу күн дырнағичи "гәһрәманлығынызла" чох да өјүнмәјин. Дүнән гаршысында тир-тир әсиб сәчдә еләдијинин бу күн енмәсиндән истифадә еләјиб онун үзүнә ағ олмаг һеч бир милләтдә кишилик сајылмајыб.

Һамымыза мә'лумдур ки, инди халгымыз чох ағыр күнләр јашајыр. Доғма торпағымызын талеји һәлл олунан бир дөврдә биз тәкләнмишик. Ҝөрүнән дүшмәнлә мүбаризә апармаға нә вар ки... Лакин көрүнмәјән дүшмәнләримиз даһа күчлүдүр. Ҝөрүнән дүшмәнин дә әли бөјүкләр әтәјиндәдир. Белә бир шәраитдә вәзијјәтимизин ағырлығы көз габағындадыр. Әкәр бу ағырлығы биз һамымыз баша дүшүрүксә, инди бизим хырда һиссләрлә мәшғул олмаға ихтијарымыз јохдур. Инди бизим арамыздакы хырда әдавәти унутмагдан, шәхси хејримизи чиловламагдан, бүтүн мәнафеләримизи Вәтәнин талејинә бағламагдан башга ајры јолумуз олмамалыдыр.

Бу кизли дејил, узун әсрләрдән бәри бизим милли психолокијамызда фәрдилик күчлү олмушдур, өз шәхси мәнафејимизи

үмумин мәнафejиндән үстүн тутмуш, "мән"и "биз"дән габаға чәкмишик. Буна көрә дә бир-биримизлә чәкишмиш, өзүмүзүн даhа чох hаглы вә даhа чох үстүн олдуғумузу сүбута чалышмышыг.

Лакин бу күн, Вәтәнин вә милләтин талеjи hәлл олунан бу ағыр күнләрдә кәлин шәхси мәнафejимиздән вә шәхси әдавәт hиссимиздән әл чәкәк. Вәтәнин талеjиндә jумруг кими бирләшәк. Гуру jер үстүндә халгымыз үчүн илк мүстәгил дөвләт jарадан бөjүк атамыз М. Ә. Рәсулзадәни ешидәк. О, вахты илә демишдир: "Истиглалиjjәти олмаjан халгын хырда чәкишмәләрлә мәшғул олмаға ихтиjары jохдур".

Кәлин, бу мүдрик сөзләри гулагларымызда сырға едәк вә ики аталар сөзләрини дә jадымыза салаг: "Кедәнин далынча данышмазлар", бир дә "Jыхылан ағача балта чалмазлар".

"Республика" гәзети, 16 феврал, 1991.

JАНАН ДА МӘН, JАМАН ДА МӘН

Бу ел ифадәси нә мүнасибәтлә jадыма дүшдү? Кечдиjим өмүр jолуну, бу jолун долаjларына сәпәләнмиш jахшы-jаман ше'рләрими, пjесләрими, hәр нөв jазы-позуму хатырладыгча дүшүнүрәм ки, jанан да мән, jаман да мән. Хаhиш едирәм, бу ҹүмләдәки "мән" сөзүнү анҹаг поетик "мән" образы кими гәбул едәсиниз, чүнки сөhбәт jалныз өзүмдән, тәкчә мәнә аид "jанғыдан", "jаманлыгдан" кетмир. Дост вә танышларым арасында елә шаир вә jазычылар, елә алимләр, зиjалылар вар ки, hәмишә "jаныблар" вә "jаман киши" олублар. Мән hәтта елә кечмиш дөвләт хадимләри дә таныjырам ки, бу күн онларын түстүләри башларындан чыхыр вә jенә дә "jаман киши" олмагда давам едирләр.

Нәдир бу jанғы, нәдир бу jаманлыг?

Бу, мәсләк бүтөвлүjү, әгидәjә сәдагәт jанғысыдыр: елә бу кеjфиjjәтләрә көрә онлара вурулан jаманлыг дамғасыдыр. hәмишә өз әгидә вә амалынын аловунда jананлар еjни заманда "jаман киши" олублар. Имадәддин Нәсими кими. Мәним дә адым hәмишә бу "jананлар, jаманлар" сиjаhысында олуб. Коммунистләр вахтилә бизи бәjәнмирдиләр ки, онларын коммунист идеалларыны тәрәннүм етмирик вә jа лазымынча, үрәкдән тәрәннүм етмирик: милләтчиjик, "бөjүк" рус гардашынын коммунист-империjа сиjасәтинин әлеjhинәjик; мөвҹуд гурулушун шанлы кәләҹәjинә инанмырыг, онун дүшмәниjик. Бир сөзлә, "jаман кишиjик".

Иртиҹанын ҹөвлан етдиjи бир дөврдә "Көзәл сөзләр" адлы бир ше'р jазмышдым.

Азадлыг, сәадәт, демократиjа...
Бу көзәл сөзләрә дүнjа әл чалыр.
Әслиндә, hәр бири бир кәләк, риjа...
Мәним бу сөзләрә jазығым кәлир.

Доғрудан да әсарәт, бәдбәхтлик вә диктатура мәнкәнәсиндә боғулан республикада, онун халгынын дилиндә беләдәбдәбәли сөзләрин мөвчуд олмасына икиүзлүлүк вә ријакарлыгдан башга нә ад вермәк олар? Диктатура шәраитиндә өз үлви мә'насыны итирмиш бу сөзләрә адамын јазығы кәлмәсин, нејләсин бәс? Беләшәраитдә бәлкә мәшһур дипломатлардан биринин образлы шәкилдә дедији кими һәрәкәт етмәк лазымдыр: "дил — фикри ифадә етмәк үчүн дејил, фикри кизләтмәк үчүндүр?"

Коммунист әгидә "фәдаиләри" дә елә буну истәјирдиләр. Белә олмадыгда исә, јә'ни силаһы јалныз сөз олан гәләм саһибләри дилдән фикирләрини кизләтмәк үчүн јох, онлары халга чатдырмаг үчүн истифадә едәндә "јаман киши" олурдулар. Мән дә елә буна көрә — фикирләрими һеч дә һәмишә кизләтмәдијим үчүн дәфәләрлә "јаман кишилик" рүтбәсинә наил олмушам. Јанмағымла јаманлығым бир-биринә дүз мүтәнасиб олуб. Нә гәдәр чох "јаныб-төкүлмүшәмсә", бир о гәдәр чох "јаман киши" олмушам.

Белә бир мүгајисәјә көрә охучулардан үзр истәјирәм. Нијјәтим өзүмдән демәк дејил. Бу күн мәни дүшүндүрән консепсија — чәмијјәтимизин дәјишән, "диалектик" икиүзлүлүјү, зоракылығы мәни мәчбур едир ки, өзүмүн көрүб-ешитдикләрими, шаһид олдуғум мәгамлары гәләмә алым.

Узун илләрин тәчрүбәсиндән билирәм ки, вахтилә јалныз ше'рләримдә һисс олунан јанғы тәдричән әмәли фәалијјәтимә, һәрәкәтләримә дә кечиб. Ше'римин сәси чатмајан партија, дөвләт игамәткаһларына өзүм кетмишәм, бир нөв, "ичтимаи-сијаси фәалијјәтә" башламышам.

Һеч јадымдан чыхмаз. Өтүб кечән илләрин бириндә ичимдәки бу "јаманлыг" јанғысы мәни о заман МК-да биринчи катиб олан бир елоғлумузун һүзуруна кәтириб чыхармышды. Һисс едирдим ки, "јаман киши" олмаг үчүн кедирәм. Амма кетмәјә билмәздим. Ичимдәки јанғы мәни раһат бурахмырды.

"Биринчи"нин кен-бол, ишыглы кабинетиндә тәхминән бир саата гәдәр онунла үз-үзә отурдуг. Мән дејирдим, о гулаг асырды. Ајлардан бәри үрәјимдә үст-үстә галанмыш ағрыларымдан, республиканы башына алыб кедән рүшвәтхорлугдан, алвердән, ана дилимизин ајагалты олмасындан, ирили-хырдалы бүтүн дәрдләримиздән о ки вар данышдым. Инсафән, бир дәфә дә олсун сөзүмү

кәсмәди. Һеч суал да вермәди, әлавә изаһат да истәмәди. Мән беләасудә, горхусуз-һүркүсүз шәраитдә сөзүмү дејә билдијим үчүн нечә дә севинирдим. Амма сөзүмү јекунлашдырдығымы һисс едән "биринчи" бу һәјәчанларым мүгабилиндә нә десә јахшыдыр:

— Шаир, бунлар һамысы мә'лум, анчаг билмәк истәјирәм, бунлары сөјләмәјә сәни ким вәкил еләјиб?

Бәли, лап беләчә деди: "Сәни ким вәкил еләјиб?" Елә бил чаныма од дүшдү, үстүндән дә бир дәрја сојуг су чиләнди. Она чаваб вермәјә сөз тапмадым. Тапсајдым да, фајдасы нәјди? Бүтүн республиканын талеји илә јашамалы олан бир адам, чох ади бир һәгигәти дәрк еләмәк истәмирди ки, бүтүн бунлар һәм дә мәним ишимдир, онун ишидир, о бирисинин ишидир. Гапылары ше'рин, сәнәтин үзүнә бағлы зәнн етдијим о игамәткаһдан чыхаркән дәһшәт ичиндә дүшүндүм ки, бу гапылар һәм дә бүтүн халгын, онун дәрдләринин үзүнә бағлыдыр.

О илләрин образлы ифадәси илә десәк, "республиканын бир нөмрәли коммунисти" белә дүшүнүрдүсә, онун јан-јөрәсиндәкиләр көрәсән нечә дүшүнүр, нечә јашајырдылар? Мә'лум мәсәләдир...

Лакин һәмишә дүшүнчә тәрзи ејни ахарла давам етсәјди, бүтүн "бир нөмрәли" коммунистләр өз әгидә көһләнләриндән бәрк-бәрк тутсајдылар дәрд јары иди. Онларын ихтијарында олан тоталитар васитәләрдән даһа күчлү бир гүввәнин — заманын һөкмү илә һәр шеј алт-үст олан кими, мәһз һәмин адамлар өз әгидә көһләнләриндән һамыдан тез дүшдүләр. Һамыдан тез вә һамыдан уча сәслә демократијадан дәм вурмаға башладылар. Узун илләр боју онларын вә бүтүн гоһум-әгрәбаларынын гуллуғунда олан коммунист режиминин әлејһинә курултулу нитгләр сөјләдиләр. Һәтта еләләри дә тапылды ки, узун илләр боју бу режимин рәнкбәрәнк вәзифә күрсүләрини пилләпилләгалхандан сонра, ахырынчы пилләдә дуруб: 'Мән һеч вахт коммунист олмамышам" — дејә аләмә чар чәкдиләр.

Дүнән бизә бејнәлмиләлчиликдән, халглар достлуғундан, марксист идеолокијасынын әбәдилијиндән дәрс дејәнләр, бу јолдан сапдығымыза көрә бизи данлајанлар, бу күн ејни һәвәс вә ејни еһтирасла Мәммәд Әмин Рәсулзадәдән мисаллар кәтирир, милли варлығымызын зәрурәтиндән данышыр, јенә дә бизим кими "замандан кери галанлара" ағыл өјрәдирләр. Бах буна дөзмәк чох чәтиндир.

Дүнән Түркијәни "кери галмыш өлкә" кими лә'нәтләјиб кө-

зүнү Москваја дикәнләр бу күн Түркијәни су јолуна дөндәрибләр. Түркијә чил-чыраглары вә дублјонкалары илә евини вә әјнини бәзәјир, бу мәмләкәтин “ирәли кетмиш өлкә” олмасындан данышыр, бизи исә бу инкишафы көрмәмәкдә күнаһландырырлар. Дүнән балаларынын рус дилиндә гырылдатмаларыны мәдәнијјәт һесаб едәнләр, бизим кимиләри, јә'ни өвладларыны анадилли мәктәбләрдә охуданлары керидә галмышлар чәркәсинә јазанлар, инди бала вә нәвәләрини Түркијәјә охумаға көндәрирләр, өзү дә түрк ләһчәсиндә кәкәләмәкләрини көзүмүзә сохурлар. Дүнән Рәсулзадәләрин, Мирзә Балаларын, Хан Хојскиләрин Ә. Топчубашовларын; Ј. Нәсиббәјлиләрин[1] үнванына мин бир ифтира јағдыранлар бу күн онларын әвәзсиз фәалијјәтләриндән данышмаға бизә мачал вермирләр.

Јахшы јадымдадыр, бир вахт мәни сојадымдакы “задә”јә көрә, Емин Сабитоғлуну, Јусиф Сәмәдоғлуну исә “оғлу”ја көрә МК-нын идеолокија шө'бәсиндә нечә дара чәкдиләр. Һәмин адамлар бу күн дә “вәзифә” көһләниндә чапырлар.

Бу јахынларда иштиракчысы олдуғум ики диалог јадыма дүшүр: бир коммунист елоғлумла мәним арамда олуб. Адыны чәкмәјәчәјәм, јазымы охуса (үмумијјәтлә, гәзет-журнал охујурса), јәгин ки, өзүнү танıјачаг.

Коммунист партијасынын һәлә тахт-тачда олдуғу күнләр иди. Һәмин “достум” да өз тахт-тачында мөһкәмчә отурмушду. Нөвбәти коммунист јығынчагларынын бириндә онунла үзләшдик. Мәним јахамда үчрәнкли бајрағымызын дөш нишаныны көрүб, бүтүн коммунистләрә хас олан мәкрли бир жестлә она бахды вә:

— Бу нәдир, — деје сорушду, — жулик бајрағыны (бу онун ифадәсидир) тахмысан дөшүнә?

Арадан бир мүддәт кечмиш, биз јенә көрүшдүк. Коммунист партијасы артыг тахт-тачындан салынмышды. Амма мәним танышым һәлә өз тәхти-рәванында — рәнкбәрәнк телефонлар дүзүлмүш столунун архасында отурмушду. Телефонларла бәзәнмиш бу коммунист столунун әлавә бир бәзәји дә диггәтими чәлб етди; столун ән фәхри јериндә үчрәнкли бајрағымыз “далғаланырды”. Кечмиш коммунист “достум” ону фәхрлә мәнә көстәрмәјә чалышыр, “тәзә әгидәсини” нүмајиш етдирмәк истәјирди.

Мәним дилим кәлмәди ки, ондан сорушум: “Бу жулик бајрағы нәдир гојмусан столунун үстүнә?” Бәли, дилим кәлмәди. Она көрә ки, онун нә чаваб верәчәјини тәхминән билирдим. Билирдим ки, икинчи дәфә амансыз бир дөнүклүјүн, ријакарлығын шаһиди олачағам. О, мәни инандырмаға чалышачагды ки, беләлазымдыр: бу, заманын тәләбидир. Сөздә. Ичәридән исә мәнә күләчәкди. Јенә “јанан”да мән олачагдым, “јаман” да. О исә өз кејфиндә, өз ишиндә. Үчрәнкли бајрағын көлкәсиндә кизләниб, “өз коммунизми”нин ишыглы кәләчәјинә доғру ирәлиләјәчәкди.

Бу нөгтәдә мән коммунизмин ишыглы кәләчәји сөзләрини дырнаг ичиндә јазмаға еһтијач һисс етмирәм. Һәмин ријакар, икиүзлү коммунистләр КОММУНИЗМИН ИШЫГЛЫ БУ КҮНҮНДӘ јашамырлар мәкәр? Онлар јенә һакимијјәт башында, јенә фәрман, һөкм саһибидирләр. Илләрдән бәри ганына-чанына ишләмиш коммунист әгидәси илә гејри-коммунист бир чәмијјәти идарә едирләр. Ишләри дә һәмишәкидир: Чалыб-чапмаг, халгын малыны, пулуну, гәлбини таламаг! Кечмиш рајком катибләри инди ичра һакимијјәти башчыларыдыр. Кечмиш ичракомлар јенә мәнзил, торпаг алвери илә, вәзифә сөвдәкәрлији илә мәшғулдурлар. Әсас вә кизли әмәлләри будур, амма гејри-әсас, ачыг-ашкар ишләри дә вар. Буну һамы көрүр. Онлар лап бу јахынларачан башларынын үстүндән нөвбә илә Брежневин, Андроповун, Горбачовун ири, рәнкли портретләрини асардылар, вәзифә күрсүсү олан столларынын сол бөјрүндә өз республикасынын јерли падшаһларына хүсуси кушә ајырмышдылар. Онларын формача бир аз кичик, мәзмунча бир аз гәшәнк шәкилләри бир-бирини әвәз едирди. Маһијјәтчә бунлар да ојун иди, фырылдаг иди: өз ијрәнч әмәлләрини кизләтмәк үчүн бир пәрдә иди. Сәмәд Мәнсур демишкән “рәнк” иди. Әслиндә исә, беләләринин коммунистлији дә боғаздан јухары иди.

Бу күнләрдә бир нечә назирин, ичра һакимијјәти башчысынын кабинетиндә олдум. Көзләримә инанмадым: јенә дә о диварлар портретсиз, о столлар шәкилсиз дејилди. Диварда Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин ири портрети, столун үстүндә республика президентинин кичик, рәнкли шәкли: узагдан көз гамашдырырды. Брежнев—Андроповдан Мәммәд Әмин Рәсулзадәјә кечид!..

Мәммәд Әмин Рәсулзадә — Ајаз Мүтәллибов! — нечә мәнтигсиз ардычыллыг! Она көрә ки, Мүтәллибов хрушшовларын, брежневләрин, андроповларын варисидир. Амма башынын үстүн-

[1] Мүсаватын лидерләри

дә М. Ә. Рәсулзадәнин шәкли асылыбса, масанын үстүндә Мүтәллибовун шәкли дејил, Әбүлфәз бәјин шәкли олмалы иди. Бах, буна дејәрләр ардычыл мәнтиг!

Ријакарлыг рәмзи олан бу күлүнч мәнзәрәни сејр едә-едә душүнүрсән: көрәсән бу адамлар — назирләр, һакимијјәт башчылары, өзкәләриндән демирәм, өзләри өзләриндән утаныб-гызармырлармы? Онлар бир-биринә там зидд олан бу гүтбләри нечә тез, нечә асанлыгла бирләшдирә билирләр, илаһи! Бу адамларын "әгидәси" нә тез дәјишди белә?

Елә һәмин анда да дүшүнүрәм ки, јох, елә дејил, онларын әгидәләри — әкәр буна әгидә демәк оларса, әсла дәјишмәјиб. Һеч дәјишән дә дејил. Онлар јенә өзләринин мискин, мә'нәвијјатсыз дар дүнјаларынын һајындадырлар. Јенә өз шәхси фираван һәјатлары үчүн "портрет-портрет" ојуну ојнајанлар вә бу ојунлары әгидә ады илә бизләрә сырымаг истәјирләр.

Бүтүн бунлардан сонра ичәридән бизи јандыран тәзадлы фикирләр говшағында дүшүнүрәм ки, әслиндә бу коммунист әгидәлиләри (јә'ни, әгидәсизләри) гынамаг да дүз дејил. Ахы, әгидә, амал чох бөјүк мә'нәви сәрвәтдир. Бунлар ән јүксәк мә'нәвијјатла, дәрин әгли јеткинликлә бағлы мүрәккәб инсани кејфијјәтләрдир. Јүксәк әгидәли олмаг үчүн јалныз тәмиз олмаг, өзкә газанчына көз дикмәмәк кифајәт дејил: ејни заманда дәрин зәкалы олмаг, елмә, мәдәнијјәтә јијәләнмәк лазымдыр. Кечә-күндүз кизли, гара әмәлләрини дүшүнәнләр, вәзифә, мәнзил, торпаг алвериндә ән мүасир "үсуллар" ахтаран кечмиш партократијанын әгидә дәрдинә галмаға вахты һардадды?

Бүтүн бунлар тәәссүф вә тәәссүб доғуран дәрдләримиздир. Ән бөјүк тәәччүб вә тәәссүфүмүз исә будур ки, 70 илдә формалашан, мөһкәмләнән гејри-һәјати, гејри-инсани бу режимин мәнкәнәсиндә јанан да бизик, јаман да!

Амма кәлин, талејин бу ачы гисмәтиндән чох да килејләнмәјәк. Буна һаггымыз јохдур. Она көрә ки, биз — бүтүн "јананларымыз" — "јаманларымыз", ејни заманда олдугча ачиз, фәрасәтсиз адамларыг. Анчаг јаныб-јахыла билирик. Әлимиздән өзкә бир иш кәлмир.

Коммунист "Рәсулзадәчиләр" дә буну көрүр вә башымызда гоз сындырырлар. Тәәссүф, чох тәәссүф!..

"Ахтарыш" гәзети, 28 феврал, 1992.

ӘДАВӘТӘ ҺАГГЫМЫЗ ВАРМЫ?

Дүнјаны аз-чох баша дүшәндән бу јана коммунист идеолокијасынын, Совет ҹәмијјәтинин јалан вә сахтакарлыг үзәриндә бәргәрар олдуғуну билмиш вә јазыларымда имканым дахилиндә бу гурулушун ејбәҹәрликләрини вә рәзаләтләрини көстәрмәјә чалышмышам.

Һәлә 1959-ҹу илдә Фүзулијә һәср етдијим "Шәби-һиҹран" поемасында јазырдым:

Сәрвәт кетсә гәм дејил, сәрвәт кәләр јенә дә,
Бу гәмдир ки, бир халгын руһуна, ешгинә дә
Гәсд едәләр... ај аман!
Әләмләрин, дәрдләрин һамысындан бу јаман.

Бәли, Совет империјасы бизим јалныз мадди сәрвәтләримизи дејил, милли вә мә'нәви сәрвәтләримизи дә талан етмиш, дилимизи, руһумузу, тарихимизи әлимиздән алмышдыр.

Мән бүтүн јарадычылығым бoју бөјүк мүтәфәккиримиз М. Ф. Ахундзадәнин Мирзә Мүлкүм хана вердији мәшһур ресептдән (бу күнүн ејбәҹәрликләрини тарихә, јахуд башга өлкәјә көчүрмәклә бу күнү ифша етмәк) истифадә едәрәк "Күлүстан", "Јоллар—оғуллар", "Ағлар—күләјән", "Тәзадлар", "Мәрзијә" вә с. поемаларымда "Нео", "Латын дили", "Һајд парк", "Дан јери", "Шан-Јан дејир" вә с. ше'рләримдә Совет империализминин бир күн дағылачағыны вә бу империја дахилиндә башымыза кәтирилән мүсибәтләри көстәрмәјә чалышмышам.

Сон беш илин һадисәләри империја бојундуруғундан хилас олачағымыза биздә там инам јаратды. Бу ишдә АХҸ-нин тарихи ролуну демәмәк инсафсызлыг оларды. АХҸ-нин мүхалифәтдә коммунистләрлә әлбәјаха олдуғу заманлар мән елә күман едирдим ки, Совет империјасы дағылан кими, һәр шеј өз гајдасына дүшәҹәк, нәһајәт, халг азад нәфәс ала биләҹәк. Лакин мән дејән олмады.

Чәбһәләр дәјишди, инди тамам башга чәтинликләрлә үз-үзә кәлдик. Мән АХЧ-нин һакимијјәтә кәлмәси үчүн һәм гәләмимлә, һәм дә әмәли фәалијјәтимлә әлимдән кәләни еләмишәм. Инди һәм игтидарда оланларын, һәм дә онлара гаршы дуранларын фәалијјәтини кәнардан сејр едир вә дүшдүјүмүз вәзијјәтә тәәссүфләнирәм.

Доғрусу, мән бу вәзијјәти көзләмирдим.

Бирчә шеј мә'лумдур ки, чохдан көзләдијимиз күнү — мүстәгиллијимизи газанмышыг. Биз инди мүһарибә апара-апара дүнјанын тәгдир едәчәји бир чүмһуријјәт гуруруг. Инди биз һамымыз истиглалымызы көз бәбәји кими горумалы, илк аддымларыны атан мүстәгил дөвләтимизин инкишафына көмәк етмәли, бу ишдә әлимиздән кәләни әсиркәмәмәлијик. Ахы, ики јүз илә јахын бир мүддәтдир ки, бизим хејримизи-шәримизи бизә башгасы көстәрмиш, талејимизи башгасы һәлл етмиш вә бу һагсызлыға дөзмәјән Ахундзадәләр, Мирзә Чәлилләр, Сабирләр, Мәһәммәд Һадиләр милләтимизин имзасыны "өвраги-һәјатда" көрмәк истәмишләр. Шүкүр аллаһа, инди јүздән артыг дөвләт бизи танымыш, БМТ-јә үзв сечилмиш, милләтләр чәркәсиндә имзамыз көрүнмәјә башламышдыр. Әкәр бунлар һәгигәтдирсә, бәс биз нә үчүн "шадлығымыза шитлик" едирик? Ахы, бу күнү бизә һәдијјә вермәдиләр. Биз бу күнү ганымыз вә чанымыз баһасына газандыг. Ган вә чан баһасына газандығымыз бу күн бизә нијә бәс бу гәдәр учуз көрүнүр?

Бу күн милләтин талејини вә кәләчәјини дүшүнән бир вәтәндаш кими, өз дүшүнчәләрими демәји өзүмә вәтәндашлыг борчу билирәм.

Инди партијалар вә гәзетләр, игтидарда оланлар вә олмајанлар бир-биринин үстүнә чиркаб атыр вә бир-бирини күнаһландырыр. Һакимијјәтдән дүшән дүнәнки игтидар саһибләри исә бу вәзијјәтдән ләззәт алыр вә дејир: "Бујурун, бу да һакимијјәт. Инди нијә бир-биринизи гырырсыныз?'

Ән дәһшәтлиси будур ки, бизим индики вәзијјәтимизи мүшаһидә едән Кремлдәки дүнәнки чәлладымыз да пусгуда дуруб мәгам көзләјир. Вахтилә "Бакыны Бејрута, Азәрбајчаны Ливана дөндәрәчәјик" дејән ермәни дә бизим дахили чарпышмамыздан ләззәт алыр вә бундан истифадә етмәјә чалышыр.

Инди мән сорушурам: Беләә бир вәзијјәтдә бир-бирилә дидишән тәрәфләримиз бу гаршыдурманын бизи һара апара биләчәјини билирләр, ја јох? Әкәр билирләрсә, бәс нијә билә-билә дүшмәни севиндириб, онун дәјирманына су төкүрләр?

Халг чәбһәсинин һансы мүбаризләрдән, һансы чәтин вә долајлы јоллардан кечиб кәлдијини, һансы һүчумлара мә'руз галдығыны, јадымыза салаг.

Бүтүн бунлардан сонра, халг чәбһәсинин партијалара вә гурумлара ајрылмасыны, бунларын арасында фикир ихтилафынын олмасыны баша дүшмәк олар. Рәгабәт һәмишә олуб вә олмалыдыр. Лакин рәгабәтин дүшмәнчилијә чеврилмәсини анлаја билмирәм.

Мүхалифәт игтидарын күзкүсүдүр. Бундан горхмаг лазым дејил. Лакин көрдүјүмүз кими, инди игтидарын дедији мүхалифәтин боғазындан кечмир, мүхалифәтин дедији игтидарын. Мән индики мүһарибә шәраитиндә һәр ики тәрәфдән бу гаршыдурмаја сон верилмәсини хаһиш едирәм. Мән С. Рүстәмханлынын (13 август. 1992, "Јени фикир") о фикријлә шәрикәм, нә гәдәр ки, мүһарибә апарырыг, сијаси партијаларын вә гурумларын фәалијјәтини дајандырмаг лазымдыр. Бәли, инди сијаси чәкишмәләр вахты дејил. Инди һамымыз чәкичимизи ејни зиндана вурмалыјыг.

Биз һәлә сијаси чәкишмәләрдә бишмәмишик. Мүхтәлиф сијаси партијаларын мүһарибә шәраитиндә һансы вәзијјәтдә рәгабәт апара биләчәјини һәлә әхз етмәмишик. Кипр мәсәләси мејдана чыханда Түркијәдәки бүтүн партијалар бир күнүн ичиндә бирләшиб Кипр проблемини һәлл етмәдими? Бу һадисә нијә бизә дәрс олмур? Ахы, дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр!

Мәни ағрыдан одур ки, бу күн бир-биринә диш гычырданлар дүнән ејни чәбһәдә чијин-чијинә вурушан, бир-биринә арха олан, ејни ағры-ачылары дадан адамлардыр. Ахы, дүнән бу адамлар вәтән вә милләт наминә өз һәјатларыны гумара гојмушдулар. Бәс бу күн игтидара кәләндән сонра бунлара нә олду ки, бир-бирләринә дүшмән кәсилдиләр? Вәтәнин вә милләтин талеји Гарабағда һәлл олунан бир мәгамда һансы фикир ајрылығы ола биләр?

Дүнән истиглалымыз уғрунда апардығымыз мүбаризәдә јумруг кими бирләшән бу адамларын вәзифә бөлкүсүндә ихтилафа дүшмәләри халгын јумруғуну јерә дирәјир. Бу уғурда чан верән әскәрләримизин руһуну инчидир.

Бу күнләрдә "Халг гәзети"ндә јазычы Кәрај Фәзлинин "Амалымыз, хәјалымыз Гарабағ" адлы мәгаләсини охудум. Јазычы үрәк ағрысы илә көстәрир ки, партијалар, һәрәкатлар, нәзәријјәләр анчаг чәбһәјә, Гарабаға хидмәт етмәлидир".

Бу сөзләри биз бир-бирилә ихтилафда олан бүтүн гәзетләрдә бир-бирилә чәкишән бүтүн партијаларын чағырышында охујуруг. Амма нә едәсән ки, бу јалныз гуру чағырыш, гуру сөз олараг галыр. Телевизијадакы чыхышларда, гәзетләрдәки мәгаләләрдә елә дәһшәтли шејләр охујуруг ки, адам варындан јох олур. Нечә jә'ни, игтидара кәлмәк үчүн торпағы әлдән вермәк? Мән буна инана билмирәм. Дүнән өз һәјатларыны истиглалымыз јолунда гурбан вермәјә һазыр олан адамлар бу күн нечә ола биләр ки, вәзифә күрсүсүнә чатмаг үчүн вәтән торпағыны ермәнијә сатсын? Мән бундан дәһшәтли алчаглыг вә намуссузлуг танымыр вә буна инана билмирәм. Лакин И. Һәмидовун мүсаһибәсиндән ("Халг гәзети", 18 август, 1992) мә'лум олур ки, арамызда "пул алыб, әвәзиндә дүшмәнә сирр верәнләр дә чохдур".

Мән бу јахынларда бир нечә рајонда олмуш вә бу рајонларда гәрибә һадисәләрлә гаршылашмышам. Дүнән ејни амал уғрунда вурушан халг чәбһәсинин үзвләри бу күн вәзифә башында олан дүнәнки достуна, силаһдашына гәним кәсилир. Бәс дүнән онлары бирләшдирән амал, идеја һара кетди? Бурдан белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, демәк дүнән дә онлары амал дејил, сабаһкы күндән умдуглары вәзифә бирләшдирирмиш. Әкәр бизим амалымыз бу гәдәр чылызса, вај бизим һалымыза!

Бөјүк Чин философу Конфутси дејир ки, әкәр халг өз дөвләтинә вә бу дөвләтин башында дуранлара инанса, һәр чүр мүвәггәти әзаб-әзијјәтә дөзәр вә һәр чәтинлијә гәләбә чала биләр.

Дөвләтимизин башында дуранлар бу күн халгын көзү гаршысында бир-бири илә әлбәјахадырса, халг һәр күн гурбан верә-верә һәм мадди вә һәм дә мә'нәви чәтинликләрә дөзә биләрми? Мән билмирәм бу адамлар һансы һагла халгын она бәсләдији инамы гырыр? Нијә халга имкан вермирләр ки, о, јалныз өз дәрди илә, мәишәт гајғылары илә мәшғул олсун, јухарыдакыларын дәрдини чәкмәсин? Мән сөзүмү ше'рлә битирмәк истәјирәм:

Нә чох имиш бу торпаға көз дикән,
Баха-баха көзүмүзә мил чәкән.
Дүшмәнимиз достумуздан чох икән
Түркүн түрклә әдавәтә һагты јох.

Синәсини јармалыјыг зүлмәтин,
Бу мәгсәдлә кетдијимиз јол чәтин!
Һәр күн нечә шәһид верән милләтин
Бир-бирилә әдавәтә һагты јох.

"Халг гәзети",5 сентјабр,1992

АНА ДИЛИМ – АНА КӨКҮМ

Кечән ил јазычыларын Москвада кечирилән Үмумиттифаг пленумунда республикаларда милли дилләрин вәзијјәти мәсәләси чидди мүбаһисә доғурду. Бу мәсәлә бизим республикада да һәлә һәллини көзләјир. Бу барәдә дәфәләрлә јүксәк күрсүләрдән демәјимизә бахмајараг, јенә дә Конститусијамызда Дөвләт дили кими тәсбит едилән Азәрбајчан дили Дөвләт сәвијјәсинә галдырылмамышдыр.

Мән Конститусијамызын бу барәдәки 73-чү маддәсини олдуғу кими хатырлатмаг истәјирәм: "Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир.

Азәрбајчан ССР дөвләт органларында вә ичтимаи органларда, мәдәнијјәт, маариф мүәссисәләриндә вә башга идарәләрдә Азәрбајчан дилинин ишләдилмәсини тә'мин едир вә онун һәртәрәфли инкишафына дөвләт гајғысы көстәрир".

Конститусијада јазылдығы кими Азәрбајчан дили доғруданмы Дөвләт дилидир? Һамымыза мә'лумдур ки, јох! Чүнки Дөвләт дилинин һүгугуну горумуруг. Бунун зәрурәт олдуғуну баша дүшмәјәнләр идарәләрдә ишләнмәдијинә көрә ана дилинә биканәлик көстәрир, һеч бу барәдә дүшүнмүр, буну өзләринә нөгсан да һесаб еләмирләр. Беләләри һаггында бөјүк рус јазычысы К. Паустовскинин мәшһур кәламыны бир даһа хатырлатмаг истәјирәм: "Һәр бир инсанын өз ана дилинә мүнасибәти онун мәдәни сәвијјәси илә јанашы, вәтәндашлыг гејрәтини дә мүәјјән едир. Ана дилини севмәдән, вәтәни севмәк мүмкүн дејилдир. Өз ана дилинә биканә олан адам вәһшидир".

Украјна шаири Б. Олејник ССРИ јазычыларынын пленумунда чох һаглы олараг көстәрди ки, биз рус дили вә рус мәдәнијјәтинин зәрурәтиндән тәбии олараг данышырыг. Бу, бизим бејнәлмиләлчи тәбиәтимиздән ирәли кәлир. Анчаг биз өз милли дилими-

зин, тарихимизин вә милли мәктәбләримизин вәзијјәтиндән данышанда бә'зиләри бизә "Бунлар да баш галдырды", — дејир.

Олејник һаглыдыр. Һансы дилин зәрурәтиндән данышсаг, бизи алгышлајыр вә бејнәлмиләлчи адландырырлар. Амма чашыб ана дилинин зәрурәтиндән данышан кими, анасынын дилини билмәјән, она һәгарәтлә баханлар бизә шүбһә илә јанашыр, ән јахшы һалда бизи "кери галмыш адам", өзүнү исә ирәли кетмиш, мәдәни вә мүасир адам һесаб едир.

Вахтилә мүһүм вәзифәдә олан бир нәфәрлә бу барәдә сөһбәт едирдик. Мән республикада дил таразлығынын позулмасындан данышанда о мәнә деди: "Унутма ки, биз бејнәлмиләл республикајыг". Мән она чаваб вердим ки, елә мән дә бејнәлмиләлчилији тәләб едирәм. Чүнки "бејнәлмиләл" сөзүнүн лүғәти мә'насы "милләтләр бирлији" демәкдир. Биз јалныз бир дили ишләдиб, республиканын ады илә адланан дили, рәсми јығынчаглардан вә дөвләт идарәләриндән говдуғумуз заман бејнәлмиләлчилик позулмурму?

Вәзифәли шәхс мәним бу суалыма чаваб верә билмәди. Мәнчә бу һагда чидди сөһбәт апармағын вахты чохдан чатмышдыр. Чүнки бу мәсәлә инди өлкәмиздә, ичтимаи һәјатымызын бүтүн саһәләриндә баш вермәкдә олан јенидәнгурманын маһијјәтиндән ирәли кәлир.

Бөјүк рус алими Лихачов јазыр: "Бөјүк мәдәнијјәти, бөјүк милли ән'әнәләри олан бөјүк халг, әкәр өз талејини кичик халгларын талеји илә бағлајырса, хејирхаһ олмалыдыр. Бөјүк халг кичик халга өз варлығыны, өз дилини вә мәдәнијјәтини горујуб сахламагда көмәк етмәлидир".

Инди бизә нә лазымдыр? Өзүмүзү башгалары илә бәрабәрһүгуглу бир халг кими дәрк етмәк! Өзүмүзә, милли варлығымыза һөрмәт етмәк! Һеч кәс бизә јухарыдан демир ки, өвладларына ана дилини өјрәтмә, ана дилиндә олан мәктәбләрә биканәлик көстәр, Дөвләт дилиндә јазылмыш әризәни гәбул етмә! Ана дилиндә данышма!

Бу јахшы һалдырмы ки, үмумдүнја шөһрәти газанмыш, ана дилинин көзәл биличиси Үзејир бәјин анадан олмасынын 100 иллик јубилеј ичласы ана дилиндә кечмәсин? Еләчә дә әдәби дилимизин әсасыны гојан Нәсиминин јубилеји.

Дилимизә бу чүр биканә оланлар кимдир? Өз көкүндән ајрылмыш, доғма халгынын дилини, тарих вә мәдәнијјәтини билмәјән, билмәдијинә көрә дә билмәдијинә гәним кәсилән бә'зи милли ниһилистләр.

Ч. Ајтматов "Огонјок" журналынын 1987-чи ил ијул нөмрәсиндә јазыр ки, "беләләри" "фөвгәлбејнәлмиләлчи" адланыр вә бөјүк һөрмәтә малик олурлар. Мән беләләрини милли ниһилист адландырырам. Бу һадисә милләтчиликдән даһа мүртәче вә даһа горхулудур. Милли дилини данан милли ниһилистләр дә мәтбуатда ифша едилмәлидир".

Милли дилләрә биканәлији милли фачиә адландыран јазычы бу фачиәни чај вә көлләрин гурумасы, торпагларын мәһв олмасы кими еколожи фачиәдән дәһшәтли һесаб едир.

Бир нечә факт демәк истәјирәм:

"Коммунист" (Азәрб. дилиндә) гәзетинин 1987-чи ил 21 феврал тарихли нөмрәсиндә дејилир ки, Азәрбајчан ССР тикинти, мәнзил-коммунал тәсәррүфаты, јүнкүл сәнаје, әһалијә мәишәт хидмәти назирликләри, Бакы Баш Тикинти Идарәси, Бакы шәһәр Совети Ичраијјә Комитәси ана дилиндә бурахылан "Коммунист" гәзетинә абунә јазылмыр. Буна көрә дә бу назирликләрин вә идарәләрин үнванына гәзетдә тәнгиди материал чап олунанда онлар гәзети охумадыгларына көрә бу јазыја илләрлә чаваб вермирләр, дәјирман билдијини едир, таггылтысы баш ағрыдыр.

Демәк, бу назирлик вә баш идарәләрин минләрлә мәс'ул ишчиси евләриндә дә "Коммунист" гәзетини алмыр вә јерли-дибли охумурлар. Инсафән, онлары гынамалы да дејил. Ана дилини билмәдикләринә көрә о дилдә јазылан гәзети нечә охусунлар? Редаксија һәмин идарәләрә зәнк чалыб тәнгиди јазыја чаваб истәјәндә, мә'лум олур ки, онларын јазыдан һеч хәбәрләри дә јохдур. "Коммунист" гәзетинә нијә абунә јазылмадыгларыны сорушанда Бакы Баш Тикинти идарәсинин партија тәшкилатынын катиби М. Туганов көрүн, редаксијаја нә чаваб верир: "Идарә гәзет алмыр, мәнә нә?.. Һеч кәлән ил дә абунә јазылмајачағыг". Туганова бу һөкмү вә чәсарәти верән амил барәдә дүшүнәндә адамы дәһшәт көтүрүр.

Азәрбајчан ССР Јүнкүл Сәнаје Назирлији исә тәнгиддән нәтичә чыхарыб бу илдән, "Коммунист" гәзетинә абунә јазылыб. Амма сәһв дүшүб, Азәрбајчанда чыхан "Коммунист" әвәзинә, Ермәнистанда (!) рус дилиндә чыхан "Коммунист" гәзетини алмалы олуб.

"Коммунист" гәзетиндә чыхан "Кинајәли е'лан" мәгаләсиндә охујуруг: "Бакы шәһәр Совети Ичраијјә Комитәсинә көндәрилән мәктублар гујуја атылан даш кими итир... Гәзетдә чыхан онларча јазылара илләрлә чаваб алынмыр".

Көрәсән нијә?

Бакы Совети кими мүһүм дөвләт идарәсинин башында дуран сәдр өз ана дилиндә данышa билмир. Бу адам анасынын дилинә һөрмәт етмәмир, бу онун өз мәдәнијјәтинин көстәричисидир. Дөвләт идарәсинин башында дурурса, бәс дөвләт дилини нијә билмир? Әкәр Бакы Советиндә ишләрин һеч олмаса 10-20 фаизи ана дилиндә кетсәјди, белә бир адам о вәзифәни тута билмәзди. Амма индики һалда, о, ана дилини билмәмәсинә көрә хәчаләт чәкмир, әксинә, буну она нөгсан тутмадыгларына көрә фәхр едир.

Адамлары вәзифәјә тә'јин едәндә, әкәр онун һәр ики дили мүкәммәл билиб-билмәдији илә марагланcалар, белә адамлар јүксәк рүтбәләрә чата билмәз. Рүтбәләрә чан атанлар исә мәчбур олуб һәр ики дили мүкәммәл өјрәнәр.

Халг јазычылары С. Рәһимли, Ә. Вәлијев, Б. Бајрамов вә шаир Г. Гасымзадә илә бирликдә вахтилә бөјүк вәзифәдә олан бир нәфәрин гәбулуна кетмишдик.

Ким олдуғумузу сорушду, дедик. Гәрибәдир, бу шәхс һеч биримизи танымады. Нијә? Она көрә ки, Азәрбајчан мәтбуатыны охумур вә һәтта телевизорда да Азәрбајчан верилишләринә бахмыр. Телевизорда һеч олмаса јерли верилишләрә бахсајды, һәр һалда бизи танымыш оларды. Бәс, телевизорда јерли верилишләрә нијә бахмыр? Чүнки ад-фамилијасына көрә азәрбајчанлы олса да, халгынын дилини билмир. Инди беләсинә халгын һансы дәрдини дејәсән? Русијада Фадејеви, Шолохову, мүасирләрдән Распутини, Јевтушенкону танымајан, әсәрләрини охумајан адам мәдәни һесаб едиләрми? Вә беләси бөјүк рүтбәјә чата биләрми? Јох. Бәс нијә көрә биздә беләләри, "мәдәни" дә олур, һәлә бир бөјүк вәзифәләрә дә чатыр?

Дөвләт лазым билиб, орта вә али мәктәбләрин Азәрбајчан бөлмәсинә рус дилинин, рус бөлмәсинә исә Азәрбајчан дилинин тәдрисини дахил едиб. Д. Бүнјадзадә адына Халг Тәсәррүфаты Институтунун ректору рус бөлмәсиндә Азәрбајчан дилини ихтисара салмаг вә үмумијјәтлә, Азәрбајчан дили кафедрасыны ләғв

етмәк һаггында елми шуранын гәрарыны чыхарыр. Ректордан сорушан јохдур ки, нечә олур ки, сәнә гәдәр бу института Азәрбајчан дили лазым иди, сән исә буну артыг һесаб едирсән? Сән һансы сәлаһијјәтин саһибисән ки, бир өлкәнин дөвләт дилини лүзумсуз һесаб едиб ону бөјүк бир институтун тәдрис планындан силәсән? Сәндән мәнсуб олдуғун халга хидмәт истәмәдик, бәс хәјанәт нәдир?

О, халгын дилинә гәсд етмәкдән чәкинмәди. Чүнки о әминдир ки, бундан өтрү она һеч кәс бир сөз демәјәчәк. Бу һәрәкәтин онун вәзифәсинә зәррә гәдәр хәләл кәтирә билмәк еһтималы олсајды, о, бу чәсарәти етмәзди. Чүнки беләләри үчүн нә вәтән вар, нә дә онун миниллик мәдәнијјәтини горујуб сахлајан ана дили! Онлар үчүн чәмијјәтдә мөвге тутмаг вә ону möһкәм сахламаг еһтирасы вар. Чүнки беләләри вәзифәсиз вә мөвгесиз һеч нәјә лајиг олмадыгларыны өзләри дә јахшы билир.

Күрчү халгы Тбилисидә Ана дилинә бөјүк бир һејкәл гојуб. Сентјабрын 1-дә мәктәблиләр "Ана дили" һејкәлинин гаршысында бу дилә садиг олачагларына анд ичиб тәдрис илинә башлајырлар. Биз дилимизә һејкәл гојмадыг, һеч олмаса, кәлин она хәјанәт етмәјәк.

Азәрбајчан бејнәлмиләл республикадыр. Мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри республикада чијин-чијинә чалышыр, ваһид аилә кими меһрибан јашајырлар.

Бәс онлар јашадығы халгын дилини, мәдәнијјәтини, тарихини, адәт-ән'әнәсини билирми? Һеч олмаса өјрәнмәјә чәһд едирми? Бу суаллара мүсбәт чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирик. Республикамызда јашајан башга халгларын Азәрбајчан дилини билмәмәси дилимизә, халгымыза һөрмәтсизлик дејилми?

Хүсусән хидмәт саһәләриндә ишләјәнләрин јерли дили билмәси мүтләг вачибдир. Нәјә көрә мағазада ишләјән сатычыја бир кило гәнд алмаг үчүн мүрачиәт едән ағбирчәк гадын өзүнә тәрчүмәчи ахтармалыдыр? Тәәссүф ки, јерли дили билмәјән адамлар нәинки хидмәт саһәләриндә, һәтта мүһүм дөвләт идарәләриндә дә рәһбәр вәзифәләрдә сәрбәст ишләјир, гәбулуна кәлиб дәрдини ана дилиндә демәк истәјәнләрә исә кинајә илә "мен билмез" дејир.

Кечән илин август ајында Балтикјаны республикаларда милләтчи нүмајишләр кечирилдији барәдә мәтбуатымызда чидди ја-

зылар верилмиш, Балтикјаны һадисәләри тәһлил едилмишди. "Правда" гәзетиндә дәрч олунмуш кениш јазыда јаранмыш вәзијјәтин сәбәбләри тәһлил едиләркән орада јашајан башга халгларын нүмајәндәләринин јерли дилләрә биканәлијиндән сөһбәт ачылыр, бунун јерли халгларда чидди наразылыг доғурдуғу кәстәрилирди. Гәзет 30 илдән чох Вилнүсдә јашамыш, орада мәктәб битирмиш бир нәфәрин фикрини верир: "Русча адамла данышмаг белә истәмирләр, һәтта "салам"а да чаваб вермирләр".

"Күнаһ сәнин өзүндәдир, — дејә "Правда" беләләринә чаваб верир. Ахы, республикада бу гәдәр јашајасан вә Литва халгынын тарихини, мәдәнијјәтини, онун дилини билмәјәсән, бу, садәчә олараг ајыб дејил, бу, әтрафында олан адамлара һөрмәтсизликдир"[1].

Балтикјаны республикаларда бу чүр һаллар баш верәндән сонра рус мәктәбләриндә милли дилләрин јарытмаз өјрәнилдијини е'тираф етмәјә мәчбур олдулар вә мүвафиг тәдбирләр көрүлдү. Бәс башга республикаларда нијә бу чәһәтә фикир верилмир, конкрет иш көрүлмүр?

Гоншу Күрчүстан вә Ермәнистан республикаларында хејли азәрбајчанлы јашајыр. Бу республикаларда јашајан азәрбајчанлыларын дилинә, адәт-ән'әнәсинә һөрмәтсизлик чидди нараһатлыг доғурур. Бир нечә ил әввәл мән бу мәсәләләрлә марагланараг Күрчүстанын бә'зи рајонларыны кәзмишдим. Тәхминән једди минә гәдәр азәрбајчанлы јашајан Кәпәнәкчи кәндинин мәдәни вә сосиал инкишафы тәәссүф доғурур. Кәнддә 400 шакирд үчүн нәзәрдә тутулмуш мәктәб вар. Лакин тәкчә орта мәктәбдә 1600 шакирд охујур, сәккизиллик вә ибтидаи мәктәбләрдә дә бу гәдәр. Бунун нәтиҹәсидир ки, ушагларын бир гисми шәхси евләрдә (!) тәһсил алыр.

Күрчүстанын бә'зи рајонларында, о чүмләдән Каспи, Ахмета, Телави кими рајонларынын азәрбајчанлылар јашајан кәндләриндә ана дилиндә мәктәбләр јохдур. Бә'зи јерләрдә исә Азәрбајчан мәктәбинә, әһалиси азәрбајчанлылардан ибарәт олан колхоз вә совхозлара азәрбајчанлы директорун гојулмамасы һансы мәнтигә ујғундур?

Гејд едим ки, бүтүн көрдүјүм фактлар барәдә вахтилә республиканын рәһбәрләринә ачыг мәктубла мүрачиәт етмишәм. Амма

[1] *Бах*: "Правда" гәзети, 1 сентјабр, 1987-чи ил.

нә фајда? Бә'зи тәдбирләр көрүлсә дә, бу иш баша чатдырылмады.

Мәсәлән, И. Белјајев "Ислам вә сијасәт" адлы бөјүк мәгаләдә[1] ислам галыгларыны тәнгид едәркән "исламшүнаслыгда" чидди сәһвләрә јол верир. Совет Иттифагынын мүсәлманлар јашајан республикаларындакы халгларын милли гүруруна тохунан "кәшфләр" едир. О, охучуну ислам дининин рәмзи олан идарәләрин артмасы илә "горхудур", јери кәлдикчә Гәрбин булвар мәтбуатындан "фактлар" кәстәрир. Һәгиги фактлара исә көз јумур. Көз јумур ки, 6 милјона јахын мүсәлман јашајан Азәрбајчан ССР-дә инди чәми 18 мәсчид, 1,5 милјон әһали јашајан Бакыда чәми 2 мәсчид вар. Галанлары исә мәһв едилиб, ја да анбара чеврилиб. Југославијада исә 2 милјондан бир гәдәр чох мүсәлман јашадығы һалда 1946-1987-чи илләр әрзиндә 800-ә јахын мәсчид тикилиб вә ја бәрпа олунуб"[2].

И. Белјајев белә бир факты да лазымсыз билир ки, Азәрбајчанын Шуша шәһәриндә бир христиан килсәсинин бәрпасына ајрылан мәбләғ дикәр мәдәни-тарихи абидәләрин бәрпасына чәкилән хәрчләрдән бир нечә дәфә чохдур.

Мә'лумдур ки, өлкәмиздә јашајан халгларын чохунун, о чүмләдән русларын да адам вә јер адларынын бир һиссәси тарихән динлә бағлы олмушдур. Она көрә дә И. Белјајев мүсәлман адларынын "тәмизләнмәсини" мәсләһәт көрүр, амма христиан вә с. динләрлә бағлы ад вә сојадларыны (Богдан, Богданов, Боголјубов, Богомолов, Исајев, Абрамов, Григорјан, Моисеј, Иосиф вә с.[3]) "унудур".

Тәбии ки, башга халглара, онларын адәт-ән'әнәсинә, милли гүруруна белә мүнасибәт өлкәмизин бир чох јерләриндә чидди е'тираза сәбәб олмуш, гәзетин вә мүәллифин үнванына е'тираз мәктублары көндәрилмишдир. Ахы, ашкарлыг вә демократија анархија демәк дејил. Ашкарлыг ачыг сөһбәт, вичданлы сөһбәтдир. Ашкарлыгдан суи-истифадә етмәк, башгаларынын милли мәнафејинә, дилинә, адәт-ән'әнәсинә саташмаг, јенидәнгурма принсипләринә зиддир.

"Кәлин, ачыг данышаг" китабы, Бакы, 1988.

[1] *Бах*: "Литературнаја газета", 13, 20 мај 1987-чи ил.

[2] *Бах*: "Југославские новости" гәзети, 1987-чи ил, N 2-4.

[3] *Богдан* — Аллаһверди. Боголјубов — Аллаһсевән, Богомолов — Аллаһа ситајиш едән вә с. адлар Аллаһла бағлыдыр.

ИФТИРАЈА ҸАВАБ[1]

"Комсомолскаја правда" гәзетинин 1988-ҹи ил 16 јанвар тарихли нөмрәсиндә хүсуси мүхбир С. Романјукун "Аргументләр олмадан" адлы мәгаләсини охујуб тәәҹҹүбләндим. Мәгаләдә "Әмәк коллективиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси вә милли тәрбијә" мөвзусунда Гырғызыстанда кечирилән республика елми-практик конфрансында Чинкиз Ајтматовун чыхышы, милли дилдә ушаг бағчаларынын вә мәктәбләрин ачылмасы, гырғызлар тәрәфиндән рус вә гырғыз дилләринин өјрәнилмәси мәсәләләринә даир А. Токомбајевлә полемикада онун мөвгеји тәнгид едилир.

С. Романјук јазыр: "...Ч. Ајтматов һәмин конфрансын трибунасындан билдирир ки, бу иш (гејри-гырғызлар үчүн гырғыз дили дәрсләри — Б. В.) лүзумсуздур вә аҹы истеһза илә сорушур: "Әкәр гырғызлар өз дилләрини билмирләрсә, көрәсән гырғыз дилини өјрәнән руслар бу дилдә кимлә данышачаглар? Бу сөзләр архасында милли мәһдудијјәт вә милли тәкәббүр идејасы кизләнмирми?".

Көрәсән, С. Романјука нијә елә кәлир ки, бу сөзләр архасында мәһз милли мәһдудијјәт вә милли тәкәббүр кизләнир? Мәкәр ана дилинә, доғма мәдәнијјәтә мәһәббәт, онларын инкишаф етдирилмәсинә гајғы, ана дилиндә ушаг бағчалары вә мәктәбләрин олмасыны истәмәк һәр бир халгын ән ади һүгугу дејилми? Мәкәр һәр бир азад халгын бу ади, елементар һүгуг тәләб етмәси милли мәһдудијјәт вә тәкәббүрмү демәкдир? Ахы, С. Романјук бир гәдәр әввәл, һәмин гәзетин 1987-ҹи ил 29 нојабр тарихли нөмрәсиндә белә бир факт кәтирмишди ки, Гырғызыстанын пајтахты Фрунзедә[2] гырғыз дилиндә ҹәми бир мәктәб вар! Бәс көрәсән, бу фаҹиәли факт нијә "һөрмәтли" мүхбири нараһат етмир! Ахы, белә факт һәр һансы харичи өлкәдә олсајды биз нә һај-күј ғопарардыг?!

"Ч. Ајтматов да дахил олмагла гырғызлар өзләри ушагларыны ана дилиндә охутмаг истәмирләр. Демәли, гырғыз мәктәбләринә еһтијаҹ јохдур", — фикрини тәлгин едән мүхбирин мөвгеји тәәҹҹүб доғурур. Әкәр о, објектив журналистдирсә, нијә бу вәзијјәтин сәбәбини көрмәк истәмир, ону арашдырмыр?

Чох ҹидди сәбәбләр олмадан һеч бир халг, о ҹүмләдән гырғызлар өз ана дилиндән әл чәкмәз. Һәм дә унутмаг олмаз ки, сөһбәт зәиф инкишаф етмиш тајфанын вә ја халгын дилиндән кетмир, сөһбәт "Манас" кими епос јарадан бир халгын, өз әдәбијјаты, кинематографијасы, мәдәнијјәт вә инҹәсәнәт наилијјәтләри илә нәинки Совет Иттифагында, һәтта дүнјада танынан бир халгын дилиндән кедир. Бу халг өз ушагларыны ана дилиндә охутмаг истәмир ? Халг да өз ана дилиндән имтина едәрми? Бах, мәсәләнин дәһшәтли тәрәфи будур. Бојнуна әдаләти мүдафиә етмәк миссијасы көтүрән мүхбир бәс бундан нијә нараһат олмур? Јохса бу, она сәрф еләмир?

Балтикјаны республикалары, Ермәнистан вә Күрҹүстан истисна олмагла, галан республикаларда идарә ишләриндән тутмуш иҹласлара, елми јығынчаглардан тутмуш бәдии шуралара гәдәр бүтүн ишләр әсасән рус дилиндә апарылырса, валидејн өвладынын кәләҹәји наминә ону рус мәктәбинә вермәјә мәҹбурдур. Ана дилли мәктәбләрә биканәлијин сәбәби бах будур! Бу әсас сәбәби көрдүјү вә бунун халг үчүн милли фаҹиә олдуғуну билдији һалда Ч. Ајтматовун һаглы тәләбинә елә инсафсызҹасына һүҹум едән Романјук вә ону дәрҹ едән гәзетин објективлијинә нечә инанмаг олар?

Бејнәлмиләлчилијин башлыҹа тәләбинә көрә халгларын бирбиринә һөрмәти гаршылыглы олмалыдыр. Бу мәсәләнин зәрурилијиндән данышан мәшһур һүгугшүнас Ј. Кудрјавтсев јазыр: "Белә бир вәзијјәти мәкәр нормал һесаб етмәк олармы ки, бәрабәрһүгуглу бир милләтин нүмајәндәси (фәрз едәк ки, рус милләтинин) он илләрлә онунла ејни бәрабәрһүгуглу дикәр бир милләтин вәтәниндә јашај ыр вә һәтта чох вахт јүксәк вәзифәләр ту-

[1] Мәгалә "Комсомолскаја правда" гәзети редаксијасына вә ҮИЛКИ МК-ја көндәрилмишдир.

[2] Индики Бишкек.

тур, лакин һәмин милләтин дилиндә ән ади шејләри өјрәнмәјә мачал тапмыр"[1].

Бу, бир јана, бәс ана дилини билмәјәнләрә нә дејәсән?

Тәәссүф ки, Азәрбајчанда да вәзифә башында оланларын, дәгиг елмләрлә мәшғул олан зијалыларын бир чоху ана дилини билмир. Мән бу јахынларда Азәрбајчан ССР Али Советинин депутаты кими сечичиләрин тапшырығыны һәлл етмәк үчүн Бакы шәһәр Ичраијјә Комитәсинин сәдри О. Зејналовун гәбулунда олдум. О, мәнимлә ики кәлмә ана дилиндә даныша билмәди. Һалбуки Конститусија үзрә республикада Азәрбајчан дили Дөвләт дили кими тәсбит олунмушдур. Ана дилини билмир, өзү биләр. Амма ана дили дөвләт дили кими гәбул олунубса, дөвләт апаратынын башында дуран бу адамын дөвләт дилини билмәмәсини нә илә изаһ етмәк олар?

Мараглы бурасыдыр ки, бу чүр милли ниһилистләр ана дилини билмәмәсиндән һеч олмаса хәчаләт чәкмир, әксинә, буну өзләри үчүн шәрәф вә үстүнлүк һесаб едирләр. Билмәмәји үстүнлүк сајмаг! Көрүн, ана дили нә гәдәр һөрмәтдән дүшүб ки, ону билмәк дејил, билмәмәк үстүнлүк сајылыр.

С. Романјук Фрунзе Педагожи Институтунун досенти А. Василјевин апардығы бир експериментдән мисал кәтириб көстәрир ки, рус дилиндә имла јазан 246 тәләбәдән 138 нәфәри гејри-мәгбул гијмәт алыб. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу, тәләбәләрин рус дилинә биканәлијинин көстәричиси дејил, үмумән орта вә али мәктәбләримиздә тәдрисин зәифлијинин сүбутудур. Она көрә ки, ејни експерименти русдилли факүлтә вә мәктәбләрдә апарсалар, јенә она јахын нәтичә аларлар. Мән буна да әминәм ки, әкәр һәмин експерименти гырғыз дили үчүн апарсалар, онда јәгин ки, даһа фачиәли нәтичә алынар.

Гырғыз кәнчләринин чәми 4 фаизинин рус дилини билмәмәсиндән әсәбләшән мүхбир бәс өз ана дилини билмәјән гырғызларын нечә фаиз олмасы илә марагланыбмы? Мән мүхбирин һәгигәтән бејнәлмиләлчи олдуғуна вә бу мәсәләдә објектив мөвге тутдуғуна онда инанардым ки, өз ана дилини билмәјәнләрин дә фаизини һесаблајыб буна да беләчә әсәбиләшәјди.

[1] Бах: "Неделја" гәзети, N 51, 1987-чи ил.

Һеч шүбһәсиз, рус дилини билмәк, һәм дә јахшы билмәк зәруридир. Лакин мүәллифин "Рус дили ССРИ-дә үмумдөвләт дилидир" фикри биздә тәәччүб доғурур. Билмәк истәрдик ки, бу һөкмү мүәллиф һансы рәсми сәнәддән көтүрмүшдүр? ССРИ Конститусијасында белә бир маддә, белә бир мүддәа јохдур. Нә үчүн? Кәлин, В. И. Ленинә мүрачиәт едәк: "Фәһлә демократијасынын милли програмы беләдир: һеч бир милләтә, һеч бир дилә гәтијјән һеч бир имтијаз верилмәмәлидир".[1] 1977-чи ил октјабрын 7-дә гәбул олунмуш ССРИ Конститусијасынын 36-чы маддәсиндә охујуруг: "Мүхтәлиф иргләрдән вә милләтләрдән олан ССРИ вәтәндашлары бәрабәр һүгуглара маликдирләр. Бу һүгугларын һәјата кечирилмәси ССРИ-нин бүтүн милләтләрини вә халгларыны һәртәрәфли инкишаф етдирмәк вә бир-биринә јахынлашдырмаг сијасәти илә, вәтәндашларын совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә олунмасы илә, ана дилиндән вә ССРИ-нин башга халгларынын дилиндән истифадә етмәк имканы илә тә'мин едилир".

Тәәччүб доғуран одур ки, С. Романјук А. Токомбајевин дили илә "Комсомолскаја правда" сәһифәләриндә ашағыдакы кими арагызышдырычы мүһакимәләр ирәли сүрүр: "...Рус дили бүтүн өлкә мигјасына дөвләт дили һесаб едилир, елә буна көрә дә һамынын бу дили билмәси мәчбуридир, јахуд "Рус дили ССРИ-нин үмумдөвләт дилидир". Бу иддиалар өз маһијјәти е'тибары илә ингилабдан әввәлки гаракүруһчу, шовинист "Рус халгынын иттифагы" тәшкилатынын руһуна јахындыр. Мә'лумдур ки, сон заманлар "Памјат" ады алтында белә бир груп баш галдырмаға чәһд көстәрир вә демәк лазымдыр ки, онлара кәсәрли чавабы верән дә елә "Комсомолскаја правда" гәзети олмушдур.

Бејнәлмиләлчиликдән ағыздолусу данышан С. Романјук билмәлидир ки, "бејнәлмиләл" сөзү милләтләр бирлији демәкдир. Мүәллиф исә бир дилин тәблиғ вә тәдрисиндән данышаркән мәһз бејнәлмиләлчилијин әсас шәртини позур. О јазыр: "Республикада бејнәлмиләл тәрбијәнин вәзијјәти барәдәки суала чаваб верәркән А. Токомбајев гејд етди ки, сон заманлар "милли мүстәсналыг" вә "милли сечилмә" идејасы әмәлә кәлмәјә башламышдыр:

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 23-чү чилд, сәһ. 471.

Чох күлмәлидир. Милли дилдә мәктәбләрин вә ушаг бағчаларынын ачылмасыны тәләб етмәк һәр халгын ән ади вә һаглы тәләби дејилми? Әкәр халгын өз ана дилиндә тәрбијә алмаг вә охумаг һаггы да јохса, о нә халгдыр? Бәс онда Октјабр ингилабы бу халга нә кәтирибмиш? Ајтматов да өз чыхыш вә мәгаләләриндә јалныз буну тәләб етмишдир. Милли мәктәб вә ушаг бағчасы тәләб етмәк мәкәр "милли мүстәсналыг" вә "милли сечилмә" демәкдир?

30-35 иллик јарадычылығы боју даим бејнәлмиләлчилији тәблиғ едән, әсәрләринин әксәријјәтини рус дилиндә јазан бир јазычыны кичик бир мәгаләдә "милли мәһдудијјәтдә" вә "милләтчилик"дә күнаһландырмаг ән азы савадсызлыг вә сијаси корлугдур. "Комсомолскаја правда" гәзетинин Гырғызыстан үзрә мүхбири олан бу адам узун илләр Гырғызыстанда јашамасына бахмајараг, көрәсән гырғыз дилини билирми? Мән әминәм ки, Ајтматов рус дилини билдијинин онда бири гәдәр о, гырғыз дилини билмир. Инди көрүн, ким кимә "милли мәһдудијјәт" дамғасы вурур? Бурада бир ел мисалыны хатырлатмаг јеринә дүшәр: Кор кора кор демәсә, бағры чатлајар.

Мән тәкрар едирәм Ч. Ајтматовдан мүхбирин мисал кәтирдији бу сөзләр тамамилә доғрудур: "Әкәр гырғызлар өз дилләрини билмәсәләр, көрәсән гырғыз дилини өјрәнән руслар бу дилдә кимлә данышачаглар?".

Мәкәр јалан дејир? Јаланын һәгигәт кими көзләрә дүртүлдүјү дурғунлуг дөврүндә белә јалан јазмајын, јалныз һәгигәти јаздығына көрә тәкчә ССРИ-дә дејил, бүтүн дүнјада һөрмәт газанан вә севилән Ч. Ајтматов инди биздә демократијанын гол-ганад ачдығы бир дөврдә јаланмы данышачагды?..

"Мәкәр дили ләғв етмәкми олар? Ахы, дил аерофлотун рејси дејил, ичтимаи-тарихи категорија олуб һәр биримизин рә'јиндән асылы олмајараг јашајыр", — јазыр Романјук. Бәли, дил доғрудан да ичтимаи-тарихи категоријадыр вә киминсә шәхси рә'јиндән асылы олмадан јашајыр. Лакин, нәдәнсә, Романјук унудур ки, дил јалныз ондан истифадә едәндә, һәмин дилдә данышанда јашајыр вә инкишаф едир. Һәм дә дил тәкчә мәишәт мөвзусунда данышанда, садәчә олараг ондан истифадә едәндә јох, ондан дөвләт дили кими истифадә едәндә јашајыр. С. Романјук исә унудур ки, әкәр гырғыз дилиндә ушаг бағчалары олмаса, гырғыз

мәктәбләри олмаса, тәләбәләр дә, гырғыз дилини јашадан зијалылар да, јазычы вә алимләр дә, гырғыз мәдәнијјәти хадимләри дә олмаз. Һәлә ки, "Манас"ын, дили биртәһәр јашајыр. Белә кетсә, јашајачагмы? Зијалысы ана дилиндә данышмајан халгын нәинки дили, өзү дә өлүмә мәһкумдур. Бу ки, мә'лум һәгигәтдир.

Мәһз бу һәгигәти көрән, доғма дилинә биканәлији мүшаһидә едән бөјүк јазычынын нараһатлығына, вәтәндаш мөвгејинә е'тираз едән мүхбирин мөвгејини дүшүнәндә адамы дәһшәт кәтүрүр.

О ки, галды А. Токомбајевин Ајтматова һүчумуна, бу, шәхси әдавәт вә шәхси интигам һиссиндән башга бир шеј дејилдир. Шәхси әдавәт һиссинә көрә чәкишмәдә, полемикада гәләбә чалмаг хатиринә мәнсуб олдуғу халгын ән ади һаггына гаршы чыхан Токомбајевин "вәтәнпәрвәрлији" тәәссүф доғурур. Өз шәхси хејри үчүн халгынын дилинә гаршы чыхан бу адамын башга халгын дилинә, тарих вә мәдәнијјәтинә һөрмәт едәчәјинә инанмаг чәтиндир.

Адамлара шәхси-гәрәз һиссинә көрә милләтчилик дамғасы вурмағын ачы бәһрәләрини көрмүшүк. Ч. Ајтматов кими чағдаш дүнја әдәбијјатынын классикини бу дамға тутмаз, әкәр Токомбајев вә Романјук бу дамғаны вурмаг истәјирләрсә, унутмасынлар ки, дамға гајыдыб өзләринә дәјә биләр. Чүнки индики чәмијјәтимизә нә "милли ниһилистләр" лазымдыр, нә дә милләтчиләр.

Нәһајәт, тәәссүф доғуран бир дә одур ки, һаггында данышдығымыз јазы гәзетдә охучулара "Биз бејнәлмиләлчиләрик" (!) рубрикасы илә тәгдим едилир...

"Кәлин, ачыг данышаг" китабы, Бакы, 1988.

АНА ДИЛИ

(Бир мәктуба ҹаваб)

Ҹулфа рајонундан бир мәктуб алмышдым. Мәктуб мүәллифинин адыны гәсдән јазмырам. Чүнки мәктубуна верәҹәјим ҹаваб бир гәдәр сәртдир. Анҹаг онун галдырдығы мәсәлә бу күн республикамыз үчүн чох ваҹиб олдуғундан ачыг мәктубла ҹаваб вермәк истәјирәм ки, мәсәләдән һамы акаһ олсун. Һәмин адамын мәктубуну ејни илә көчүрүрәм:

"Бәхтијар мүәллим, салам. Мән дә, јолдашым да ушаг һәкими ишләјирик. Бакыда охујаркән вә һазырда Ҹулфада ишләјәркән, јахуд башга бир јерә кедәркән, рус дилини билмәмәјимиз үзүндән мүәјјән чәтинлик чәкирик. Она көрә дә ушагларымызы орта мәктәбдә рус бөлмәсинә гојдуг. Һәм дә **о вахт милли мәсәлә јох иди.** Инди бир тәрәфдән фикирләширик ки, Азәрбајҹана рус дилини билән "али органлара" мәктуб, ја әризә јазаркән, јахуд халг елчиси кими али мәҹлисләрдә данышаркән, бу дил лазымдыр. Бир тәрәфдән дә ән јахын достларым ушагларыны рус бөлмәләриндән чыхарыр. **Шәхсән мәним кәләҹәјә инамым јохдур.** Инди дүнја көрмүш бир ағсаггал кими бу мәсәләнин һәллиндә сизин мәсләһәтинизә еһтијаҹым вар... Бирҹә ҹүмлә јазын, ушагларын мәктәбини дәјишим, ја дәјишмәјим. Һәр һалда **Сиз кәләҹәји биздән јахшы көрүрсүнүз".**

Мән истәрдим ки, охуҹу бу зијалы јолдашын мәктубундакы гара шрифтлә фәргләндирилмиш ҹүмләләрә диггәт јетирсин. "О вахт милли мәсәлә јох иди". Јә'ни, демәк истәјир ки, ушагларымы мәктәбә верәндә Азәрбајҹан дили һөрмәтли дејилди. Она көрә дә онлары рус мәктәбинә вермишәм! Бурдан белә чыхыр ки, о заман ана дили һөрмәтли олсајды, бу јолдаш јәгин ки, өвладларыны Азәрбајҹан мәктәбинә верәрди!

Һалал олсун бу таҹир психолокијасына! Киши вахта көрә ишкөрмә принсипини кизләтмир вә сөзүнә давам едир: "Шәхсән мәним кәләҹәјә инамым јохдур": Јә'ни, демәк истәјир ки, инди ана дилинин һөрмәтә минмәси өтәри һалдыр, сабаһ јенә бу дил һөрмәтдән дүшә биләр.

Көрүрсүнүзмү, бурада да јенә өз хејрини дүшүнүр. Бунунла белә, өзүнү дејил, мәни кәләҹәјин јахшы көрән адамы һесаб едиб јазыр: "Сиз кәләҹәји биздән јахшы көрүрсүнүз".

Мәним бу јолдаша ҹавабым беләдир: "Јох, әзизим, мән сәнин дүшүндүјүн мә'нада кәләҹәји көрәнләрдән дејиләм. Әкәр белә олсајды, мән дә сәнин кими балаларымы вә нәвәләрими Бакы шәраитиндә русдилли мәктәбә верәрдим. Мән буну еләмәмишәм. Амма сән бир шеји унудурсан ки, ана дили милләтин намусудур. Намус исә палтар дејил ки, ону һаваја вә фәслә көрә дәјишәсән. Ел демишкән, намусу итә атыблар, ит јемәјиб. Амма јејәнләр вар.

Барометр кими һаванын дәрәҹәсини өлчмәкдә сән даһа чох маһирсән. Анҹаг мән бир шејә тәәҹҹүб едирәм: Сиздә ки, вахта көрә иш көрмәк габилијјәти бу гәдәр күҹлүдүр, бәс нә әҹәб бу вахта гәдәр јухары мәртәбәләрә дырмаша билмәмисиниз, ади һәким олараг галмысыныз?

Сизә мәсләһәтим будур ки, јенә һаваја көрә иш көрәсиниз, чүнки өзүнүз јазырсыныз ки, сизин кәләҹәјә инамыныз јохдур. Инамыныз јохдурса, халгын намусу вә гејрәти олан ана дилини истәдијиниз заман истәдијиниз дилә дәјишә биләрсиниз. Сизин кимиләр бундан өтрү дәрд чәкмәјә биләр.

О ки галды мәнә, мәним бөјүк Фүзулиләри, Сабирләри вә Үзејир бәјләри јарадан халгымын кәләҹәјинә дә, онун дилинә вә мәдәнијјәтинә дә инамым чох бөјүкдүр.

Сиз һәлә ән ади бир һәгигәти билмирсиниз ки, Ана дили вахта көрә сечилмәмәли, Ана дили олдуғуна көрә бүтүн дилләрдән сечилмәли вә севилмәлидир. Вәтәни дә көзәл вә сәфалы олдуғуна көрә севмирләр. Јалныз Вәтән олдуғуна көрә севирләр, еј вәтәнимин "узагкөрән" оғлу!

Нәһајәт, сиздән бир хаһишим вар: Бөјүк рус педагогу Ушинскинин "Родное слово" (бизим дилимизә "Ана дили" ады илә чевирибләр) мәгаләсини диггәтлә охујасыныз, амма диггәтлә!

"Шәнбә кечәсинә кедән јол" китабы, Бакы, 1991.

ЛӘЈАГӘТ

Ләјагәт һәр кәсин дәјәридир, инсанлыг сифәтидир. Ләјагәтини итирән адам һәм дәјәрини, һәм дә инсанлыг сифәтини итирмиш олар. Буна көрә дә һәр кәс илк нөвбәдә өзү өз ләјагәтини горумағы бачармалыдыр. А. П. Чехов кичик гардашына јаздығы мәктубда дејир ки, өз ләјагәтсизлијини анчаг бөјүк нағыл, көзәллик вә тәбиәтин камиллији гаршысында дәрк етмәк олар... Адамлар гаршысында исә һәмишә өз ләјагәтини баша дүш вә гору.

Халгымызын бөјүк оғуллары јохсул јашасалар да, һәмишә өз ләјагәтләрини баша дүшмүш, шаһлар, хаганлар гаршысында белә алчалмамышлар. Бөјүк шаирләрдән бири дејир ки, шаир гапысында падшаһ бөјүкләрин бөјүјү, падшаһ гапысында шаир исә кәдаларын кәдасыдыр.

Дүнја не'мәтләри үчүн вәзифә саһибләринин гаршысында әјилмәмәк, өз ләјагәтини сахламаг улуларымызын кәләчәк нәсилләрә ән бөјүк васијјәти олмушдур. Белә олдуғу тәгдирдә сәлаһијјәт саһибләринин дә вәзифәси, онлардан асылы оланларын ләјагәтини өз ләјагәти кими горумагдан ибарәт олмалыдыр. Өз сәлаһијјәт үстүнлүјүнү билдирмәк үчүн гаршысындакынын ләјагәтини алчалдан вәзифәли шәхс өзү билмәдән өз ләјагәтини дә алчалтмыш олур. Чүнки о, бу һәрәкәти илә тутдуғу вәзифәјә лајиг олмадығыны көстәрир.

Мә'нәви зәнкинлијин көстәричиси олан шәхси ләјагәти машын, мебел, комфорт кими мадди дәјәрләрә дәјишәнләрин өмүр јолу јалтаглыг вә көләлик дејилән батаглыгдан кечир. Һәмин батаглығын чиркабына булашан адамда нә мә'нәвијјат олар, нә дә шәхси ләјагәт! Бир гајда олараг өзүндән бөјүк гаршысында гујруг булајанлар өзүндән кичијә гәним кәсилиб ондан да ејни әјилмәни тәләб едир.

Бунлар һәгигәтдир. Лакин әслиндә һеч кәс шәхси ләјагәтинин алчалдылмасыны истәмәз. Бә'зән инсан өзү истәмәдән алчалмалы олур, даһа доғрусу, ону асылы олдуғу алчаг алчалдыр. Ләјагәт тапдананда, ләјагәт ме'јары итәндә исә инсанлыгдан сөһбәт кедә билмәз.

Халг арасында белә бир мәсәл вар: мәрди гова-гова намәрд едәрләр. Сон вахтлар бә'зи вәзифәли шәхсләр ләјагәтли, сағ адамларын шәхсијјәт вә мәнлијини тапдалаја-тапдалаја онлары һөрмәтдән салырлар. Рајонда бир нөмрәли вәзифәни тутан адам тәнгидолунмаз, "сәһвсиз", тохунулмаз һесаб едилир. О исә јаранмыш вәзијјәтдән суи-истифадә едир, өзүнүн "бир нөмрәлилијини" даһа да дәринләшдирир. Бу вахт ашағы вәзифәлиләр арасында бир нөв сечилмә кедир: ләјагәтини итириб "бир нөмрәлијә" баш әјәнләр вә мәнлијини үстүн тутуб, "бир нөмрәлијә" е'тираз едәнләр. Тәбиидир ки, биринчиләр әјилә-әјилә јашамагда давам едирләр. Икинчиләр исә сыхышдырылыр, әзијјәт чәкир, көзүмчыхдыја салыныр. Амма ләјагәтләрини итирмир, өз дүзкүн јолларындан јајынмырлар. Кеч-тез исә һагг јерини тапыр...

Бә'зән исә бүтөв бир коллективин талејини рәһбәр вәзифә тутан бир ләјагәтсиз адама тапшырырлар. О да вәзијјәтдән суи-истифадә едир, өзүнүн вә табелијиндә олан адамларын мәнлијини тапдалајараг, халгын, чәмијјәтин сабаһыны дүшүнмүр.

Д. Бүнјадзадә адына Азәрбајчан Халг Тәсәррүфаты Институту бу чүр ләјагәтсизлијин вә өз мәнафејини күдән бир груп адамын күдазына кетмәдими? Али мәктәби варланмаг мәнбәјинә чевирән бир груп ләјагәтсизин учбатындан о бојда институт бағланмадымы? Нијә? Нијә институтда ләјагәтли, мәнлијинә һөрмәт едән адамлар тапылмады ки, вахтында бу тәһсил очағынын ләғв олунмасынын гаршысыны алсын? Әлбәттә, институтда ләјагәтини итирмиш адамлар олдуғу кими тәмиз, мәнлијинә һөрмәт едән ишчиләр, вичданлы алимләр дә аз дејилди. Амма көрүнүр, биринчиләр онлары үстәләмишди! Бах бу, бәладыр. Бу, фачиәдир!

Өтән ил Али мәһкәмәнин сәјјар коллекијасы республиканын рајонларындан бириндә рәгәмләри шиширдәрәк дөвләтин күлли мигдарда пулуну мәнимсәмиш бир груп адамын чинајәт ишинә бахырды. Гәрибәдир ки, бир рајонда ејни вахтда бир нечә јердә (!) мәһкәмә ичласы кедирди.

Чинајәткарлар бәд әмәлләрини өрт-басдыр етмәк үчүн сахта әмәк һагларыны, сахта "маашларыны" ади адамларын — колхозчуларын адына јазараг мәнимсәмишдиләр. Чинајәтин үсту ачы-

ларкән тәбии ки, о вахта гәдәр нә сахта "маашлар"дан, нә дә сахта чәдвәлләрә гол чәкиб пул мәнимсәјән адамлардан хәбәри олмајан ади адамлар шаһид кими мәһкәмә ичласларына дә'вәт олунурдулар. Мән о вахт адамларын бә'зиләринин сөһбәтини ешитмишдим. Адамлар мәһкәмәјә кетмәкдән гәти имтина едирдиләр. "Ахы мән нијә милисә, мәһкәмәјә кедим, — дејирләр, — ешидән-билән нә дејәр". Бу, ади адамын, ади колхозчунун вәзифәли шәхсин тутдуғу бәд әмәлләрә е'тиразы иди. Ән башлычасы исә бу, өз ләјагәтини горумаг е'тиразы иди. Бир тикә чөрәјини өмрү боју һалаллыгла газанан колхозчу ләјагәтини беләә горујурду. Е'тимад көстәриб вәзифәјә ирәли чәкилән нанкор исә ләјагәтини итирә-итирә алчалмыш, мүттәһимләр күрсүсүндә әјләшмишди...

Бу әһвалатдан сонра һәмин рајонда бригадир олмаг истәјән тапылмырды. Чүнки дүнәнки бригадирләр бир груп чинајәткарын торуна дүшмүш, бу күн чәза алырды. Сабаһ да бу вәзијјәтин тәкрар олмајачағына исә зәманәт верән јох иди...

Еләә һәмин рәгәм шиширтмә азарына тутулмуш рајонлардан бири дә Бәрдәдир. Бир нечә ил әввәлин сөһбәтидир. Республика Али Советинин сессијасында депутат кими чыхыш етмәлијдим. Һәмән әрәфәдә Бәрдәдә олмуш, ушаг евинин — јетим евинин һәјәтинин дә шумланыб памбыг әкилдијини өз көзләримлә көрмүшдүм. Шүбһәсиз, план далынча гачан рајон рәһбәрләри ушагларын ојнамасы үчүн һәјәт сахламајанда, о торпағы да шумлајанда нә вичдан әзабы чәкмиш, нә дә нараһат олмушдулар.

Мән сессијада чыхыш едәркән бу мәсәләдән данышдым, бу барәдә нараһатлығымы билдирдим. Фасилә заманы кафедә наһар едирдим. Елә бу вахт һәмин мәсәләјә билаваситә чавабдеһ олан вәзифәли бир адам стола јахынлашыб мәнә деди:

— Хаһиш едирәм, кедин шаирлијинизлә мәшғул олун! Һараны әкирик-бичирик, биз биләрик, сизә нә?

"Биз биләрик!". Инди дурғунлуг илләри дедијимиз дөврүн ән бөјүк бәласы! Јә'ни, "јухарылар", вәзифәлиләр биләр, "ашағылар", "гара чамаат" исә билмәмәлидир!

Көрүрсүнүзмү, һагтында данышдығым адам о гәдәр һарынлашмышды ки, јетим ушагларын ојнамалы олдуғу бир парча торпағы өз вәзифә шөһрәтинә гурбан вермәкдән чәкинмирди. Һәтта әмәлиндән утанмаг әвәзинә мәнә, мәним дедијим һәгигәтә гаршы чыхырды. Мәним е'тиразыма "шаир иши дејил" — дејирди. О һеч анламырды ки, үмумијјәтлә, "шаир иши" нәдир, шаир нә иш көрүр. Дикәр тәрәфдән, о, бир ади һәгигәти дә анламырды ки, мән сессијада шаир кими чыхыш етмирдим, халг елчиси кими, депутат кими данышырдым. Амма тәәссүф ки, о да депутат иди, о да халг елчиси иди. Јери кәләндә халгын адындан данышса да билирди...

Һәмин вәзифәли шәхс дә сонралар шиширдилмиш рәгәмләрин гурбаны олду. Кеч дејилми?

Һәмин вәзифәли шәхс дә сонралар шиширдилмиш рәгәмләрин күдазына кетди, өз ләјагәтсизлијинин гурбаны олду. Кеч дејилми?

Јери кәлмишкән, гејд едим ки, мән бизим сечки системиндә ашкарлыг вә демократија принсипләринин инкишаф етдирилмәси тәрәфдарыјам. Јерли советләрә өтән сечкиләрдә кечирилән експеримент ғајдасы үрәјимдән олду. Бир нечә намизәд ирәли сүрүлсүн! Халг кими мәсләһәт билир, ғој ону сечсин.

Биздә исә гәрибә вәзијјәт јараныб. Филан вәзифәјә депутатлыг дүшүр. Филан вәзифәјә тә'јин едилдинсә, автоматик депутат да сечилирсән. Бу нә демәкдир? Мәкәр адамы вәзифәми депутат едир? Ахы бә'зән вәзифәјә ләјагәтсиз адам да јол тапыр, амма беләсинин депутат олмасы, халгын адындан данышмасы фачиәдир.

Кәлин, бу барәдә дүшүнәк. Итирдикләримизи индики ашкарлыг вә демократија дөврүндә бәрпа едәк, сәһвләримизи дүзәлдәк. Јохса, инсанлыг вә ләјагәт ме'јарыны бәрпа едә билмәрик.

Мәркәзи гәзетләрин бириндә дәһшәтли бир мәгалә охудум: 13 јашлы Саша мағазада нөвбәдә оларкән она хәбәр верирләр ки, хәстәханада јатан анасынын һалы харабламыш вә о, өзүнү дәрһал анасына јетирмәлидир. Ушаг өзүнү итирир. Алдығы шејләрин пулуну кассаја верәркән 25 гәпиклик кәсмијин пулуну вермәји унудур. Сатычы ону сахлајыр, милисә зәнк чалыр, ушағы милис идарәсинә апарырлар. Орада ушағы саатларла сахлајыр, акт бағлајырлар. Саша анд ичир ки, хәстәханада анамын һалы дәјишдијиндән мән чашмыш, кәсмијин пулуну өдәмәји унутмушам. Ушаға инанмыр, она анкет долдутдурур, дилиндән илтизам алырлар.

"...Мән 5 нөмрәли мағазадан әрзаг аларкән кәсмик үчүн 25 гәпик вермәји унутмушам... Мән сөз верирәм ки, кәләчәкдә һеч заман, һеч јердә буну тәкрар етмәјәчәјәм".

Бу формал јазы-позудан сонра ушағы бурахырлар. Ушаг анасына башына кәлән гәзаны билдирмир, евә кәлир, ријазијјатдан сабаһкы тапшырығы һәлл едир, сонра тоггасы илә өзүнү асыр.

Ријазијјат мәсәләсини һәлл едән ушаг һәјат мәсәләсини һәлл едә билмир. Чыхыш јолуну өлүмдә көрүр!

Сиз ушагдакы дүзкүнлүјүн дәрәчәсинә бахын, өлүм гаршысында сабаһкы тапшырығы јеринә јетирир, вичданы борчуну өдәјир. Өлүмә кедәркән борчуну јеринә јетирән ушаг оғурлуг едәрми?

О, өлүмү илә шәхси ләјагәтини горујуб она вурулан оғру ләкәсини үстүндән атды. Тәһгир олунмуш 13 јашлы ушағын әлиндән бундан башга нә кәлә биләрди?

Бу ушағын сәмимијјәтинә инанмајан, 25 гәпик үчүн она оғру дамғасы вуран мағаза ишчиләринин өзләри көрәсән, доғруданмы бу гәдәр тәмиздирләр?

Истинтаг көстәрир ки, бир нечә күн әввәл һәмән мағазанын дүз мин манат әскији чыхыбмыш. Бәлкә, онлар ушағын унутдуғу 25 гәпиклә һәмин мин манат әскијин үстүнү өртмәк истәјирмишләр. Ҹамаатын чибини кәсән оғрулар 13 јашлы күнаһсыз ушағы 25 гәпик үчүн данлајанда бәс нијә үрәкләри ағрымады? Ахы, оғру һамыны оғру биләр. Истинтаг заманы гәсәбәнин милис рәиси нә десә јахшыдыр? "Биз тә'лиматын һансы бәндини позмушуг ки, бизи күнаһландырырсыныз?"

Јох, јолдаш рәис, сән тә'лиматы позмамысан, бәс ушағын һәјатыны нечә? Јалныз тә'лиматын гулу олан, хәстә анасынын дәрдиндән јараланан ушаг гәлбинин инилтиләрини дујмајан сәнин кими дашүрәклиләр инсан ләјагәтинин тохунулмазлығыны, мүгәддәслијини һардан билсин? Инсана һөрмәт үчүн әввәлчә өзүн инсан олуб, инсан гәлбинин дәринликләринә баш вурмағы бачармалыјдын.

Һәмин милис рәиси өлүмүндән сонра ушағын өз әли илә јаздығы "мән сөз верирәм ки, кәләчәкдә һеч заман, һеч јердә буну тәкрар етмәјәчәјәм" сөзләрини охудуғу заман "кәләчәкдә" сөзүнүн гаршысында бир ан да олса, дүшүндүмү? Һаны онун кәләчәји? 25 гәпијин гурбаны олан бу кәләчәји биз инди кимдән тәләб етмәлијик? Јох, бу кәләчәк 25 гәпијин дејил, инсан ләјагәтини анламамағын, гансызлығын, вичдансызлығын, нәһајәт, ганун адына ганунсузлуғун гурбаныдыр.

Инди кәл, башгасынын дүзкүнлүјүнә инанмајан, адамлара шүбһә илә бахан, өзү оғру олдуғундан һамыны оғру көрән бу адамчығазларын гаршысында ләјагәтини гору, көрүм нечә горујурсан?

Москваја кетмәк үчүн тәјјарәјә билет алмышдым. Хәстәләндијимә көрә билети гајтармалы олдум. Аерокассада оғлума дејирләр ки, билет саһибинин паспортуну кәтирмәлисән. Паспорту көндәрдим. Бу дәфә дә дејирләр ки, ја билет саһибинин өзү кәлмәлидир, ја да е'тибарнамә кәтирмәлисән. Бу, гәсдән адам инчитмәк дејил, нәдир? Јахуд, бу инамсызлыг нәдән өтрүдүр көрәсән?

Бунунла әлагәдар, јери кәлмишкән, бир мәсәләјә дә тохунмаг истәјирәм. Башга бир шәһәрә учмаг үчүн азы 10-15 күн әввәлчәдән билет дәрдинә галмалысан. Бу нә үчүндүр? Шәһәрләр арасында кедиш-кәлиш еһтијача көрә тәшкил олунмамышмы? Көрәсән, бу бојда өлкәдә тәјјарә чатмыр, јохса бензин? Һамысы чатыр, әјри мәгсәдләр үчүн гәсдән иши чәтинләшдирирләр. Чүнки, учуш күнү үчүн артыг гијмәтә билет аланлары чох көрмүшүк.

Вәзијјәт елә кәтириб ки, ән ади шејләри чох вахт миннәт вә хаһишлә әлдә едир, бу миннәт вә хаһишлә дә өзүмүздән асылы олмајараг ләјагәтимизи алчалтмаға мәчбур олуруг. Мүасир рус јазычысы Руслан Кирејев јазыр: "Ләјагәт! Горхурам елә бир вахт кәлә ки, изаһлы луғәтләрдә бу сөзүн габағына "көһнәлиб" јазалар".

Имәчилик ел адәтидир. Дәдә-бабадан көрмүшүк ки, кәндә булаг чәкиләндә, ја көрпү салынанда, јахуд да имкансыз бир адама ев тикиләндә, бир сөзлә, фөвгәл'адә бир мәсәләдә кәнд чамааты бир күн, ја беш күн әлбир олуб о иши баша чатдырыр. Инди рајонун бүтүн пешә саһибләри — һәким, мүәллим, дәлләк, ашпаз, шакирд, пинәчи, сатычы мүнтәзәм олараг имәчилик адына тарлалара төкүлүр, колхозчунун ишини көрүрләр. Бу нә демәкдир? Олмазмы, һәр кәс өз ишини көрсүн, һәр кәс өз вәзифәсини јеринә јетирсин? План адына плансызлыг о јерә чатыб ки, бә'зи рајонларда тичарәт планы да "көстәришлә" долдурулур. Мәчбури маллар мәчбури сатдырылыр. Көстәришә көрә һәр идарә өз ишчиләринә филан гәдәр халчаны алмаға мәчбур етмәлидир. Идарә башчысы еһтијачы олуб-олмадығыны сорушмадан

һәр ишчијә бир, ја ики халча "сатыр", пулуну исә маашдан чыхыр. Бу нә үсулдур? Адама да зорла мал сатарлар? Бәлкә, көстәриш верән мәним еһтијачымы мәндән јахшы билир?!

Инсанын еһтијачыны ондан јахшы билиб она зорла мал сатанда аланын ләјагәти тапданмырмы? Инсана хејрини, шәрини көстәришлә билдирәндә әхлаг вә мә'нәвијјат позулмурму? Әхлаг ајаг алтына салынан халча гијмәтиндәдирми? Бунунла нәји алыб, нәји сатдығымызы дәрк едирикми? Нәтичәдә удуруг, ја удузуруг? Ҝәлин, бунун һесабыны чәкәк. Ҝәлин, инди балаларымызы дүшүнәк.

Бакынын дәнизкәнары булварында буруғун үстүндә термометр вар. Бир дәфә ону нәвәмә көстәрмиш, һаванын истилик дәрәчәсинин онунла өлчүлдүјүнү ушаға баша салмышдым. Бу ил јајын исти күнләриндә ушаг буруғун үстүндәки термометрин нә үчүн сөндүјүнү сорушду. Әлбәттә, мән термометрин нә үчүн сөндүрүлдүјүнү билирдим. Бакыда һәрарәт 40 дәрәчәни өтәндә һәмишә буруғун үстүндәки термометри сөндүрүрләр. Сәбәби һамыја мә'лумдур: һәрарәт 40-ы өтәндә шәһәрдә иш дајандырылмалыдыр. Чох доғру ганундур. Чүнки 40 дәрәчәдән артыг истиликдә ҝөрүлән ишин бир фајдасы да олмаз. Бу һаглы гануна әмәл етмәмәк үчүн термометр сөндүрүлүр. Инди мән һәгигәти тәблиғ едән бир јазычы, бир вәтәндаш вә нәһајәт, нәвәсини тәрбијә едән бир баба кими нәвәмә термометрин сөндүрүлмә сәбәбини олдуғу кими изаһ едә биләрәмми? Әкәр дүзүнү десәм, бу ушаг бөјүјүб ријакар олмајачагмы? Биз индидән она јалан, оғурлуг вә әјрилик дәрси өјрәтмирикми?

Ҝәлин, һеч олмаса ушагларымызы дүшүнәк. Онларын хәтринә инсанлыг ләјагәтимизи горујаг.

Дүз әјиләр, гырылмаз. Һәјатын фәлсәфәси беләдир. Өмрүм боју чохлу әмәк адамы илә, алимлә, зијалы илә, инчәсәнәт устасы илә ҝөрүшмүшәм. Онларла сәмими сөһбәт етмишәм. Нә јахшы ки, адамларын әксәријјәти һәјатын бу һәгигәтини дүзҝүн анлајыр. Нә јахшы ки, чох адам ләјагәт ме'јарыны, ләјагәт өлчүсүнү јүксәк тутур, она сәчдә едир. Јохса, һәјат адиләшәр, чылызлашарды. Јохса, јашамаг да мә'насыны итирәрди...

"Ҝәлин, ачыг данышаг" китабы, Бакы, 1988.

ЈЕНИЈЕТМӘ ВӘ ЗАМАН БАРӘДӘ ДҮШҮНЧӘЛӘР

Инсанлығын биринчи шәрти, башлыча сифәти онун вәтәндашлығыдыр. Вәтәнини, халгыны севмәјән башга халгы вә башга өлкәни дә севә билмәз. Мәним мөһкәм әгидәмә ҝөрә, бүтүн дүнјанын дәјәрли адамы олмаг үчүн илк нөвбәдә өз Вәтәнинин вәтәндашы олмалысан.

Сәнәтиндән асылы олмајараг һәр кәс өз саһәсиндә Вәтәнә өвладлыг борчуну вермәли, Вәтәнин гүдрәти үчүн сә'јини әсиркәмәмәлидир. Бөјүјән нәсил дә бу руһда тәрбијә едилмәлидир. Ҝәнч оғлан вә гызлар дүнјаны вәтәндаш ҝөзү илә ҝөрмәји, вәтәндашлыг дүшүнчәләри вә һиссләри, вәтәндашлыг һәјәчаны вә нараһатлығы илә јашамағы бачармалыдырлар. Биз јазычылар, мүәллим вә валидејнләр, бүтүн ичтимаијјәт үмуми гүввә илә она наил олмалыјыг ки, ҝәнч нәсил габагчыл идеаллара, инсанпәрвәрлијә, ата-баларымызын вәтәнпәрвәрлик ән'әнәләринә һәдсиз сәдагәт руһунда бөјүсүн. Шаир вә јазычынын китабы, мүәллимин чанлы сөзү ушаг вә јенијетмәләрин гәлбиндә јүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссләри ојатмаға јөнәлмәлидир. Ҝәнчләримиз дәрк етмәлидирләр ки, онлар һәр шејдән әввәл, вәтәндашдырлар, өз Вәтәнинин өвладларыдырлар: Вәтәнин шәрәфи һәр кәсин шәхси шәрәфидир, инсанын ән улу, мүгәддәс борчу Вәтән борчудур.

Биз садәчә вәтәндаш јох, фәал вәтәндаш тәрбијә етмәкдән данышырыг, елә вәтәндаш ки, хејри, әдаләти, һәгигәти, шәрәфи гызғын мүдафиә етсин, шәрә, лагејдлијә, икиүзлүлүјә, шәрәфсизлијә, идеја дүшмәнләримизә гаршы барышмаз олсун.

Бу да бир һәгигәтдир ки, әсл инсаны, вәтәндашы сәчијјәләндирән башлыча чәһәт онун мәсләки, инамыдыр. Бунсуз долғун мә'налы һәјат, һәгиги әмәк, Вәтәнә вә халга намусла хидмәт етмәк мүмкүн дејилдир.

Инсан инамы, әгидәси илә гијмәтләндирилир. Инам, әгидә, һәм дә шәхсијјәтин вәтәндашлыг јеткинлијинин мүһүм ҝөстәричисидир: әгидәли адам горхмаз вә чүр'әтлидир, фәдакар вә ишҝүзардыр; әгидәсиз исә әксинә, горхаг вә јалтагдыр, сөјүд ағачы кими тез-тез о тәрәф бу тәрәфә әјилир, белә адамын өз әгидәси, өз сө-

зү јохдур, севкиси дә, нифрәти дә бәлли олмур, өз варлығыны бир “сағ ол”а сатмаға, јери кәләндә думан кими әјилмәјә, инсанлыг шәрәфини мә'дәсинә једирмәјә һазырдыр. Беләләринә јүксәк вәтәндашлыг дујғулары вә әмәлләри јаддыр, бир сөзлә, инсани һиссләр јаддыр. Инсан инам демәкдир, о, инамын өвладыдыр.

Инсан инамла јашајыр, инамла да кәләчәјә аддымлајыр. Әдаләтә вә һәгигәтә инам чәмијјәтимизин һәр бир үзвү үчүн, о чүмләдән бөјүјән нәсил үчүн дә јол көстәрән бир мајакдыр, һәјат компасыдыр. Инам, әгидә тәрбијәси јеткин шәхсијјәтин формалашдырылмасынын әсасыны тәшкил едир. Әгидәси чилаланмамыш, мөһкәмләнмәмиш кәнч әсл шәхсијјәт, вәтәндаш ола билмәз. Әгидә, инам инсан һәјатына рәһбәрлик едир, она јөн верир. Инсанын идеја-сијаси вә әхлаги идејалара мөһкәм инанмасы, әгидә бағламасы онун һәмин истигамәтдә дүзкүн һәрәкәт етмәсинә, чәтин анларда өзүнү итирмәмәсинә, мәрд вә мүбариз олмасына көмәк көстәрир. Идеја һәјаты, јүксәк мә'нәви һәјат инсан фәалијјәтинин дахили енержисини тәшкил едир. Бә'зи адамларда, о чүмләдән јенијетмә вә кәнчләрдә мүшаһидә олунан әхлагымыза зидд һәрәкәтләрин көкләрини мәһз бурада — зәнкин идеја һәјатынын олмамасында, һәр шејә лагејдликдә, арзу вә амалларын бәситлијиндә, егоист һиссләрлә јашамагда — анчаг өзү үчүн, өз шәхси тәләбатларыны өдәмәк үчүн јашамаг мејлиндә ахтармаг лазымдыр. Әкәр һәлә һәјата бахышы, әгидәси, мә'нәви идеаллары мөһкәмләнмәмиш тәк-тәк јенијетмә вә кәнчләр һәјата шәхси мејлләр көзлүјү илә бахарса, јемәк-ичмәк, дәбдәбәли һәјат сүрмәк онларын һәјат идеалына чевриләрсә, бу, тәрбијәнин әсл фәлакәти оларды. Мәктәб, аилә, әдәбијјат вә инчәсәнәт, бүтүн ичтимаијјәт кәнчләри јүксәк идеалларла, бәшәри һиссләрлә, вәтәндашлыг дујғулары илә јашамаға һазырламалыдыр. Идеја! Мә'нәви тәрбијәнин әсас вәзифәсини мән бунда көрүрәм.

Һазырда, чошғун елми-техники тәрәгги дөврүндә бу вәзифәнин әһәмијјәти азалмыр, әксинә, гат-гат артыр. Дејирләр ки, XXI әср роботлар әсри олачаг. Мән буна инанырам. Анчаг бу да мә'лумдур ки, индидән истеһсал просеси кетдикчә даһа чох автоматлашыр, роботлашыр. Бу иш интенсив шәкилдә давам едир. Лакин техника нә гәдәр инкишаф етсә дә ону јарадан, идарә едән инсандыр. Ән мүкәммәл техника белә һазырлыгсыз адамын әлиндә лазыми сәмәрә верә билмәз, тез сырадан чыхар. Одур ки, истеһсал просесиндә, үмумијјәтлә, чәмијјәт һәјатында инсан амили мүһүм рол ојнајыр. Бу саһәдә әдәбијјатын ролу бөјүкдүр. Әдәбијјат гүдрәтли тәрбијә васитәсидир; о, инсанын дүнјакөрүшүнүн, һәјат идеалларынын, мә'нәви аләминин формалашды-

рылмасында, бир вәтәндаш кими јетишмәсиндә кениш имканлара маликдир. Тәсадүфи дејил ки, әдәбијјаты “һәјат дәрслији”, “инсаншүнаслыг елми” адландырырлар. Мүәллим дә тәрбијә едир, јазычы да. Лакин онларын һәр бири өзүнәмәхсус васитәләрдән истифадә едир: мүәллимин сөзү билаваситә ушаг шүуруна тә'сир едирсә, бәдии әдәбијјат өз чанлы образлары илә даһа чох гәлбә нүфуз едир, онун васитәсилә шүура тә'сир көстәрир. Әтраф аләми, сијаси вә мә'нәви идејалары ағылла вә үрәклә дәрк етмәк исә тәрбијә ишиндә чох мүһүм шәртдир, һисс вә ағыл бирләшәндә идејалар даһа јахшы дәрк олунур, даһа тез инама вә әгидәјә чеврилир. Одур ки, һәм мүәллим, һәм дә јазычы инсанын гәлбинә вә ағлына гида вермәлидир; ону дүшүндүрмәји, һәм дә һәјәчанландырмағы бачармалыдыр. Әлбәттә, бурада сөһбәт бәсит һиссләрдән јох, үмдә, ән күчлү һиссләрдән — вәтәндашлыг гүруру, севинчи, мәс'улијјәти, вәтәндашлыг борчу, ләјагәти, шәрәф вә вүгар һиссләриндән кедир. Јүксәк әхлаги вә сијаси идејалары шүура чатдырмаг инсаны вәтәндашлыг һәјаты аләминә дахил етмәк демәкдир. Белә вачиб һиссләрлә, идеалларла тәрбијә едиләнләр елми-техники тәрәггинин тәләбләрини даһа јахшы јеринә јетирәр, чәмијјәтә даһа чох фајда верәр, өзләри дә хошбәхт оларлар.

Бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан јүксәк идејалы бәдии әсәрләр јаратмаг үчүн сәнәткарын өзүнүн вәтәндашлыг мөвгеји, халгла бағлылығы, өз халгынын тарихиндән, ән'әнәләриндән гидаланмасы аз рол ојнамыр. Сәнәткар нә гәдәр өз халгынын тарихинә, руһуна көк атарса, бир о гәдәр учалар. Тәбиәтин гануну да беләдир: көкү торпағын дәрин гатларына кедән ағач даһа чох бој атыр. Пушкин, Балзак, Сабир, Ү. Һачыбәјли, С. Вурғун белә учалмајыбмы? Даһи Пушкин өз дајәсинин тәрбијәсиндән, онун данышдығы рус халг нағылларындан јетишмишдир. Амма вахтилә Русија аиләләриндә вә мәктәбләриндә тәрбијәчилик едән он минләрлә франсыз вә алман дајәси Русијада бир Пушкин јетишдирә билмәди.

Мүасирләримиздән дүнјача танынмыш гырғыз јазычысы Чинкиз Ајтматову көтүрәк. О да әсл халг гајнағындан чыхмышдыр: көрпәлији халг ичәрисиндә, чобанлар арасында кечмишдир. “Манас”дан тәрбијә алмышдыр. Тәпәдән-дырнағадәк гырғыздыр. О, дүнја шөһрәти газанмыш әсәрләриндә дә халг руһуну, халг психолокијасыны вә ән'әнәләрини әкс етдирир.

Луи Пастер дејир ки, елмин вәтәни јохдур, амма алимин вәтәни вар. Алим билмәлидир ки, һансы халга, өлкәјә гуллуг едир вә нијә гуллуг едир. Бу сөзләри ејни илә сәнәткарлара да, јазы-

чы вә шаирләрә дә, мүәллимләрә дә шамил етмәк мүмкүндүр. Вәтәндаш олмајан шәхс нә әсл мә'нада јазычы, нә дә мүәллим ола биләр. Бу һисс исә ушаглыгдан тәрбијә олунмалыдыр.

Мә'лумдур ки, бугүнкү мәктәблиләр кәлән әсрин әмәкчиләри олачаглар, әсрин әзәмәтли вәзифәләрини онлар јеринә јетирәчәкләр. Кәнч нәслин һәјата вә әмәјә һазырланмасы, һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы, өзләринә шүурлу сурәтдә пешә сечмәләри инди һәмишәкиндән даһа чох актуаллыг кәсб едир.

Мән Азәрбајчан ССР Али Советинин депутаты кими кәнчләрин тәрбијәси үзрә даими депутат комиссијасынын үзвүјәм. Одур ки, бу мәсәлә елә мәним халг елчиси кими бирбаша вәзифәмә дахилдир. Кәнчлијин бир хүсусијјәти дә ондан ибарәтдир ки, онлар һәмишә тә'сирдә олурлар, даһа доғрусу, кәнчлик өзүнү һәмишә кимәсә охшатмаға чалышыр. Биз әдәбијјата кәлдијимиз заман өзүмүзү Сәмәд Вурғуна охшатмаға чалышырдыг. Тәк әдәбијјатда јох, һәјатда да ондан өјрәнирдик, һәтта һәрәкәтләрини дә тәглид едирдик. Орта мәктәбдә охудуғум илләрдә мүәллимим Ибраһим Чәфәри тәглид едирдим. Онун данышыг тәрзи, әдәбијјата олан бөјүк мәһәббәти, чылғынлығы бизи магнит кими өзүнә чәкирди. Бу мисаллары она көрә чәкирәм ки, кәнчлик дөврүмүздә бизим тәглид етдијимиз белә адамлар вар иди. Вај о кәнчлијин һалына ки, онун тәглид едиләчәји адамлар олмасын! Буна көрә дә кәнчлији ләјагәтли көрмәк истәјириксә, кәрәк биз өзүмүз ләјагәтли олаг. Әкәр евдә ата-ана, мәктәбдә мүәллим, ичтимаи јерләрдә ағсаггаллар өзләрини тәглидә лајиг апара билмәсә, ағылда, давранышда, әмәјә мүнасибәтдә, идеја-мә'нәви бахышларында јүксәк сәвијјәдә дурмаса, бизим кәнчликдән ләјагәт уммағымыз јерсиздир. Тәрбијәсиздән нә тәрбијә көзләмәк олар! Она көрә дә мән тәрбијә мәсәләсиндә биринчи нөвбәдә бөјүкләрин ләјагәтли олмасыны вачиб һесаб едирәм.

Кәнч нәслин һәјата вә әмәјә даһа јахшы һазырланмасы мәсәләсинә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәсәлә мәктәби вә аиләни јох, һамыны чидди дүшүндүрүр. Өлкәмиздә һәјата кечирилән мәктәб ислаһатынын да башлыча идејасы мәһз ушаг вә јенијетмәләрин әмәк тәрбијәсини вә пешә һазырлығыны көкүндән јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Лакин бу ислаһат да һәлә елә бир сәмәрә вермир. Чүнки бу ислаһатын өзүндә дә гүсурлар аз дејил.

Кизли дејилдир ки, мәктәби битирән оғлан вә гызларын бир гисми өзләринә әмәк саһәси, һәјат јолу сечмәкдә сәһвләрә јол верир. Бә'зән тәсадүфи пешә сечмәк һаллары, кәнчләрин мараг вә габилијјәтинә зидд олараг кор-тәбии шәкилдә али мәктәбләрә ахыны мүшаһидә олунур. Пешә сечмәк ишиндә белә тәсадүфләр, сәһвләр һәм кәнчләр үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн зәрәрлидир. Кәнчләримиздә садә пешәләрә мараг ојатмаг, онлара өз мејл вә габилијјәтләрини, һабелә чәмијјәтин тәләбатыны нәзәрә алмагла шүурлу һәјат јолу сечмәкдә көмәк кәстәрмәк лазымдыр. Әлбәттә, бу мүһүм мәсәләни тәкчә мәктәбин үзәринә атмаг олмаз. Бу ишдә база мүәссисәләринин әмәк коллективләри, ичтимаијјәт, елм, мәдәнијјәт вә јарадычылыг тәшкилатлары јахындан иштирак етмәлидир. Кәнчләрин нәзәриндә садә пешәләрин нүфузуну јүксәлтмәкдә јазычы вә шаирләримиз чох иш көрә биләр. Чәмијјәтимиздә садә пешәләрин ролу, әмәјин вә әмәк адамларынын әзәмәти мәктәбин тәрбијә ишиндә дә, бәдии әсәрләрдә дә өзүнә лајиглии јер тутмалыдыр. Мән вахтилә "Садә адамлар" поемамда бу мәсәләдән бәһс етмишәм:

> Јохдур вәзифәнин, ишин, сәнәтин
> Бөјүјү-кичији заманәмиздә.

Һәгигәтдә дә чобан олуб ән али мәртәбәјә јүксәлмәк мүмкүндүр. Алим адыны алыб рәзил көкә дүшмәк дә олар. Һәр шеј пешәнин дүзкүн сечилмәсиндән, инсанын әмәјә мүнасибәтиндән, зәһмәтсеврлијиндән асылыдыр. Пис һаким олмагданса, бачарыглы фәһлә олмаг мин дәфә јахшыдыр. Һалал әмәји илә јашајыб-јарадан зәһмәт адамларымыз өз фәннини билмәјән савадсыз мүәллимдән вә савадсыз алимдән гат-гат үстүндүр.

Кәнчләрлә пешәјөнүмү ишини елми әсасда вә чидди системдә гурмаг лазымдыр. Кәнчләри һәјата, әмәјә һәм зеһни вә физики чәһәтдән, һәм дә мә'нәви-психоложи чәһәтдән һазырламаг вачибдир. Мәктәби битирән һәр бир кәнч билмәлидир ки, о, һансы әмәк үчүн јарарлыдыр, һансы саһәдә Вәтәнә, халга даһа јахшы хидмәт едә биләр вә даһа чох фајда верә биләр.

Мәктәбдә бүтүн тә'лим-тәрбијә иши шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафыны тә'мин етмәјә, һәр бир кәнчә өз гүввә вә габилијјәтинә ујғун пешә тапмагда көмәк кәстәрмәјә, әмәјин вәтәндашлыг башланғычыны дәрк етдирмәјә јөнәлдилмәлидир. Бурада мүәллимин һазырлығындан, онун шәхсијјәтиндән чох шеј асылыдыр.

Мүәллим илк нөвбәдә мә'нәви тәмизлик тимсалы олмалыдыр. Мәктәбин әсас вәзифәси тәрбијә вәзифәсидир. Демәли, мүәллим, һәр шејдән әввәл тәрбијәчидир, о, јетирмәләринин ағлыны, гәлбини, характерини, дүнјагөрүшүнү тәрбијә етмәлидир, ләјагәтли вәтәндашлар јетишдирмәлидир. Бунун үчүн мүәллимин бөјүк вәтәндаш үрәји олмалыдыр. Вәтәни, онун тарихини, мәдәнијјәтини, дилини, әдәбијјатыны билмәјән, севмәјән, даһа доғрусу,

11—5610

өзү биринчи нөвбәдә вәтәндаш олмајан мүәллим өзү нечә вәтәндашлар јетишдирә биләр?! Һәр бир мүәллим, тәдрис етдији фәндән асылы олмајараг, ушаг вә јенијетмәләри Вәтәнә намуслу хидмәт етмәјә һазырламалыдыр. Һәр шеј бурадан башлајыр. Елм, билик сонракы мәсәләдир. Мән инанмырам ки, бир адам јахшы вәтәндаш ола, амма ејни заманда савадсыз ола; вәтән севкиси мүтләг ону өз билијинин артырмаға кәтириб чыхарачагдыр.

Мән бунунла мүәллимин өјрәтмә вәзифәсини мәһдудлашдырмаг истәмирәм. Биликсиз мүәллим ишыгсыз чыраг, гурујан булаг кимидир. Савадсыз мүәллим олмаг ән бөјүк чинајәтдир; о, нечә-нечә ушаг нәслини шикәст едә биләр, чәмијјәтә нә гәдәр "зај мәһсул" верәр. Одур ки, мүәллим кадрларынын һазырланмасына чох бөјүк диггәт вә мәс'улијјәтлә јанашмаг лазым кәлир.

Мүәллим үчүн вачиб кејфијјәтләрдән бири өз сәнәтинә, фәннинә вә ушаглара мәһәббәтин олмасыдыр. Белә мәһәббәтдән мәһрум олан шәхсләрдән (онлар нә гәдәр һазырлыглы олсалар да!) јахшы мүәллим чыхмаз. Әсл мүәллим өз фәнниннин вурғуну олмалы, бу севкини, вурғунлуғу јетирмәләринә дә ашыламағы бачармалыдыр. Јахшы дејибләр ки, өзү алышмајан башгасыны да јандыра билмәз.

Мәктәбдә охудуғум илләри хатырлајырам. Әдәбијјат мүәллимимиз Ибраһим Чәфәр әдәби сималардан, бәдии әсәрләрдән һиссиз, һәјәчансыз данышa билмәзди. Һеч јадымдан чыхмаз. Бир дәфә дәрсимиз Мәһәммәд Һадидән иди. Мүәллим үрәк ағрысы илә онун һәјатындан епизодлар данышырды. Дејирди ки, бөјүк шаир күчәләрдә доланыб ше'рләрини сатырмыш. Өлүб, лакин инди дә мәзарыны тапа билмирик. (Сонралар Мәһәммәд Һадинин мәзары тапылмышдыр: шаир Кәнчәдә дәфн едилмишдир — Б. В.). Буну дејиб үзүнү кәнара чевирди. Көрдүк чијинләри атылыр. Билдик ки, мүәллим ағлајыр. Чох чәкмәди ки, о, дәрсин ортасында синфи тәрк етди. Мән дә онун далынча чыхдым. Көрдүм, пәнчәрәдән бахыб көзүнүн јашыны силир. Мән мүәллимә јахынлашыб ағламағынын сәбәбини сорушдум. О мәнә бахмадан деди: "Кет бурдан. Сән нә анлајырсан ки, сәнә нә дејим?" Мәндә бир шүбһә јаранды: көрәсән Һадидә нә һикмәт вар ки, мүәллим мәнә демәди. Кечә-күндүз Һадини мүталиә етмәјә башладым. Һәмин анлардан мүәллимим мәним үрәјимдә Һади тохуму, вәтәндашлыг тохуму сәпди...

Бах, әсл мүәллим, вәтәндаш-мүәллим белә олар; өзү јана-јана јандырар. Онда тәдрисин дә, тәрбијәнин дә ролу бирә-беш артар. Беләләринә исә вәтәндаш тәрбијә етмәји чанла-башла тапшырмаг олар.

"Кәлин ачыг данышаг" китабы, Бакы, 1988.

КӨРҮШЛӘР, МӘКТУБЛАР, МҮСАҺИБӘЛӘР

АЗӘРБАЈЧАН ПРЕЗИДЕНТИ ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ХӘСТӘХАНАДА ХАЛГ ШАИРИ БӘХТИЈАР ВАҺАБЗАДӘ ИЛӘ КӨРҮШМҮШДҮР[1]

Һејдәр Әлијев: Биз сәни Түркијәјә мүаличәјә көндәрдик ки, сағалыб кәләсән. Кәләндән сонра дедин ки, һәр шеј јахшыдыр. Инди нечә олду ки, јенә дә хәстәләндин?

Бәхтијар Ваһабзадә: — Сиз мәни Түркијәјә көндәрдиниз. Мәни Анкаранын "Нүмунә" хәстәханасында чох јахшы гаршыладылар. Мән орада Ҹүмһур Башканы С. Дәмирәлин, бурада да сизин гајғы вә нәзарәтиниз алтында мүаличә олунурам. Ики өлкәнин президентләринин гајғысы илә әһатә олунан бир шаирин даһа чох изтираб чәкмәсини мән дә һеч чүрә анлаја билмирәм (Күлүшмә).

Түркијәдә һәким простат вәзини кәсиб, лакин азча һиссәси галыбмыш, о да әнкәл јарадыб. Мән Түркијәдән Бакыја гајыдандан сонра Сизә дә зәнк етдим. Бир мүддәтдән сонра Түркијәдә мәни мүаличә едән һәкимлә телефонла әлагә сахладым. О деди ки, дүзәләҹәк.

Сонра көрдүм ки, дүзәлмир. Сонра Азәрбајчан Милли Мәҹлисинин үзвү, профессор Судеиф Имамвердијевә мүрачиәт етдим. Бахан кими деди ки, јенидән әмәлијјат кечирмәк лазымдыр. О, әмәлијјат кечирди, Простат вәзинин галан һиссәсини кәсиб көтүрдү. Инди 2-3 күндүр өзүмү јахшы һисс едирәм.

Һејдәр Әлијев: — Јахшы, гој һәким кәлиб мә'лумат версин, көрәк вәзијјәт нечәдир?

Судеиф Имамвердијев: — Ҹәнаб Президент, икинчи күн әмәлијјат кечирмишик. Бу әмәлијјат һәр ҹәһәтдән чох јахшы кечди. Түркијәдә бу простат вәзини апаратла көтүрмәк чәтин олуб. Јә'ни техника елә наһијәдә јерләшән вәзи там тәмизләјә

---

* 1997-чи ил јанварын 19-да президент *Һ. Әлијев* Хәзәр һөвзәси хәстәханасында јатан шаири көрмәјә кәлмишдир.

билмир. Вәзин орада галмыш һиссәси гапама јарадырды, бу исә нараһатлыға сәбәб олурду. Бәхтијар мүәллимин вәзијјәти дә она көрә күндән-күнә писләширди.

Бу әмәлијјаты елә-белә кечирмәдик. Әввәлчә, јахшыча јохладыг, апаратла бахдыг. Көрдүк ки, манеә вар вә әмәлијјат кечириб һәмин артыг һиссәни көтүрдүк.

Инди Бәхтијар мүәллимин вәзијјәти күндән-күнә јахшылашыр. Биз дүшүнүрүк ки, бу вәзијјәт кет-кедә даһа да јахшылашачаг. Мүаличә јүксәк кејфијјәтлә, дүшүнүлмүш гајдада апарылыр. Бәхтијар мүәллим өзү дә разыдыр ки, вәзијјәти күндән-күнә јахшылашыр. Иншааллаһ, һәр шеј јахшы олачаг.

Бәхтијар Ваһабзадә: Һејдәр мүәллим, Аллаһ Сиздән разы олсун. Мән Сизә миннәтдарам. Јашар Әлијев мәнимлә бурада мүаличә олунур. Онун да үзәриндә әмәлијјат кечирилиб. Сизин Азәрбајчанда әввәлки рәһбәрлијиниз дөврүндә Кәнчәдә халг һакими ишләјиб. Инди дә һүгуг-мүһафизә органларында чалышыр. Ичазә верин, Јашар мүәллим мәним "Республика" гәзетиндә дәрч олунмуш мүсаһибәми Сизә охусун.

Јашар Әлијев: Чәнаб Президент, биз Бәхтијар Ваһабзадә илә достуг. Хәстәлијимиз бир вахта дүшүб. Мәним дә үзәримдә әмәлијјат кечирилиб. "Республика" гәзетиндә дәрч олунмуш бу мүсаһибәнин сәрлөвһәси беләдир: "Халг шаири Бәхтијар Ваһабзадә: "Сессијаны чағырмаг шәхси тәшәббүсүм иди".

Мүхбир 1990-чы илин јанвар һадисәләри илә әлагәдар белә бир суал верир: Бәхтијар мүәллим, Сизчә о вахт Азәрбајчана гүввәтли бир адам рәһбәрлик етсәјди, бу гырғын төрәјәрдими?

Бәхтијар мүәллим бу суала белә чаваб вериб:

— Мән белә һесаб едирәм ки, јох. Билирсән, ај оғул, милли ганы олан, гүввәтли шәхсијјәт олан, вәзифә столундан горхмајан адам белә бир ишә гәтијјән гол гојмазды. Ермәниләр бу ишә чохдан һазырлашмышдылар. Онлар Горбачовун әли илә Һејдәр Әлијевин һакимијјәтдән узаглашдырылмасына наил олан кими даһа да фәаллашдылар. Әкәр о заман Һејдәр Әлијев Азәрбајчана рәһбәрлик етсәјди, бу гырғын олмазды. Һеч кәс белә бир ишә чәсарәт етмәзди. Јери кәлмишкән, мән Түркијәдә мүаличә олунаркән өлкә президенти Сүлејман Дәмирәл чәнаблары тәрәфиндән гәбул едилдим. Онда Лиссабонда олан һадисәдән хәбәрим јох иди. Сүлејман Дәмирәлдән бу барәдә сорушдум. О, Һејдәр

Әлијевин Лиссабонда көрдүјү ишләрдән, чевикликлә, чәсарәтлә дипломатик кедишләр едәрәк 52 дөвләтин дәстәјини алмаға нечә наил олмасындан данышараг деди ки, "Һејдәр Әлијевин гәдрини билин".

Чәнаб Президент, Сүлејман Дәмирәл илә көрүшүмдә о мәнә деди ки, мәним Азәрбајчан зијалыларындан бир тәвәггәм вар, Һејдәр Әлијеви тәк гојмајын, она јардымчы олун.

Һејдәр Әлијев: — Сағ олун. О да сағ олсун. Сиз дә сағ олун. Амма кимин дәстәк вериб-вермәмәси әһәмијјәтли дејил, мән өз ишими апарырам.

Бәхтијар Ваһабзадә: — Һејдәр мүәллим, Франса сәфәриниз нечә кечди?

Һејдәр Әлијев: — Франсаја сәфәрим чох јүксәк сәвијјәдә кечди. Франса-Азәрбајчан әлагәләринин инкишаф етдирилмәси үчүн чох јахшы данышыгларымыз олду. Франсанын президенти Жак Ширакла чох мараглы сөһбәтләримиз олду. Харичи ишләр назири илә вә дикәр назирләрлә, сенатын, парламентин сәдрләри илә, Франсанын ән јүксәк вәзифәли адамларынын һамысы илә көрүшләримиз, данышыгларымыз олду. Биз орада Јелисеј Сарајында Жак Ширакын вә мәним иштиракымла бешинчи нефт мүгавиләсини имзаладыг.

Бәхтијар Ваһабзадә: — Франсанын Минск групуна һәмсәдрлији мәсәләси дә мүзакирә олундуму?

Һејдәр Әлијев: — Бу мәсәлә илә әлагәдар мүрәккәб данышыглар олду. Анчаг бу данышыглар һәлә давам едәчәк. Көрәк, сонра нечә олачаг.

Бәхтијар Ваһабзадә: Аллаһ јахшы еләсин.

Һејдәр Әлијев: Билирсиниз, Азәрбајчанын сәһијјәси, һәкимләри јүксәк сәвијјәдәдир. Адам бә'зән өзүнүнкүнүн гәдрини билмир. Мән һәлә 70-чи илләрдә дә республикаја рәһбәрлик едәркән көрүрдүм ки, бизим танынмыш мүхтәлиф адамлар белә бир хәстәлик һаггында тез-тез шикајәтләнирдиләр. Мән дә көмәк едирдим, республикамызын чәрраһлары белә әмәлијјатлар кечирирдиләр вә чох јахшы нәтичәләр дә әлдә едирдиләр. Һаггына демәк лазымдыр, о вахт Москвада да чох јүксәк сәвијјәли мүтәхәссисләр вар иди.

Бәхтијар Ваһабзадә: Мүтәхәссисләрин һамысы орада јетиширди.

Һејдәр Әлијев: Бәли, һамысы орада јетиширди. Судеиф Имамвердијев дә, орада јетишиб. Азәрбајчанын ән бөјүк урологу Чавадзадә дә, Имамвердијев дә, башгалары да Москвада тәчрүбә кечибләр. О вахт республикамыз үчүн ән јүксәк сәвијјә ора иди. Инди һәгигәти демәк лазымдыр ки, сәһијјәнин тәшкили вә тибб јардымы саһәсиндә јаранмыш систем чох көзәл системдир. Һејиф ки, о дағылыр.

Бәхтијар Ваһабзадә: Елә тәһсил системи дә белә иди. Бизим тәһсил системинин дүнјада әвәзи јох иди.

Һејдәр Әлијев: Рус, совет тәһсил системинин әвәзи јохдур. Дүнјада Москва Университетинә бәрабәр университет јохдур. Мәним оғлум Илһам Москвада Бејнәлхалг Әлагәләр Университетини битирибдир. Бу, дүнјада ән мәшһур университетдир. Дүнјанын ән бөјүк дипломатларынын чоху орада тәһсил алыбдыр. Дүнјада елә бир икинчи университет јохдур. Амма биз вахтилә бунларын гәдрини билмәмишик. Биз елә билирдик ки, һардаса бундан да јахшысы вар.

Инди бир тәрәфдән јахшы олду ки, дүнја дәјишди, һәр шеј ачылды, биз һарада нәјин олуб-олмадығыны билдик. Мәним Түркијәјә дә, Франсаја, Инкилтәрәјә, Америкаја да — һамысына бөјүк һөрмәтим вар. Һәр бир өлкәдә чох јүксәк сәвијјәли мүтәхәссисләр вар. Анчаг ахы, Азәрбајчан да бөјүк мүтәхәссисләр, кадрлар јетишдириб. Елм, сәһијјә, тибб, тәһсил, тибб хидмәти саһәсиндә биз нә гәдәр јүксәк сәвијјәли адамлар јетишдирмишик, бунларын гәдрини билмәк лазымдыр. Мән дәфәләрлә демишәм ки, бә'зиләри, дүнјаны анламајан, бурнунун учундан о тәрәфи көрмәјән адамлар инди һәр шеји писләјирләр. Елә дејил. Тәсәввүр един, Азәрбајчанда олан мәдәнијјәт хадимләри һарада вар?

Бәхтијар Ваһабзадә: Үзејир бәј, Гара Гарајев, Фикрәт Әмиров...

Һејдәр Әлијев: Белә шәхсијјәтләр һарада вар? Јохдур. Азәрбајчанда олан шаирләр һарада вар? Азәрбајчанда шаирә, бәстәкара, актјора, рәссама олан һөрмәт һарада вар? Харичи өлкәдә рәссам шәкил чәкир, апарыб күчәдә гојур ки, көрсүн ону сата билир, јохса јох. Амма биздә рәссам бир шәкил чәкир, кәтириб сәркијә гојуруг, ону тә'рифләјирик, һөрмәтини галдырырыг. Харичдә шаир ше'р јазыр, һарадаса дәрч олунур, ја да һеч олунмур вә танынмыр.

Бәхтијар Ваһабзадә: Һејдәр мүәллим, ән мүһүмү театр сәнәтидир. Инанын ки, кечмиш ССРИ-дә олан режиссорлуг мәктәби дүнјанын һеч јериндә јохдур. Москвадакы 10-15 драм театрынын һәр биринин өз јолу вар. Ефросун, Станиславскинин, Јефремовун театрлары, режиссурасы бир-бириндән тамамилә фәргләнир. Орада мәктәбләр вар ки, адамы дәһшәтә кәтирир. Республикамыздакы режиссорлар да орада тәһсил алыб кәлибләр. Она кәрә дә, һәтта 5-6 илдир театрымыз тә'мирә дајанса да республикамызда театр да, актјорларымыз да, јүксәк сәвијјәдәдир. Кәрәк ки, Сизә демишдим. Мән көјтүркләр һаггында, јә'ни 1500 ил бундан әввәлки тарихимиз һаггында бир пјес јазмышам. Бизим театр инди ону һазырлајыр. Мән ону апарыб һәм дә Түркијә театрларына тәклиф етдим. Биринчи пјесимдир ки, онлара верирәм. Јахын дуран олмады. Чүнки пјеси мән истәдијим шәкилдә гојмаға чәсарәт етмәдиләр. Тәәссүф ки, орда мүасир сәвијјәли режиссура јохдур.

Һејдәр мүәллим, сиз чох јахшы билирсиниз ки, мән өмрүм боју Азәрбајчанын мүстәгиллијини арзуламыш вә Түркијәни өзүмүзә ән бөјүк вә ән е'тибарлы арха билмишәм. Шүкүр Аллаһа, инди биз мүстәгиллијимизи газандыг. Түркијә дә һәмишә архамыздадыр. Бунларла белә, биз елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә өз гынымызда гала билмәрик. Һәлә бизим башгаларындан өјрәнәси чох ишләримиз вар.

Һејдәр Әлијев: Тамамилә доғрудур.

Бәхтијар Ваһабзадә: Фикрәт Әмиров, Гара Гарајев јарадычылығы башга-башга үслублардыр. Амма һәрәсинин өз бөјүклүјү, өз үстүнлүјү вар. Үзејир бәј тамам башга бир зирвәдир. Рәссамлығымызы көтүрәк. Сәттар Бәһлулзадә башга бир дүнјадыр, Таһир Салаһов, Тоғрул Нәриманбәјов, Микајыл Абдуллајев башга-башга мәктәбләрдир.

Әдәбијјатымыз да беләдир. Көтүрәк Сүлејман Рәһимову. О диапазонда, о кенишликдә, о нәфәсдә дүнја әдәбијјатында чох надир јазычылар вар. Ону анчаг Алексеј Толстојла, Лев Толстојла мүгајисә етмәк олар. Онлар бөјүк нәфәслердир. Биз дүнја вә рус мәдәнијјәти булағындан су ичмишик. Бу ән'әнәни давам етдирмәлијик. Әкәр мүстәгиллијимизи горујуб сахлаја билсәк, мән өлкәмизин кәләчәјинә инанырам.

Һејдәр Әлијев: Билмирәм, бурада телевизор вар, јохса јох.

Мәним Франсадакы чыхышымы дүнән дә, срағакүн дә вердиләр. Франсада Бејнәлхалг Әлагәләр Институту вар. Мән 1993-чү илдә дә, бу дәфә дә Франсаја кедәндә орада чыхыш етдим. Франсаја сәфәрә кәлән дүнја өлкәләри башчыларынын һамысы орада мүтләг чыхыш едирләр. Клинтон да, Кол да, Миттеран да — һамысы орада чыхыш едибләр.

Бөјүк мүтәхәссисләр, Франсада олан сәфирләр ораја топлашмышдылар. Салон ағзынадәк долу иди. Мән орада чыхыш етдим. Суаллар да вердиләр. Мән тәкчә орада јох, һәр јердә демишәм ки, республикамызын мүстәгиллији тарихи нәаилијјәтимиздир, мүстәгиллијимиз сарсылмаздыр, дөнмәздир вә биз ону һеч вахт әлимиздән верә билмәрик. Буна архајын ола биләрсиниз. Дүнјада да билирләр ки, Азәрбајчан нәинки мүстәгиллијә наил олуб, республикамызын һазыркы дөвләти һәгиги мүстәгиллик сијасәти апарыр. Мән орада чохлу суаллара чаваб вердим. Бу, сирр дејил. Бу көрүш телевизија васитәсилә верилиб.

Мәсәлән, мәнә белә бир суалла мүрачиәт етдиләр ки, нијә сиз Мүстәгил Дөвләтләр Бирлијиндә бир чох сәнәдләрә имза атмырсыныз вә һәр шејлә разы дејилсиниз? Чаваб вердим ки, бу да бизим мүстәгиллијимизи көстәрир. Биз бу тәшкилата дахил олмушуг, о бизә лазымдыр. Амма бу тәшкилатын һансы гәрарлары республикамызын мүстәгиллијинә чүз'и гәдәр дә тохунурса, биз ону имзаламырыг, гәбул етмирик. Бу да тәбиидир. Бир өлкә тамам гәбул едир өзү биләр, башга бир өлкә дә гәбул етмир. Көрүрсүнүз, бу мәсәләләри Гәрб өлкәләриндә билирләр вә мәнә белә суаллар верирләр. Јә'ни мүстәгиллијимизи күндән-күнә мөһкәмләндирмәк, ону мүдафиә етмәк саһәсиндә һәјата кечирдијимиз тәдбирләри Гәрб өлкәләриндә билирләр. Франсада да мәндән бу барәдә сорушурдулар.

Мүстәгиллијимиз һаггында нараһат олмајын. Бу күн јанварын 19-у, сабаһ 20-сидир. Бу күнләр биз 20 Јанвар һадисәсинин једдинчи илдөнүмүнү гејд едирик. Једди ил бундан әввәл шәһидләр вермишик. Мән Франсаја сәфәримдә дә бу барәдә данышдым. Дедим ки, мәним бураја сәфәрим Азәрбајчана гаршы олмуш һәрби тәчавүзүн, бизим о фачиәмизин, шәһидләримизин једдинчи илдөнүмүнә тәсадүф едир.

Азәрбајчана нә үчүн белә һәрби тәчавүз етдиләр? Азәрбајчанда ајаға галхмыш халгын азадлыг һәрәкатыны боғмаг үчүн буну

етдиләр. Биз шәһидләр вердик, инсанларымыз гырылды. Азәрбајчанын башына кәлән бу бәла о вахт һеч бир республикада баш вермәмишди. Халг да, сиз дә архајын ола биләрсиниз ки, өлкәмизин мүстәгиллији сарсылмаздыр. Доғрудур, бу, асан дејил, чох чәтиндир. Амма нә гәдәр чәтин олса да, бәлкә дә, башга мәсәләләрдә биз нәји исә итирә биләрик, анчаг мүстәгиллик мәсәләсиндә һеч бир шеји итирә билмәрик.

Фүрсәтдән истифадә едәрәк, јанвар фачиәсинин једдинчи илдөнүмү мүнасибәтилә демәк истәјирәм ки, Бәхтијар мүәллим, биз сизин бу саһәдәки хидмәтләринизи һәмишә гејд етмишик вә бу күн дә мән буну билдирирәм. Билирсиниз ки, биз Јанвар фачиәсинә сијаси гијмәт верилмәси илә әлагәдар 1994-чү илдә гәрар гәбул етмишик. Јадымдадыр, 1990-чы ил јанварын 21-дә Сизин сәдрлијинизлә сессија кечирилди. Тәсәввүр един, республиканы, һөкумәти идарә едән адамлар гачдылар, сессијаја Бәхтијар Ваһабзадә сәдрлик етди. Әкәр сән дүнәнәдәк бу һөкумәтә, халга, дөвләтә, республикаја рәһбәрлик едирдинсә, онун ағыр күнүндә дә кәл, халгла бир јердә ол. Сән гачыб евдә кизләнмисән, Бәхтијар Ваһабзадә исә өзүнү бурада фәда, нечә дејәрләр, шәһид едир. Јә'ни, Бәхтијар Ваһабзадә бурада бу гәрары гәбул едир, амма сән кедиб дөрд күндән сонра өзүнү Азәрбајчана һаким тә'јин етдирирсән вә бу фачиәнин үстүнү өртмәјә, басдырмаға чалышырсан.

Онлар бу фачиәнин үстүнү басдырдылар, сизин гәбул етдијиниз гәрар исә гәрар кими галды. Јанварын 22-нә кечән кечә сессијада сиз гәрар гәбул етдиниз ки, әкәр Совет ордусунун гошунлары бурадан тезликлә чыхмаса, Азәрбајчан Совет Иттифагынын тәркибиндән чыхачагдыр. Амма Совет Ордусунун гошунлары Азәрбајчандан чыхмады. Бир нечә күн ондан сонра Азәрбајчана тә'јин едилмиш рәһбәрләр дә сизин гәбул етдијиниз гәрары јеринә јетирмәдиләр, Русијанын гошунларыны бурадан чыхармадылар.

Совет ордусунун гошунларыны нәинки бурадан чыхармадылар, Бакы 1990-чы или тамамилә фөвгәл'адә вәзијјәтдә, әскәрләрин автоматы алтында јашады. Гошунлары јалныз 1991-чи илин сонунда Бакыдан чыхардылар. Бу да о вахт баш верди ки, артыг Москвада гијам олмушду, Совет Иттифагы дағылырды. Гошунлары да Бакыдан мәһз бу вахт чыхардылар.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чәнаб Президент, о вахт онлар гијамчылары дәстәкләдиләр, онлара сәс вердиләр.

Һејдәр Әлијев: Бәли, онлар гијамчылара сәс вердиләр, амма бундан да бир шеј чыхмады.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чәнаб Президент, о вахткы сессијада һөкумәт адамларындан јалныз Һәсән Һәсәнов иштирак едирди.

Һејдәр Әлијев: Онлар нә сессијада иштирак етдиләр, нә дә шәһидләрин матәм, дәфн мәрасиминә кәлдиләр.

Бәхтијар Ваһабзадә: Ондан 5-6 күн сонра гәзетдә е'лан етдиләр ки, бу сессија гејри-ганунидир вә онун һеч бир һүгуги әсасы јохдур.

Һејдәр Әлијев: Бәли, бах, сатгынлыг, милләти сатмаг будур. Шүбһәсиз ки, белә адамлар нә милләтин гајғысына гала, нә дә республикамызын мүстәгиллијини горуја биләрдиләр.

20 јанвар һадисәси фачиәли олса да о, халгымызын мүстәгиллијә нә гәдәр мејлли олдуғуну, бу арзу илә јашадығыны көстәрди вә ону нүмајиш етдирди. Ган төкүлдү, фачиә олду, шәһидләр вердик, амма халгымызын ирадәсини дүнјаја сүбут етдик. Бунун да бөјүк әһәмијјәти вар. Она көрә дә мән бу фачиә һаггында данышанда дејирәм ки, әлбәттә, биз иткиләр вердик, күнаһсыз инсанлар гырылды, амма дикәр тәрәфдән, Совет Иттифагынын о вахткы рәһбәрлијинин иртичачы, тәчавүзкар сијасәти бүрузә верилди вә Азәрбајчан халгынын милли азадлыг мүбаризәси ән јүксәк зирвәјә галхды.

Бәхтијар Ваһабзадә: Һејдәр мүәллим, о вахт Сиз Москвада чыхыш едиб гырғына етиразынызы билдирдиниз.

Һејдәр Әлијев: Бәли, јанварын 21-дә Москвада чыхыш етдим. Инди буну демәк истәмирәм, о вахт мән Москвада тәчрид едилмиш, чәмијјәтдән тәмамилә узаглашдырылмыш вә тә'гиб алтында олан бир адам идим. Мәни даим тә'гиб етдирдиләр, һәтта һазырлашырдылар ки, орада мәни һәбс етсинләр.

Сизә данышмышам, о вахт мән Москвада дејилдим. Хәстә идим. Москвадан кәнарда, санаторијада мүаличә олунурдум. Амма бу һадисәни ешитдим, кечә икән Москваја кәлдим. Ушагларым — оғлум Илһам, гызым Севил, гызымын әри Маһмуд евдә идиләр. Онлара дедим ки, мән ораја кедирәм. Билдирдиләр ки, ахы, бу тәһлүкәлидир. Онлар мәним әтрафымда олан вәзијјәти билирдиләр. Онларын үчү дә ајаға дурду вә дедиләр ки, ата, биз

дә сизинлә кедирик. Дедим ки, сиз кетмәјин. Бәлкә, тәкчә Маһмуд мәнимлә кетсин, сиз кетмәјин. Чүнки орада чүрбәчүр һадисәләр ола биләрди. Нә олурса, гој мәнимлә олсун, һеч олмаса сизинлә олмасын. Оғлум деди ки, јох, мән дә кедирәм. Һәтта гызым ушагларыны евдә гојуб деди ки, мән дә кедирәм. Јахшы ки, о вахт кимсә лентә алыб — оғлумла, гызымла, гызымын әри илә бирликдә ораја кәлдик. Нечә дејәрләр, сөзүмү дә дедим, мүнасибәтими дә билдирдим. Мән — вәзифәдә олмајан бир адам, орада мүнасибәтими билдирдим, амма вәзифәдә олан адамларын һеч бири бу фачиәјә мүнасибәтини билдирмәди, бәјанат вермәди.

Ејби јохдур, једди ил кечди. Шәһидләрин руһу әлбәттә ки, гәлбимиздә јашајыр вә даим јашајачагдыр. Биз бу күнү һеч вахт унутмајачағыг. Она көрә дә мән Јанвар фачиәсинин једдинчи илдөнүмүнүн гејд едилмәси илә әлагәдар сәрәнчам вердим ки, халгымыз о күнләри бир даһа јад етсин. Мән бураја кәләркән көрдүм ки, чамаат индидән Шәһидләр Хијабанына ахышыр. Республика Сарајында сабаһ бөјүк бир мәрасим олачагдыр, мән дә орада иштирак едәчәјәм.

Бу сөһбәти сән салдын, мән дә бир даһа дејирәм ки, Азәрбајчанын мүстәгиллији уғрунда мүбаризәдә Бәхтијар Ваһабзадәнин хидмәтләри бөјүкдүр. Өлкәмизин хүсусән о чох кәркин вәзијјәтиндә Сиз вәтәндашлыг, зијалылыг чәсарәти көстәрмисиниз. Она көрә дә нә мән, нә дә халгымыз буну унуда билмәрик вә ону јүксәк гијмәтләндиририк.

Тәһсил, театр барәдә сизин фикринизлә мән тамамилә разыјам. Мәсәлән, сиз Сүлејман Рәһимов һаггында сөз ачдыныз. Мәним хатиримдәдир, о вахт мән ишләјәндә илк дәфә Сүлејман Рәһимов вә сонра јазычыларымыздан, шаирләримиздән бир чохлары Социалист Әмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлдүләр. Бу, о вахт дөвләтимизин ән јүксәк мүкафаты иди. Бунлары бу күн, һеч вахт тәһлил етмәк лазым дејил. Ким һансы дөврдә, һансы дөвләтдән һансы мүкафаты алыбса, о јүксәк бир нишанәдир. О вахт мән јазычыларымыздан, шаирләримиздән илк дәфә Сүлејман Рәһимовун белә јүксәк мүкафата лајиг көрүлмәси барәдә тәклиф вердим вә она да наил олдуг. Сүлејман Рәһимова Социалист Әмәји Гәһрәманы ады верилди.

Билирсиниз ки, инсанлар арасында пахыллыг да, рәгабәт дә вар. Бә'зиләри дедиләр ки, нијә Сүлејман Рәһимова белә јүксәк

ад вердиләр? Сүлејман Рәһимов һаггында сизин дедијиниз бу фикирләрлә разыјам. Чүнки мән Сүлејман Рәһимов һаггында һәлә о вахт белә дүшүнүрдүм. Дүшүнүрдүм ки, Сүлејман Рәһимов әдәбијјатымызда һәгигәтән өзүнә мәхсус јер тутуб.

Үмумијјәтлә, әдәбијјатымызда, мәдәнијјәтимиздә чох шәхсијјәтләр олуб. Амма елә шәхсијјәтләр олур ки, онлар өзүнәмәхсус бир јер тутур, тәкраролунмаздырлар, онлары һеч кәс әвәз едә билмир. Мәсәлән, Сүлејман Рәһимов да, Мирзә Ибраһимов да, Һүсејн Чавид дә, Рәсул Рза да, Сәмәд Вурғун да, Чәлил Мәммәдгулузадә дә, Сабир дә, Сүлејман Рүстәм дә беләдир. Бу күн бизим дөврүмүздә јашајанлардан сөһбәт ачсаг, Бәхтијар Ваһабзадә дә беләдир. Икинчи бир Бәхтијар Ваһабзадә јохдур. О, башгасына бәнзәмир вә ону һеч кәс әвәз едә билмәз. Сабаһ башга бир шәхс јаранaчагдыр, онун, бәлкә дә, башга хүсусијјәтләри олачагдыр.

Бәли, халгымыз елә халгдыр ки, тарихин һәр бир мәрһәлсиндә бөјүк, даһи инсанлар јетишдирир вә биз бунунла фәхр етмәлијик. Биз касыб халг дејилик. Јә'ни, биз интеллект чәһәтдән касыб дејилик. Бәли, халгымызын зәкасы чох зәнкиндир.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чәнаб Президент, инди чаванларымыз јетиширир. Бизә тамамилә бәнзәмәјән, јахын кәлмәјән, тәзә бир јолла кедән чаван шаирләримиз јетиширләр. Дүнән "Ата шапалағы" адлы бир ше'р охудум, о, нә көзәл јазыр. Атасы рәһмәтә кедиб, шаир дејир ки, мәним ата шапалағына еһтијачым вар. Дејир ки, ата, галх, мәнә бир шапалаг вур — мән бу дүнјаны дәрк едә билмирәм, бәлкә сәнин шапалағын мәни ајылтды, бу дүнјаны дәрк едә билдим. Бизим ата нәсиһәтинә, ата өјүдүнә һәмишә еһтијачымыз вар.

Бу, тәзә јолдур. Мәним јолум исә башгадыр.

Һејдәр Әлијев: Сәнин өз јолун вар, бу јолу дәјишдирә билмәзсән. Амма онун да өз јолу вар.

Бәхтијар Ваһабзадә: Бәли, онун да өз јолу вар. Ону тәгдир етмәк лазымдыр. Онун голундан тутуб ирәли апармаг лазымдыр.

Һејдәр Әлијев: Дүз дејирсән. Мән Анарла данышмышам, сизә дә дејирәм, вахт ахтарырам, истәјирәм ки, бу јахынларда јазычыларын һамысы илә, ејни заманда, ја бир јердә, ја да ајрыча кәнч нәсиллә көрүшәк. Чүнки биз вахтилә буну едирдик. Мәсәлән, Анар, Елчин, Јусиф Сәмәдоғлу — хатиримдәдир, 25 ил бундан әввәл биз онларла чаванлар кими көрүшүрдүк. Инди онлар јашлашыблар. Амма кәрәк бу күнкү кәнчләрлә дә көрүшәк. Белә чаванларымыз вар вә олачагдыр.

Билирсиниз, бә'зән мән чох көркәмли шаирләримиз, јазычыларымыз, бәстәкарларымыз, мүғәнниләримиз һаггында дүшүнәндә дејирдим ки, көрәсән, бу кедәндән сонра ону ким әвәз едәчәк? Амма сонра фикирләшиб көрдүм ки, јер бош галмыр. Кедән кедир, амма јениси дә башга руһда јараныр. Бәлкә дә Бүлбүл кимиси олмајачаг, амма Бүлбүлүн јерини верәнләр олачаг.

Бәхтијар Ваһабзадә: Азәр Зејналов адлы бир чаван мүғәнни јетишиб. Илаһи, о нә көзәл, ширин охујур.

Һејдәр Әлијев: Бәли, Азәр Зејналов. Мән Рәшид Беһбудову чох севирдим. Рәшид Беһбудов јашлашдыгча мән даим нараһат олурдум ки, онун јерини ким тутачаг. Инди бахырам, Азәр Зејналов көзәл охујур.

Фәхр етмәлијик ки, бизим Рәшид Беһбудов кими бөјүк бир мүғәннимиз олубдур. Бу јахынларда Москвада онун чох бөјүк јубилејини кечирдик. Москвадан кәлән бөјүк-бөјүк адамлар мәнә дејирдиләр ки, сон илләр Москвада белә бир шеј олмамышдыр. Орадакы "Россија" салонунда Москванын бүтүн елитасы, зијалылары топлашмышдылар. Бунун мә'насы нәдир? Биз, биринчиси, Рәшид Беһбудову хатырладыг, ону јада салдыг. Икинчиси Азәрбајчанын мусигисини, мәдәнијјәтини көстәрдик. Үчүнчүсү, Русија вә Азәрбајчан мәдәнијјәтини бир-биринә јахынлашдырдыг. Көрүрсүнүз, бир тәдбирлә нә гәдәр мәсәлә һәлл олунду.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чәнаб Президент, Фүзулинин јубилеји бир мө'чүзә иди. Јадыныза кәлир, Иһсан Доғрамачынын көмәји илә Түркијәдә Фүзулинин јубилеји гејд олунду. Пис дејилди. Амма республикамызда кечирилән јубилеј бир мө'чүзә иди.

Һејдәр Әлијев: Бәли, халгымызы танытмаг лазымдыр. Мән нечә илдир чалышырам, ишләјирәм, бир мәгсәдим вар: халгымызы танытмаг!

Сиз инди Франсаја сәфәрим һаггында сорушдунуз. Мән Франсада үч күн олдум. Мән бурадан тәјјарә илә саат 8-дә учдум. Отелә чатандан јарым саат сонра биз Франса президенти илә көрүшә башладыг. Һәмин күн кечә саат 1-дәк көрүшләр давам етди. О бириси күн дә бүтүн күн көрүшләр олду. Үчүнчү күн мән Франсада ишләрими гуртардым, саат 4-дә орадан чыхдым. Һәд-

диндән чох көрүшләр, бөјүк аудиторијалар олду. Бунлар бир чох мәгсәд дашыјыр. Амма бунун ән бөјүк мәгсәди Азәрбајчаны танытмагдан, өлкәмизин бу күн нә олдуғуну көстәрмәкдән ибарәтдир. Биз буна наил олдуг.

Фүзулинин јубилеји дә һәм Фүзулинин јубилејинә, хатирәсинә һөрмәт иди, Һәм дә Фүзулини вә халгымызы дүнјада танытмаг мәгсәди дашыјырды. Бах, халгымыз белә халгдыр ки, 500 ил бундан әввәл онун даһи бир шаири олубдур вә онун әсәрләри 500 илдир ки, јашајыр.

Бәхтијар мүәллим, даһа Сизин вахтынызы алмаг истәмирәм, хәстәсиниз. Аллаһ шәфа версин. Мән инанырам ки, бу, сон әмәлијјатдыр, даһа белә әмәлијјат олмајачаг, чыхачагсыныз, мөһкәм ишләјәчәксиниз вә өз јериниздә мөһкәм дајаначагсыныз.

Бәхтијар Ваһабзадә: Аллаһ Сиздән разы олсун. Чох сағ олун.

Һејдәр Әлијев: Мән Сизә һөрмәт вә еһтирамымы билдирирәм. Тәшәккүр едирәм ки, чәррањымыз белә јахшы әмәлијјат апарыбдыр. О, Јени Азәрбајчан Партијасынын үзвүдүр вә һәмин партијанын сијаһысы илә Милли Мәчлисә депутат сечилиб. Бах, Милли Мәчлисдә белә чәррањларымыз вар. Биз бунунла да фәхр етмәлијик. Фәхр етмәлијик ки, Милли Мәчлисимиздә бу чүр мүтәхәссисләр, зијалы адамлар вар. Инди Милли Мәчлисимиз кечмиш Милли Мәчлисдә олан базаркомлардан ибарәт дејил. Халгы тәмсил едән белә зијалылардыр, Сизсиниз, елм адамлары, биликли адамлардыр. Мән чох мәмнунам. Сағ олун.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чох сағ олун. Аллаһ Сиздән разы олсун. Аллаһ өмрүнүзү узун еләсин.

"Республика" гәзети, 25 јанвар, 1997.

СҮЛЕЈМАН ДӘМИРӘЛ: СИЗ ТҮРК ДҮНЈАСЫНЫН ЈАШАЈАН ӘН БӨЈҮК ШАИРИСИНИЗ

Бу јазымызда халгын тарихи јаддашына әбәди һопмуш шаир, профессор, мүәллим вә нәһајәт, милләт вәкили кими Бәхтијар Ваһабзадәдән сөз ачмаг фикриндән узағыг. Онсуз да Бәхтијар мүәллими танıјанлар, гәбул едәнләр вә етмәјәнләрин һәр бири мүхтәлиф фикирдәдир. Биз бу күн онун хәстәлији илә бағлы Түркијә сәфәриндән, бу сәфәрдә ону мүшајиәт едән досту, профессор Нурәддин Рзајевин тәәссүратыны, онун үрәк сөзләрини охучулара чатдырмағы вачиб вә лазым билдик.

Һүсү Һачыјев күчәси 19, мәнзил 18. Гапыны үзүмә гызы Күлзар ханым ачды. Һәјат јолдашы Диларә ханыма өзүмү тәгдим едиб, кәлишимин мәгсәдини билдирдим. Вә дәһлиздә Бәхтијар мүәллимин солғун сифәтли уча боју көрүндү.

— Хош кәлмисән, гызым!

— Сағ олун. Сиз дә хош кәлмисиниз, евинизә, Азәрбајчана. Нечәсиниз?

— Бујур отаға. Нечәлијими сөһбәтләшәрик.

СӘФӘР АСТАНАСЫНДА

... Чај сүфрәси архасында үч нәфәрик. Бәхтијар мүәллим, онун јахын досту Нурәддин Рзајев вә мән. Нәдән вә нечә башлајачағымы фикирләшмәдән бирбаша мәтләбә кечирәм.

– Бәхтијар мүәллим, нечә олду ки, мүаличә үчүн Түркијәни сечдиниз?

— Мән сечмәдим, гызым. Гој бир аз әввәлдән башлајым. Елә хәстәликләр вар ки, ону ачыб-ағартмаг олмур. Билирсиниз ки, мән парламент ичласларына аз-аз кедирдим. Ичлас вахты һәр 10-20 дәгигәдән бир залы тәрк етмәк етикаја сығышан шеј дејил, ахы. Ичласларда белә иштиракым бөјүк наразылыг доғурурду. Нојабрын ахырларында Президентимиз мәни јанына дә'вәт етди вә мән һәр шеји олдуғу кими ачыгладым. Тәклиф етди ки, мәни

дөвләт һесабына Түркијәјә мүаличәјә көндәрсинләр. Разылашдым. Ҹәми үч күн сонра Түркијәнин республикамыздакы сәфири Фаруг бәј мәнә зәнк вурду. Билдирди ки, Анкарада "Нүмунә" хәстәханасында сизин үчүн јер ајрылыб. Мән бу сәфәрә тәк кедә билмәјәҹәјими демишдим. Ајдын олду ки, мүаличә мүддәтиндә Нурәддинин мәнимлә орада галмасы да нәзәрә алыныб. Һәр икимиз үчүн јер ајрылыб. Артыг сәфәрим реаллашмышды. Мән бир шеји гејд едим. Бајаг дедим ки, мүаличә үчүн Түркијәни мән сечмәдим. Бу, талејин гисмәтидир, гызым. Һәлә ушаглыгдан мәндә Түркијәјә бөјүк мараг олуб. Түркијәни өзүмүзә һәмишә арха билмишәм. Нә исә, декабрын 2-дә јола дүшдүк.

– Бәхтијар мүәллим, тәбии ки, түрк халгы сизи таныјыр вә севир. Орада шүбһәсиз, достларыныз да аз дејил. Сизә олан севкинин шаһиди олмаг, буну дујмаг, јәгин чох хош олду. Бу дујғуларынызы бизимлә бөлүшәрсинизми?

— Гызым, билирдим ки, орада мәни таныјанлар, севәнләр вар. Гаршылыглы мүнасибәтләрин јахшы олачағыны да билирдим. Амма бу ҹүр гаршыланманы, нәвазиши, гајғыны ағлыма кәтирмирдим вә көзләмирдим. Мән нә дејим? Бәлкә Нурәддин мүәллим данышсын?..

ТҮРКИЈӘДӘН НӘ ДЕЈИМ?

— Нәдән башлајым ки, Бәхтијара олан о һөрмәт, иззәтин бир һиссәсини сизә чатдырым, — дејә Нурәддин мүәллим үзүнү мәнә тутур. Мән елә Түркијәјә гәдәм басдыглары дәгигәдән, јә'ни гаршыланмадан тутмуш, јола салынана гәдәр јадда галан мараглы анларын вә әсас хәстәликлә бағлы сөһбәтләри ачыгламағы хаһиш едирәм.

— Јаддагалан дејәндә ки, гызым, Түркијәдән нә дејим, орада кечирдијимиз күнләрин һеч бири унудулан дејил. Бәхтијар данышмаға тәвазә'карлыг едир. Түркијәдә тәјјарәдән енәндә бизи илк гаршылајан сәфиримиз Мәммәд Новрузоғлу олду. О, сәфирлијин нүмајәндәләри илә кәлмишди. Јеничә көрүшүб һал-әһвал тутмушдуг ки, бир нәфәр бизә јахынлашыб өзүнү тәгдим етди. Сүлејман Дәмирәлин сүрүҹүсү иди. Деди ки, бәс, мән сизи гаршыламаға кәлмишәм. Ҹумһур Башганы Лиссабондадыр. Кедәндә сизи гаршылајыб хәстәханаја апармағы тапшырыб. Дүзү, буну көзләмирдик. Кәлдик хәстәханаја. Бир шеји гејд едим ки, Бәхтијар мүәллим бу хәстәликдән узун мүддәтди ки, әзијјәт чәкирди. Артыг үзүлүшмәк вахты чатмышды. Сағ олсун президентимиз

Һејдәр Әлијев ҹәнабларыны ки, онун тәклифи, тә'киди илә бу иш баш тутду.

ХӘСТӘХАНАДА

Кәлдик хәстәханаја. Баш һәким Осман бәј Мүфтүоғлу (о һәм дә Сүлејман Дәмирәлин шәхси һәкимидир) јох иди. О, Лиссабонда президенти мүшајиәт едирди. Бизи баш һәкимин мүавини Һәсән бәј Мараш гәбул етди. Әввәлҹәдән ајрылмыш отаглары көстәрди: Бәхтијар үчүн ики отаглы лүкс палата (гәбул вә јатаг отаглары), онун јанында да мәним үчүн бир отаг. Хәстәханаја наһагдан "Нүмунә" ады вермәјибләр. Бурадакы гәбул, гуллуг, нәзакәт, гајғы мән дејәрдим ки, ән јүксәк сәвијјәдә иди. Ән јахшы апаратларла тә'мин олунмуш бу хәстәхананын ән чәтин, ағыр хәстәләрә шәфа вермәк имканы вар.

Бәхтијарын мүајинәси узун чәкмәди. Бир күнүн ичиндә бүтүн органларын фәалијјәти өјрәнилди. Ган тәзјигинин әсасән әсәблә бағлы олдуғу мәни севиндирди. О бири хәстәликлә бағлы исә мүтләг әмәлијјат апарылмалы иди.

КӨРҮШҮНӘ КӘЛМИШӘМ, ШАИР!

Бир шеји гејд етмәк јеринә дүшәр ки, Бәхтијарын хәстә кими Түркијәдә мүаличә алмасы ичтимаи һадисәјә чеврилди. Бүтүн гәзетләр, телевизија дәфәләрлә бу барәдә мә'луматлар верди.

Лиссабондан гајыдан Сүлејман Дәмирәл өнҹә Бәхтијарын көрүшүнә кәлди. Алтмыш беш милјон әһалиси олан бир өлкәнин президентинин Бәхтијарын јанына кәлмәсини көзләмирдик. Һәр икимиз севиндик. Сүлејман Дәмирәл хәстәликлә бағлы хејли сөһбәтдән сонра деди:

— Һеч елә шеј олармы ки, сиз бурада Азәрбајҹан дөвләтинин һесабына мүаличә олунасыныз. Сиз тәкҹә Азәрбајҹанын шаири дејилсиниз. Сиз түрк дүнјасынын јашајан ән бөјүк шаирисиниз. Буна көрә дә сизин мүаличәниз Түркијә дөвләтинин һесабына олачаг. Сизә нә лазымды едәҹәјик. Баш һәким дә кәлиб, бурадады. Сәһһәтинизлә бағлы архајын ола биләрсиниз.

Бәхтијар бир сөз демәди. Бу, дөвләтләрарасы һәлл олунмалы иши биз һәлл едәси дејилдик ки! Гызым, бир шеј Бәхтијары чох көврәлтди. Чох инҹә мәтләбди. Президент онун јанындан чыхандан сонра һәмин мәртәбәдәки бүтүн палаталары кәзди, хәстәләрә баш чәкди, һалыны, әһвалыны сорушду. Бу, онун нәҹиблијини, инсанлығыны сүбут едән бөјүк һадисә иди.

ӘРБАКАН ДӘМИРӘЛДӘН КЕРИ ГАЛМАГ ИСТӘМӘДИ

Сүлејман Дәмирәл кедәндән сонра гәзетләр, телевизија онун хәстәханаја кәлишини ишыгландырдылар. (Бизим телевизијанын орадакы мүхбири Ибраһим Нәбиоғлу мүтәмади көрүшә кәлирди).

Президентин кәлишиндән ики күн кечмишди ки, баш назир Нәчмәддин Әрбакан хәстәханаја кәлди. Чох меһрибан адамдыр. Јарым саат отурду. Хејли сөһбәт етди. О да Бәхтијара өз севкисини билдириб деди:

— Сиз Азәрбајчанын дејил, түрк дүнјасынын дејил, бүтүн ислам дүнјасынын бөјүк шаирисиниз.

Бу арада бир аз наразылыға сәбәб олду. Белә ки, исламчылар дедиләр: Бәхтијар һачандан исламы тәрәннүм едир? Бәхтијар өз нөвбәсиндә мәчбур олду, ајдынлыг вермәјә ки, Әрбакан ислам дүнјасынын дејәндә, исламчылығы тәблиғ етмәк мә'насында јох, ислам дүнјасында танынмағы нәзәрдә тутуб.

Һ а ш и ј ә : Истәр Сүлејман Дәмирәлин, истәрсә дә Нәчмәддин Әрбаканын Бәхтијар Ваһабзадәнин көрүшүнә кәлмәсини, она белә јүксәк гијмәт вермәсини, онларын тәкчә Азәрбајчан әдәбијјатыны билиб, онун бөјүк шаиринә вердикләри гијмәт кими дәјәрләндирмәк дүзкүн олмаз. Бу, үмумијјәтлә, Азәрбајчан халгына, Азәрбајчан дөвләтинә вә он башлычасы Азәрбајчан Президентинә олан бөјүк һөрмәтдән доған еһтирам иди. Нә гәдәр телеграмлар вар, илаһи! Кәлә билмәјәнләр, имкан тапмајанлар "кечмиш олсун" диләјини телеграма көчүрүб "Нүмунә" хәстәханасына үнванлајыблар. Телеграмлар арасында таныш ад көзүмә дәјди. Олдуғу кими охучулара чатдырырам:

"Һалән јурд дышында булундуғумдан зијарәтинизә кәләмијорум. Сизә кечмиш олсун дер, ачил шәфалар диләрим. Профессор доктор **Тансу Чилләр**. Дыш ишләри баканы вә башбакан јардымчысы"

Москвадан үнванланмыш бу телеграм бөјүк чичәк букети илә көндәрилмишди. Бәхтијар мүәллим дејир ки, дүзү, белә шејләри демәк, бир аз дүзкүн чыхмыр. Амма демәмәк дә мүмкүн дејил. Һөрмәтли Президентимиз Һејдәр Әлијевин Сүлејман Дәмирәллә телефон сөһбәтиндә Бәхтијардан сөз ачмасы, харичи ишләр назири Һәсән Һәсәновун Түркијәјә зәнк вурмасы — бунлар һамысы инсаны риггәтә кәтирән шејләрдир. Түркијәнин дөвләт назирләринин јарысы ону јолухмаға кәлди. Кәлә билмәјәнләр үстүндә визит картасы олан чичәк букети көндәрирдиләр. Мән хүсусилә Көјдәмирлинин вә Намиг Камал Зејбәкин адыны чәкмәк истәјирәм. Дөвләт назири Намиг Камал Зејбәк ики үч дәфә хәстәнин јанына кәлди. Бир дәфә дә һәјат јолдашыјла кәлмишди. Сонра Билкәнди[1] тикән мәшһур алим вә хејријјәчи Иһсан бәј Доғрамачы, — кимләри дејим?

КИМ ДЕЈИР КИ, ГОРХМУРАМ, ЈАЛАН ДЕЈИР

— Бүтүн инсанларын тәбиәтиндә горху вар. Интәһасы, буну кизләдә биләнләр вар, кизләтмәјәнләр вар. Әввәла, бизи кедәндән сон дәрәчә јүксәк сәвијјәдә гаршыладылар. Һәр чүр мүајинәдән сонра әмәлијјатын күнү тә'јин олунмушду. Бу Бәхтијар ки, вар, бу да горхуну кизләдә билмәјәнләрдәндир. Мәндән хаһиш етди ки, мәнә әмәлијјатын күнүнү билдирмәјин. Наркозу ади ијнә кими вурун, мән билмәјим. Разылашмышдыг. Баш һәким билирди. Әмәлијјатдан бир күн әввәл нөвбәтчи һәким көзләнилмәдән отаға кирди вә е'лан етди: Бәхтијар Ваһабзадә, сабаһ әмәлијјата! Ишарә етмәјә кечикдим. Бир дә көрдүм, кишинин рәнки гачды, тәзјиги галхды. Деди, бу нәдир, бәс мәнә сөз вермишдиниз?

Кетдим баш һәкимлә данышдым, әмәлијјатын күнүнү дәјишдик. Декабрын 11-и әмәлијјат күнү тә'јин едилди. Бүтүн һәкимләрә тапшырыг верилди ки, бу, мәхфи сахланылсын.

Телевизијада, "Ана хәбәрләр"ә бахырдыг, бир дә көрдүк диктор е'лан едир: "Сабаһ Азәрбајчанын үнлү шаири Бәхтијар Ваһабзадә әмәлијјат едиләчәк". Бәхтијарын јенә рәнки гачды, деди, бу нәди, бүтүн Түркијә билир, мәндән башга. Дедим, гардаш, һәкимләрин ағзыны јуммағы бачардыг. Бу мүхбирләрлә бачармаг олмур, ахы. Нә исә. Бир аз кечмиш Бакыдан Диларә ханым зәнк вурду. "Ај һәким, бәс бизә нијә хәбәр вермәмисән? Телевизорда ешитдик". Онлары сакитләшдирмәк үчүн дедим ки, "әмәлијјат" бунларын ләһчәсиндә мүајинә демәкдир. Сабаһ мүајинә башлајыр.

Әмәлијјаты Алманијада тәһсил алмыш Мә'суд Чәтингаја етди. Мән бу һәкимлә 1989-чу илдән таныш идим. Бу уролог чәрраһла конфрансда иштирак етмишдим. Әмәлијјат отуз беш дәгигә, бычагсыз, јармадан, өзүмүн иштиракымла, чох јүксәк сәвијјәдә олду. Үч күндән сонра Бәхтијар ајаға галхды.

[1] Анкаранын јахынлығында салынмыш университет шәһәрчији.

ЗИЈАРӘТЧИЛӘРИН АРДЫ-АРАСЫ КӘСИЛМИРДИ

Бу сәфәрдә мәним үзәримә чох бөјүк мәс'улијјәт дүшүрдү. Мән Бәхтијарла һәкимләр арасында арачылыг едирдим. Бәхтијарын дедикләрини вә демәдикләрини һәкимләрә чатдырмаг, һәкимләрин дедикләринин бир һиссәсини она чатдырмаг вә бир һиссәсини чатдырмамаг мәним өһдәмә дүшмүшдү. Бунлар азмыш кими, кәлән зијарәтчиләри низамламаг, ичәридәкиләрин чөлә чыхмасыны көзләмәк, чөлдән ичәри нечә нәфәри дә'вәт етмәк чох чәтин иди. Кәләнләрин исә арды-арасы кәсилмирди. Дөвләт рәһбәрләриндән сонра Милли Һәрәкат Партијасынын лидери Алпарслан Түркеш вә бүтүн сијаси партијаларын лидерләри кәлдиләр. Бүтүн назирләр, наширләр, мүәллимләр, әдәбијјатчылар Конјадан, Бурсадан, Игдырдан, Урфадан, Амасијадан машын-машын кәлирдиләр. Аиләликлә, ушагларыны да машынлара јығыб кәлирдиләр. Торбаларында Бәхтијарын китабларыны кәтирирдиләр ки, шаир имза атсын. "Биз Бәхтијар хочамызын әлини өпмәјә кәлмишик" — диләјиндә кәләнләрин Бәхтијарла көрүшүнү тәшкил етмәк чох чәтин иди. Бә'зән дејирдим ки, шаир јатыр, саатларла көзләјирдиләр. Бә'зиләри китаб истәјирдиләр. Бунлары имзаламаг исә асан дејилди. Раһат креслоларда, вестибүлләрдә, коридорларда отуруб мәним онлары ичәри дә'вәт едәчәјими көзләјирдиләр. Бу гәдәр халг мәһәббәтинин беләмигјасда олмасыны һеч биримиз көзләмирдик. Тәсәввүр един ки, Конјадан бир мүәллим өз аиләси, ушаглары илә көрүшә кәлмишди. Һәлә һәкимләрин мүнасибәти нәјә десән дәјәрди. Дүзү, арадан мән көз гојурдум ки, көрүм о бири хәстәләрә мүнасибәт нечәдир. Һеч бир фәрг көрмүрдүм. Бир сөзлә, мән бир һәким кими, дост, гоһум кими бу мүајинәдән, мүаличәдән чох разы галдым. һәкимләрдән Һәсән бәј Марашын, баш һәким Осман Мүфтүоғлунун, Мә'суд бәј Чәтингајанын, терапевт Сәмра ханымын көстәрдији нәзакәтин, нәвазишин јерини һеч нә вермәз.

СҮЛЕЈМАН ДӘМИРӘЛЛӘ ИКИНЧИ КӨРҮШ

Б.Ваһабзадә:

Ајын 15-дә хәбәр кәлди ки, Президент Газахыстандадыр, кәлән кими Бәхтијарла јенидән көрүшмәк истәјир. Ону көзләсин. Ајын 16-а алдығымыз билети гајтардыг. Дејилән күн вә дејилән вахтда, декабрын 17-дә саат 7-нин јарысында машын кәлди. Мән Президент игамәткаһына кәлдим. Саат јарым сөһбәт етдик. О шејләр ки, Вәтәнлә бағлы мәни марагландырырды, нараһат едирди, хүсусилә Лиссабон саммити барәдә билмәк истәјирдим. С. Дәмирәл деди ки, ермәниләр һај-күј салыблар ки, куја гәләбә бизимди, там јаланды. Бу, Азәрбајчанын хејринә олду. О, бу барәдә дә никбин данышырды. Чүнки Президентимизә, онун гүдрәтинә чох инанырБундан башга ортаг дил мәсәләси илә бағлы мән өз тәклифләрими дедим. Түрк халглары арасында үнсијјәт дили вачиблијиндән сөз ачдым. Елә бир дил олсун ки, мәсәлән, газахла түркмән өз араларында ортаг бир түрк дили илә даныша билсинләр. Бу, Түрксој тәшкилатынын јарадычыларындан бири Намиг Камал Зејбәкин вә Дил курумунун сәдри Ә. Бичан Ерчиласунун фикридир. Мән бу фикирләри Сүлејман Дәмирәл чәнабларына билдирдим. Түрк халгларынын ортаг академијасыны јаратмағын вачиблијини гејд етдим. Чох меһрибан сөһбәтимиз олду. Бир шеји гејд едим ки, онларын бизә бу мүнасибәти Азәрбајчан халгына мүнасибәт иди. Мәнә о гәдәр гајғы, нәвазиш көстәрилирди ки!..

– Адам тәзәдән хәстәләнмәк истәјир, еләми?

Нурәддин мүәллим суалыма күлүб сөһбәтә гошулур.

— Мәним рәһмәтлик Худу Мәммәдовла бағлы китабымда белә бир јер вар. Һабил Каман дејир ки, бу өләнләрин һагтында елә јахшы сөзләр дејирләр ки, адам өлмәк истәјир (Күлүшүрүк).

– Бәс милләт вәкили Бәхтијар Ваһабзадәни тезликлә ичласларда көрә биләчәјикми?

— Јахын бир ај әрзиндә јох.

— Мәндән олса, һәлә ики-үч ај истираһәт етсә, јахшы олар. Бу әмәлијјатдан сонра әсәбләрин сакитләшмәси үчүн хејли вахт тәләб олунур, — дејә Нурәддин мүәллим әлавә едир.

Бәхтијар мүәллим сөзүнүн сонунда деди:

— Һәр ики республиканын дөвләт башчылары Һ. Әлијев, С. Дәмирәл чәнабларына мәнә көстәрдикләри бөјүк гајғы үчүн дәрин тәшәккүр вә миннәтдарлығымы билдирирәм.

– Бәхтијар мүәллим, Нурәддин мүәллим, мараглы сөһбәтә көрә чох сағ олун. Хәстәликлә бағлы мүәјјән һиссләринизи тәрпәтдимсә, бағышлајын. Амма, Бәхтијар мүәллим, нә гәдәр хош мүнасибәт көрсәниз дә, мән сизә јенидән һеч бир хәстәхана һәјаты арзуламырам.

— Сағ ол гызым! Мән дә јени илдә "Халг гәзети"нин коллективинә ити гәләм, оперативлик, һәгигәти анламаг вә јазмаг бачарығы арзулајырам.

Бәхтијар Ваһабзадәнин гонағы олду
Зәрифә БӘШИРГЫЗЫ
"Халг гәзети", 4 јанвар 1997.

ИСТИГЛАЛ НАМИНӘ

– Бәхтијар мүәллим, өтән ил Түркијәдән бир шад хәбәр ешитдик. Сиз Н. Хәзри илә гардаш өлкәдә јүксәк әдәби мүкафата лајиг көрүлмүшсүнүз...

— Лајиг көрүлдүјүм јүксәк әдәби мүкафатын ады "Елисам"дыр. Јә'ни елм вә сәнәт мүкафаты. Тәхминән 7-8 ил бундан әввәл тә'сис олунуб. Бу мүкафаты 2-3 илдән бир верирләр. Мүкафата илк дәфә гырғыз јазычысы Ч. Ајтматов лајиг көрүлүб. Бундан сонра "Елисам" мүкафатынын Н. Хәзри илә мән алдым. Мүкафат Түркијәдә бөјүк ихтиралара, елми кәшфләрә вә јүксәк сәнәт әсәрләринә көрә верилир.

– Бәхтијар мүәллим, биз Сизи халг тәрәфиндән севилән шаир, һәм дә алим кими таныјырыг. Ики фәхри ады дашымаг әдәби вә елми фәалијјәтинизә нечә тә'сир көстәрир?

— Мән өзүмү алим һесаб етмирәм. Доғрудур, елми әсәрләр јазмышам. Лакин бу, һәлә алим олмаг демәк дејил. Амма ону дејә биләрәм ки, пис мүәллим олмамышам. Даһа доғрусу, мүәллимлијимдән дә фикирләримин кәнч нәслә чатмасы үчүн бир трибуна кими истифадә етмишәм. Буну мәним тәләбәләрим чох јахшы билмирләр. Бу мә'нада мәним мүәллимлијим һеч вахт шаирлијимә мане олмајыб. Әксинә, тәләбә һәјатындан, кәнчлијин фикир вә дујғуларыны әкс етдирән бир нечә әсәр јазмышам...

– Бу күн бүтүн шаир вә јазычылар чап олунмаг чәтинликләриндән шикајәтләнирләр. Бу чәтинлији сиз дә һисс едирсинизми?

— Әлбәттә, Јазычылар Бирлијинин вахтилә мүнтәзәм чыхан дөрд органы вар иди: "Азәрбајчан", "Улдуз", "Литературныј Азербайджан" дәркиләри вә "Әдәбијјат гәзети". Инди бунларын бә'зиләри мадди чәтинлик үзүндән чыхмыр. О ки, галды китаба, китаб чап еләтдирмәк исә даһа чәтиндир. Чүнки бунун үчүн мүтләг варлы адамлар спонсорлуг етмәлидирләр. Бу исә гәләм саһибини алчалдыр. Шәхсијјәти олан јазычы вә шаир китабынын нәшри үчүн имкан саһибинин гапысыны дөјмәкдән вә јардым истәмәкдән чәкинир. Белә олдугда, бөјүк әдәбијјатын јаранмасы имкансызлашыр. Бүтүн бунлары мүгајисә едәндән сонра мән бу гәнаәтә кәлмишәм ки, јени әдәби нәслин пәрвазланмасы мәсәләси мүшкүлләшир. Биз көһнә нәсил бу вахта гәдәр бачардығымызы еләдик. Инди биз кәләчәк әдәби нәсил барәсиндә дүшүнмәлијик. Ахы, онлар бизим варисләримиздир. Мән белә баша дүшүрәм ки, елм, сәнәт вә әдәбијјат дөвләтин инһисарында олмамалы, амма дөвләтин гајғысыны көрмәлидир. Белә олмаса, бөјүк елми кәшфләрин вә сәнәт әсәрләринин јаранмасы мүмкүн олмајачаг.

– Шаир вә сијасәт. Бу барәдә Сизин фикринизи билмәк истәрдик.

— Бу чох мүһүм мәсәләдир. Үмумијјәтлә, шаирин сијасәтлә мәшғул олмасы мәнә көрә дүз дејил. Биринчи, она көрә ки, шаир ағылдан чох һисслә дүшүнүр. Буна көрә дә шаир тез алдана биләр. Икинчи, она көрә ки, сијасәтлә сијасәти билән адамлар мәшғул олса, даһа јахшыдыр. Тәшбеһи өзүмдән көтүрүрәм. Мән милләт вәкили кими мүтләг парламентдә мүзакирә олунан мәсәләләр барәдә өз фикрими билдирмәли идим. Вә билдирирдим. Амма үстүндән бир гәдәр кечмиш талеји һәлл олунан адам һаггында сәһв етдијими анлајыр вә бунун әзабыны чәкирдим. Буна көрә дә мән өз әризәмлә Милли Мәчлисин үзвлүјүндән чыхдым. Сон ики илдә демәк олар ки, сијасәтлә мәшғул олмурам. Вә јалныз јазыларымла кифајәтләнирәм. Бунунла јанашы, шаирин чәмијјәт һадисәләриндән кәнарда дурмасы вә баш верән һадисәләр һаггында өз фикрини билдирмәмәси мүмкүн дејил. Мәнчә, сәнәт сәнәт үчүндүр фикри доғру дејил. Сәнәт халг үчүн, вәтән үчүн олмалыдыр. Јери кәлмишкән, бурада бир мәсәләјә тохунмаг истәјирәм: әгидә мәсәләсинә. Инсанын әгидәси һеч вахт дәјишмәмәлидир. Анчаг чәрәјан едән һадисәләрә вә мүхтәлиф адамлара мүнасибәт дәјишә биләр. Бу исә әгидәнин дәјишилмәси демәк дејил. Бүтүн охучуларыма мә'лумдур ки, мән һәлә 50-чи илләрдән башлајараг Азәрбајчанын мүстәгиллији вә ана дилимизин горунмасы уғрунда әлимдән кәләни еләмишәм. Буна бахмајараг, бә'зи гәзетләрдә мәсәләнин маһијјәтини дәриндән билмәјән адамлар мәни әгидәми дәјишмәкдә күнаһландырырлар. Мәсәлән, "Һүрријјәт" гәзетиндә бир тәләбә мәним бир ше'римдән

Чәрхи фәләк истәјир лап долана тәрсинә,
Әгидәми һеч нәјә дәјишмәрәм мән јенә,-

мисраларыны мисал кәтирир вә бундан сонра сүбут етмәјә чалышыр ки, мән әгидәми дәјишмишәм. Јухарыда дедијим кими, мәним әгидәм Азәрбајҹанын мүстәгиллијидир, һакимијјәтдә ким олурса-олсун, һансы партијаја мәнсуб олдуғундан асылы олмајараг, әкәр мәним мүстәгиллик идејама хидмәт едирсә, мән онун гулу олмаға һазырам. Јахшы олар ки, адамлара олан мүнасибәти әгидәјә олан мүнасибәтлә гарышдырмасынлар. Инди мән һәмин адамдан сорушурам: Мән Азәрбајҹанын мүстәгиллик идејасына һарада, һансы чыхышымда, һансы јазымда хәјанәт етмишәм?

О ки, галды игтидарда оланлара, бир ағсаггал кими мәним онлара һеч бир еһтијаҹым олмајыб. Әксинә, онларын мәнә еһтијаҹы олуб. Әкәр игтидарда оланлар мүәјјән бир мәсәләнин һәллиндән өтрү мәнимлә мәсләһәтләшмәк истәјирләрсә, мән бундан нечә имтина едә биләрәм?..

– Сирр дејилсә, јарадычылыг планларыныз барәдә. Һазырда нә үзәриндә ишләјирсиниз?

— Үмумијјәтлә, фәрди вә ичтимаи дујғу проблеми мәни чох дүшүндүрүр. Ичтимаи дујғунун фәрди дујғудан,фәрди арзудан үстүн олмасы фикри әсасында бир пјес јазмаг истәјирәм.

– Халгымызын һәмишә ағсаггал, зијалы сөзүнә бөјүк еһтијаҹы олуб. Халга сөзүнүз.

— Аталар дејиб ки, "јаман күнүн өмрү аз олар". Дөзмәкдән башга чарәмиз јохдур. Индијә гәдәр бүтүн ағрылара, әзаблара дөзмүшүк. Кәрәк бир аз дөзәк. Бу күн һамымызын вәзијјәти ағырдыр — бәстәкарларын да, алимләрин дә, шаир вә јазычыларын да. Һамымыз ејни көкдәјик. Мәним халгым, мәним милләтим рәзаләтә, ҹәбһәдәки уғурсузлуглара, бу уғурсузлуглардан доған рүсвајчылыға лајиг милләт дејил. Бу халг һәр шејә гадирдир. Бу күн дөвләт әтрафында бирләшмәк вә шәхси амбисијалардан әл чәкмәк лазымдыр. Бизим халгын ән бөјүк гүсуру ондадыр ки, биздә фәрди шүур ичтимаи шүурдан јүксәкдир. Буна көрә дә биз һамымыз шәхси арзумузу ичтимаи идеалдан вә ичтимаи амалдан үстүн тутуруг.

– Мүсаһибә үчүн чох сағ олун!

Мүсаһибәни апарды: Мүшвиг МИРЗӘ.
"Вәтәндаш" гәзети, 18 апрел, 1995.

МӘНИМ ФИКРИМИ ТӘҺРИФ ЕТМИШЛӘР

Бу ил мән Шәкидә истираһәтдә олдуғум заман чохдан таныдығым Күнеј Азәрбајҹанынын шаири Ә. Фәрдијә мүсаһибә вермишәм. Бу күн мәнә "Кејһани-һәваји" гәзетинин 1995-ҹи ил, 1 нојабр сајында дәрҹ олунмуш мүсаһибәми көстәрдиләр. Јазыда дедикләримин бир гисми олдуғу кимидир, бир гисми исә јох.

Мәсәлән, мүхбирин мәним дилимдән АБШ һаггында дедији сөзләр вә мүгәддәс китабымыз "Гур'ани-Кәримә" һүҹум едән С. Рүшдү һаггында јаздыглары тәһриф олунмамышдыр. Лакин гәләм јолдашым Ә. Фәрди бә'зи фикирләрими тәһриф етмиш, мәним адымдан әгидәмә зидд фикирләр сөјләмишдир. Мәсәлән, куја мән беләә фикир сөјләмишәм: " Бә'зиләри дејир ки, Иран бизим гардашымыз, Түркијә әмиоғлумуздур. Амма мәним фикримҹә, Иран биз өзүмүзүк". Бу, тәһрифдир. Әслиндә, мән белә демишәм: "Бә'зиләри дејир Күнеј азәрбајҹанлылары бизим гардашларымыз, Түркијә түркләри әмиоғлумуздур. Мән исә дејирәм: "Күнеј азәрбајҹанлылары бизим өзүмүз, Түркијә түркләри исә гардашларымыздыр".

Көрүндүјү кими, мүхбир "Күнеј азәрбајҹанлылары" сөзүнү "Иран" сөзү илә әвәз етмиш вә бунунла да әсас мәтләб тәһриф олунмушдур. Чүнки Иранда Күнеј азәрбајҹанлылары илә бәрабәр фарслар да вар. Күнеј азәрбајҹанлылары биз өзүмүзүк, јә'ни, ејни милләтдәник, амма фарсларла биз ејни милләтдән дејилик, онлар бизим јалныз дин гардашларымыздыр. Мүхбир "Күнеј Азәрбајҹаны" сөзүнү "Иран" сөзү илә әвәз етмәклә башга мәтләбләрә ишарә вурур вә давам едәрәк јазыр:

"Мәним "Күлүстан" поемам Азәрбајҹанын Ирандан ајрылдығы тарихә ишарә олундуғу илләрдә онун нәшри гадаған олунду".

Мүхбирин сөзләриндән белә чыхыр ки, мән Гузеј Азәрбајҹанынын Ирандан ајрылмасына тәәссүфләнир вә Гузеј Азәрбајҹанынын јенидән Иранла бирләшмәсини арзулајырам. Бу иддиа-

нын тәпәдән дырнаға гәдәр мәним фикримә зидд олдуғуну сүбут етмәк үчүн еләә, "Күлүстан"ын өзүнә мүрачиәт етмәк кифајәтдир:

Нечә вахт сәнкәрдә һеј улашдылар.
Күлүстан кәндиндә сөвдалашдылар.
Бир өлкә икијә
ајрылсын дејә.
Бир дејән олмады дурун, ағалар,
Ахы бу өлкәнин өз саһиби вар.
Сиз нә едирсиниз бајагдан бәри?
Бәс һаны бу јурдун өз саһибләри?

Нечә ајырдыныз дырнағы әтдән?
Үрәји бәдәндән, чаны чәсәддән?
Ахы, ким бу һагты вермишди сизә?
Сизи ким чағырмыш Вәтәнимизә?

Көрүндүјү кими, бурада Азәрбајчаны икијә парчалајан Русија вә Иран ејни дәрәчәдә иттиһам олунур.

Инди сорушурам, мән нә заман "Күлүстан" поемасынын мүәллифлијиндән әл чәкмишәм ки, әгидәмә зидд олан бу фикри ајағыма јазыр?

Мин ләкә вурдулар шәрәфимизә,
Вердик, саһибимиз јенә "вер" деди.
Лап јахшы еләјиб доғрудун бизә
Бири "баран" деди, бири "хәр" деди.
Бизи һәм једиләр, һәм дә миндиләр.
Амма архамызча килејләндиләр.

Бәли, ишғалдан сонра ики гәсбкарын пәнчәсиндә инләјән азәри түркләрини руслар "баран" (гојун), фарслар "хәр" (ешшәк) адландырды. Бу мисралар мәним һәр ики гәсбкара ејни дәрәчәдә нифрәт вә е'тиразымы билдирмирми?

Һәмән фикрини давам етдирән мүхбир мәним адымдан белә јазыр: "Бизи Ирандан нечә ајыра биләрләр?"

Доғрусу, мән бу фикри баша дүшә билмәдим. Чүнки биз Ирандан чохдан ајрылмышыг. Вә Ирана бирләшмәк һагтында һеч дүшүнмүрүк дә. Бурада да, "Күнеј Азәрбајчаны" сөзү

"Иран"ла әвәз едилиб. Мүхбирин фикрини әслиндә белә охумаг лазымдыр: "Бизи Күнеј Азәрбајчанындан нечә ајыра биләрләр?" Мүхбир јенә өз гәрәзини давам етдирәрәк јазыр ки, куја мән демишәм: "Әкәр мәнә десәләр сән Азәрбајчан Республикасынын шаирисән, бу мәнә тәһгир олар". Хејир, гардашым, бу мәнә тәһгир дејил, бу мәнә шәрәфдир. Амма бундан сонра јаздығым "Мән нечә Сабири өз шаирим, Шәһријары исә өзүмүнкү билмәјим? фикри мәнә аиддир. Сабир дә мәнимдир, Шәһријар да. Мө'чүз дә, Сејид Әзим дә. Һәмчинин Күнеј азәрбајчанлылары үчүн. Амма Сә'ди, Һафиз мәнимки дејил. Истәрдим ки, мүхбир Азәрбајчанла Ираны гарышыг салмасын. Бунлар башга-башга өлкәләрдир.

Мүхбир јазыр: "О, (јә'ни, Б.В.) өз мүсаһибәсинин сонунда азәри вә Истанбул дилинин фәргләри һагтында дејир ки, бунларын арасында бөјүк фәргләр вә ујушмазлыглар вар. Кәрәк лүзумсуз Истанбул сөзләринин азәри дилинә һүчумунун гаршысы алынсын".

Бурада да фикрим тәһриф олунуб. Даһа доғрусу, мән бу шәкилдә демәмишәм. Дедијим беләдир: "Сон илләр Түркијәдә дил гуруму адланан бир тәшкилатын түрк дилини тәмизләмәк шүары алтында апардығы дил ингилабынын әлејһинәјәм".

Мән бу фикрими Түркијә вә Азәрбајчан мәтбуатында дәфәләрлә билдирмишәм. Дил гурумунун үзвләри чохдан дилимиздә вәтәндашлыг һүгугу газанмыш бә'зи әрәб-фарс сөзләринин әвәзиндә сүн'и вә ујдурма сөзләр јарадырлар ки, бу да дили сахталашдырыр.

Мәсәлән, әрәб дилиндән алдығымыз "мәктәб", "мүәллим", "тәләбә", "китаб", "тәбии", "фөвгәл'адә" вә саирә кими бизимкиләшмиш сөзләри "окул", "өјрәтмән", "өјрәнчи", "јапыт", "доғал", "олаған үстү" кими сахта сөзләрлә әвәз олунмасынын әлејһинәјәм. Бу чүр сүн'и сөзләрин түрк дилинә зорла кәтирилмәси нәтичәсиндә Азәрбајчан түркчәси илә Түркијә түркчәси арасында фәргләр јараныр ки, мән буна гаршыјам. Амма мән һеч заман Түркијә түркчәси илә Азәрбајчан түркчәсинин ајры дилләр олдуғуну демәмишәм. Чүнки ләһчә фәрги дил фәрги дејил.

О ки, галды Күнеј Азәрбајчаны түркчәсинә, бурада мәсәлә бир аз дәјишилир. Иранда анадилли мәктәбләрин вә мәтбуатын олмамасындан түрк дили фарс дилинин тә'сиринә даһа чох

мә’руз галмыш вә ејбәчәр һала дүшмүшдүр. Бу күн Күнеј Азәрбајчанында фарсча дүшүнүб түркчә данышдыгларындан ана дилимизин грамматикасы да позулур. Мәсәлән, “Мән сизә тәшәккүр едирәм” демәк әвәзинә “Мән сиздән тәшәккүр едирәм” дејир. Бурада о, “Әз шома” тәркибини ејни илә тәрчүмә едир. Беләликлә дә, түрк дилинин руһу дәјишиб фарслашыр.

Сонра мүхбир јазыр ки, куја мән Түркијәдә динин дөвләтдән ајры олмасыны бәјәнмир вә буну онлар үчүн нөгсан сајырам.

Мән динә вә Аллаһа инанырам. Амма динин дөвләтдән ајры олмасыны зәрури һесаб едир вә Түркијәнин индики дөвләт гурулушуну алгышлајырам.

Сөзүмүн сонунда улу Шәһријарын шакирди, чаван гәләм јолдашыма бир төвсијәм вар: Сијасәтә дејил, миллэтинә гуллуг елә. Чүнки сијасәт тез-тез дәјишир, амма милләтини дәјишә билмәзсән.

“Заман”, 25 нојабр, 1995.

“СЕССИЈА ЧАҒЫРМАГ ШӘХСИ ТӘШӘББҮСҮМ ИДИ”

“Республика” гәзетинин әмәкдашы Алхан Бајрамоғлу “Шәнбә кечәсинә кедән јол” китабынын мүәллифи, халг шаири Бәхтијар Ваһабзадә илә көрүшүб ондан 1990-чы илин сарсынтылы јанвар күнләриндә Бакыда олан ичтимаи-сијаси дурум барәдә өз фикрини сөјләмәји хаһиш етмишдир. Һәмин сөһбәти охучулара тәгдим едирик.

– Бәхтијар мүәллим, нечә билирсиниз. 1990-чы илин “шәнбә кечәси” зәрури идими?

— Мән о барәдә бир китаб да јазмышам: “Шәнбә кечәсинә кедән јол”. Әслинә бахсан, мән сијасәтчи дејиләм.Дүздүр, Халг Чәбһәси фәалијјәтдә иди, милли азадлыг һәрәкаты вар иди, милли азадлыг дујғулары јетишмиш, чаванларымыз милли шүура јијәләнмишдиләр, амма бүтүн бунлар “Шәнбә кечәси”ни зәрури һесаб етмәјә әсас вермирди.

– Бәс һадисәләрин ичиндә олан адам кими, шәнбә кечәсинин төрәнмәсинин објектив вә субјектив сәбәбләри барәдә нә дејә биләрсиниз?

Мән һисс едәјирдим ки, чаванларын һәрәкәтләри — јоллары автобус, троллејбус, һәтта “Москвич” машынлары илә кәсәрәк “баррикадалар” гурмаға чалышмалары јахшы нәтичә вермәјәчәк. Онлар бу әмәлләри илә рус гошунунун вә ја танкларын габағыны кәсмәк әвәзинә империјанын әлилә үстүмүзә гошун јеритмәк үчүн дәстәвүз верирди. Бу барәдә һәмин күнләрдә Аеропорт јолунун бәри башында, дөрдјолун јахынлығында јола “Москвич”, автобус гојан чаванлара да дедим. Чаваб вердиләр ки, мүәллим, бунлар сәнлик дејил, өз јолунла кет... Одур ки, гошун јеридиләчәјини һисс едирдик. О күнләрдә ермәниләр силаһландырылырды. Амма биздәки ов түфәнкләри дә јығышдырылырды. Мән һәлә о вахт — 90-чы ил, јанварын 10-15-и арасы көрдүкләримин тә’сири алтында јаздығым ше’рин бир јериндә дејирдим:

Мәркәз дәјишдирир күндә рәнкини,
Мәркәз мәни көрүр, һеч ону көрмүр.
Биздән јығышдырыб гуш түфәнкини
Амма ермәнинин топуну көрмүр.

Бүтүн бунлар бизә әсас верирди ки, империјанын Азәрбајчана гаршы мәкрли бир план һазырламасы гәнаәтинә кәләк. Амма јухарыда дедијим һәрәкәтләрлә империјанын әлинә биз дә бәһанә вердик ки, Бакыја гошун јеритсин. Е'тиразымызы башга шәкилдә дә билдирә биләрдик, амма белә олду...

Тәһлүкә һисс еләдијимизә көрә бир груп зијалы-рәһмәтлик Исмајыл Шыхлы, мән, Нурәддин Рзајев, Шејх Аллаһшүкүр Пашазадә вә Һәсән Һәсәнов јанварын 17-дә Ә. Вәзировун јанына кетдик. Кабинетә кирәндә Примаковла Киренкону да орада көрдүк. Мән дәрһал Примаковун үстүнә һүчум чәкдим ки, биздән нә истәјирсиз, нијә әл чәкмирсиз? Сизә нә пислијимиз кечиб?

Буну көрән Вәзиров мәни гучаглајыб сакитләшдирмәјә чалышды. Бу заман шејх мәндән дә кәскин шәкилдә Примакова һүчум чәкди. Онда Примаков гајытды ки, ахы, биз дост идик. Ики ај бундан әввәл евиндә мәни гонаг етмишдин. Инди сәниндәми үзүн дөнду? Шејх чавабында деди ки, онда гонаг кими кәлмишдин, амма инди һисс едирәм ки, хош нијјәтлә кәлмәмисән. Халгыма гаршы тәһлүкә олан јердә мән һеч кәси танымырам. Дүзүнү де, көрүм, гырғын олмајачаг, ја јох? Онлар бизи сакитләшдирмәјә чалышдылар ки, гырғын олмајачаг. Анчаг Вәзиров дејәндә ки, мәним хәбәрим јохду, јалан дејирди. Примаковкил бир һәфтә әввәл Бакыја кәлмишдиләр. Вәзиров да билирди ки, шәһәрә һүчум олачаг. Буну биз дә һисс етдијимиз үчүн кабинетдән чыханда Һ. Һәсәнов деди ки, гырғын олачаг. Шејх дә о фикирдә олдуғуну билдирди.

Одур ки, орадан, Һәсәндән башга, биз дөрд нәфәр Халг Чәбһәсинин гәраркаһына кетдик. Орада Нәчәф Нәчәфову тапыб кәлишимизин сәбәбини, гырғын тәһлүкәсиндән горхдуғумузу сөјләдик. Нәчәф бизи архајын етди ки, гырғын олмајачаг. Чөлә чыханда мәним голума кириб деди, Бәхтијар мүәллим, 9 апрел, Тифлис гырғынындан сонра русларын башы даша бәрк дәјиб. Онлар бу һадисәнин горхусундан Бакыја гошун јеридә билмәзләр. Дүзү, Нәчәфин бу мәнтиги мәним дә бејнимә батды.

– Бәхтијар мүәллим, о заман гырғын төрәдилиб-төрдилмәјәчәји барәдә чамаат да тәшвиш вә нараһатлыг кечирир, һөкумәтә бу суалла чохсајлы мүрачиәтләр олурду. Онда Азәрбајчан КП МК-нын идеоложи ишләр үзрә катиби Әфранд Дашдәмиров радио вә телевизија илә халга билдирди ки, һеч бир гырғын олмајачаг. Белә чыхыр ки, о заманкы јерли һакимләр империја гүввәләри илә әлбир олуб чамаатын башынын алтына јастыг гојуб, онлар үчүн гырғын һазырлајырмышлар.

— Бу ишләр һакимијјәтдә оланларын әли илә олуб. Һәр биринин нә гәдәр күнаһы варса, ону бир Аллаһ билир.

– Јанварын 13-дә Халг Чәбһәси тәрәфиндән Милли Мүдафиә Комитәси јарадылмасыны нә дәрәчәдә мәгсәдәујғун һесаб едирсиниз? Орада Не'мәт Пәнаһов чыхышында билдирди ки, лазым кәлсә, дөјүшмәк үчүн силаһымыз да вар. О силаһ көтүрәчәкләри мәнбәләри дә садалады. Мәнә мә'лумдур ки, бу чыхышдан сонра полис органларында һәбсханаларда, һәрби һиссәләрдә, һәрби комиссарлыгларда чалышан азәрбајчанлыларын һамысыны тәрк-силаһ едиб бүтүн ишләрдән кәнарлашдырмышдылар. Бу ишләрин сәбәбини онлар "шәнбә кечәси"ндән сонра билдиләр. Ону да дејим ки, ММК-си јарадылмасы хәбәриндән сонра билдиләр. Ону да дејим ки, ММК-си јарадылмасы хәбәриндән вә Н. Пәнаһовун чыхышындан сонра санки мејдандакы чамаатын үстүнә су әләнди. Һамы сүкута далды вә пычылты илә бир-бирләринә дедиләр ки, гырғын олачаг. Нечә билирсиниз, Н. Пәнаһовун о чыхышы дүшүнүлмүш чыхыш иди, јохса емосијадан ирәли кәлирди?

— Мәнчә, бу, арынын јувасына чөп узатмаг иди. Лазым дејилди. О мејданда олан чыхышларын бир гисми артыг иди. Мән емосијалы чыхышлары нәзәрдә тутурам. Мәним өзүм дә емосионал адамам. Анчаг сијасәт емосијаны севмир. Сијасәтдә ағыл кәрәкдир. Билирсән, дүшмән чох һијләкәрдир. Она көрә сијасәтдә ејфорија олмаз...

Шәнбә кечәсинин сәһәриси индики Президент Апараты бинасынын габағындакы митингдә чыхыш едиб партбилетими атдым. Һәмин анларда ичимдә санки сојуг күләк әсирди...

Ордан телестудијаја кәлдим. Истәдим депутатлары јығыб сессија чағырам. Пилләканлары чыханда дедиләр ки, телевизијанын

енержи блокуну партладыблар. Кедиб ораны көрәндә "шәнбә кечәси"ндәки гырғынын шаһиди оларкән, кечә евдә ағладығым кими һөнкүрдүм. Чөлә чыханда һәјәтдә бир нечә адамын әһатәсиндә бир рус кенералы көрдүм.

– Кенерал Дубинјакымы?

— Ким идисә, билмәдим. Шығыјыб онун үзүнә түпүрдүм ки, бу халгдан нә истәјирсиниз? Нијә башымыза бу чүр мүсибәтләр ачырсыз? Сиз фашистсиниз. О, әввәл дурухду, сонра әлини тапанчасына апарыб мәни вурмаг истәди. Режиссор Назим Аббасов онун әлини тутуб мәним кимлијими она сөјләди...

Мәни машына отурдуб радиоја кәтирдиләр. Орадан депутатлара мүрачиәт едиб сессија чағырдым.

– Сессија чағырмаг шәхси тәшәббүсүнүз иди, јохса бу һагда кимләрләсә мәсләһәтләшмишдиниз?

— Һеч кәслә мәсләһәтләшмәмишдим. Сессија чағырмаг шәхси тәшәббүсүм иди. Орадан евә кәлиб "Азадлыг" радиостансијасына — Мирзә Хәзәрә зәнк едиб әһвалаты данышыб, бу һадисәни дүнјаја јајмасыны хаһиш етдим. Сағ олсун, о вахт Мирзә Хәзәр сәсимизин дүнјаја чатмасында бизә чох көмәк етди.

– Мирзә Хәзәр тәк сизин јох, она зәнк вуруб гырғынла бағлы мүәјјән мә'лумат верән чох адамын сәсини дүнјаја јајырды.

— Бәли, сәһәри күн депутатлар кәлдиләр. Саат 10-да сессија башланды. Елмира Гафарова деди ки, мән сессијаны апара билмәрәм. Онун имзасы илә о заман дәһшәтли бир е'тираз нотасы јајмышдыг.

Бу е'тираз тез-тез радиода да сәсләнирди. О, чох горхурду. Дедим, онда чәкил кәнара. Сессијаны өзүм апардым. Сонра көрдүм, бу ишдә тәчрүбәм јохду, рәһмәтлик Исмајыл Шыхлыны көмәјә чағырдым. О, сессијаны ахырадәк идарә етди. Јахшы да гәрарлар гәбул етдик...

Һәмин кечә саат 2-дә Е. Гафарованын кабинетиндән зәнк едиб Чинкиз Ајтматов вә Олжас Сүлејменовла данышдым.Әһвалаты билдирдим вә онлары Бакыја чағырдым. Олжас деди ки, хәстә олсам да кәләчәјәм. Доғрудан да кәлди. Хәстә иди. Ики күн Бакыда јатандан сонра гырғын јерләринә вә Шәһидләр Хијабанына баш чәкди... О заман Олжасын бизә чох көмәји дәјди.

– Бәхтијар мүәллим, сизчә о заман Азәрбајчана гүввәтли бир адам рәһбәрлик етсәјди, бу гырғын төрәјәрдими?

— Мәнчә, јох. Билирсән ај оғул, милли ганы олан адам, гүввәтли шәхсијјәт олан, вәзифә столундан горхмајан адам белә бир ишә гәтијјән гол гојмазды.

Ермәниләр бу ишә чохдан һазырлашмышдылар. Онлар Горбачовун әли илә Һејдәр Әлијевин һакимијјәтдән узаглашдырылмасына наил олан кими даһа фәаллашдылар. Әкәр о заман Һејдәр Әлијев Азәрбајчанда рәһбәр олсајды, бу гырғын олмазды. Һеч кәс белә бир ишә чәсарәт етмәзди. Јери кәлмишкән, мән Түркијәдә мүаличә олунаркән өлкә президенти Сүлејман Дәмирәл чәнаблары тәрәфиндән гәбул едилдим. Онда Лиссабонда олан һадисәдән хәбәрим јох иди. Бу барәдә Сүлејман Дәмирәлдән сорушдум. О, Һејдәр Әлијевин Лиссабонда көрдүјү ишләрдән, нечә бир чевиклик вә чәсарәтлә дипломатик кедишләр едәрәк 52 дөвләтин дәстәјини алмаға нечә наил олмасындан данышыб деди ки, Һејдәр Әлијевин гәдрини билин.

– Халг һәрәкатынын илк дөврүндә мејданда Исмајыл Шыхлы, Сиз, Анар, Јусиф Сәмәдоғлу вә башгалары кими сөзүкечән, халг тәрәфиндән гәбул едилән ичтимаи хадимләр чыхыш едирдиләр. Онда трибунаја јахынлашыб сөз демәк чохларынын үрәјиндән кечсә дә, һамы сәрһәд көзләјирди. Анчаг 1989-чу илин нојабрында олан митингләрин бириндә Н. Пәнаһов бәјан етди ки, һеч кәс трибунаја чыхмасын. Һамы ашағыда дајансын. Ордан чамаат кими мәсләһәт көрсә, она да сөз вериләчәк. Ондан сонра зијалылар мүшаһидәчи мөвгејинә кечди. Халг Чәбһәсинин үзвләри дә сонралар зијалылары гынајырдылар ки, онлар халгын талејинә биканәдирләр... Бу, әлбәттә, белә дејилди. Бир дә ки, мәнчә, сиз ағсаггаллар о заман өзүмүзүнкүләрин әли илә һәрәкатдан узаглашдырылмасајдыныз, јәгин ки, һадисәләр бу јөндә инкишаф етмәзди. Чүнки, зијалылар чәкиләндән сонра һадисәләр бир нөв "пијадаларын әли илә" идарә едилә билмәјиб, өз ахарыны дәјишди.

— Билирсән, ај оғул, о заман бизи инчитдиләр. Писикдирәндән сонра да гынадылар ки, кәнарда дурурсунуз. О заман мәним 63 јашым варды. Мән кимисә итәләјәси дејилдим ки, мәнә сөз вер.

Әслиндә, Н. Пәнаһов мәнә вә мәним јарадычылығымдакы милли тәәссүбкешлијә һәмишә һөрмәт еләјиб. Инди дә һөрмәт еләјир. Бунунла бәрабәр о заман биз зијалылар ону да һисс едир-

дик ки, бизим мејданда тез-тез көрүнмәјимиз чохларыны нараһат едирди.

О заман И. Шыхлы да, мән дә Халг Ҹәбһәсинин Ағсаггаллар Шурасынын үзвү идик. Ҹәбһәнин тәдбирләриндә фәал иштирак едирдик. Анҹаг һисс едирдик ки, үзүмүзә ачыг демәсәләр дә, бизим ораја кәлмәјимизи чохлары истәмир. Бир дәфә иҹласда бир нечәси налајиг сөјүшләрлә далашды. Биз һәр икимиз мүәллимик, белә шејләри көтүрә билмәздик. Исмајыл да ағыр адамды. Деди, Бәхтијар, бура бизим јеримиз дејил. Дур кедәк. Биз чыханда далымызча дедиләр, һара кедирсиниз? Сонра да ришхәнд етдиләр ки, һә, кедин, кедин. Исмајыл гајытды ки, а бала, бир утанын, ағсаггал вар, гарасаггал вар, ајыбды ахы. Бу нә һәрәкәтди? Биз белә јердә отура билмәрик.

Анҹаг јенә дә дејирәм, зијалылар һеч вахт халг һәрәкатындан кәнарда галмајыб.

"Республика" гәзети, 18 јанвар, 1997.

"ЈАРАДЫБДЫР ИНАМ МӘНИ..."

– Бәхтијар мүәллим, нечәсиниз?

— Сәһәттимдән о гәдәр дә наразы дејиләм. О ки галды... 70 иллик јубилејимдә дедијим бир мәгамы хатырлатмаг истәјирәм: инди мән Танрыдан өмүр јох, мөһләт истәјирәм ки, истиглала говушмуш Азәрбајҹанымызын әрази бүтөвлүјүнүн, дәрд-сәрсиз күнләринин дә шаһиди олум. Буна да мән инанырам. Чүнки бу инам үчүн кифајәт гәдәр әсас вардыр. Дөвләтимизин башчысы Һејдәр Әлијев вә халгымыз буна тә'минат верир.

– Јери кәлмишкән, Бәхтијар мүәллим, белә гајғылы күнләринииздә мөһтәрәм президентимизин телевизијада сәсләнән ше'рләринизлә бағлы сизә зәнк етмәси биз охуҹулары да севиндирди.

— Инди ки, сөһбәт һәмин ше'рләримдән дүшдү, мән бир мәсәләни гејд етмәји өзүмә борҹ һесаб едирәм. Верилишдән дәрһал сонра мөһтәрәм президентимизин мәнә зәнк вуруб ше'рләр һаггында өз фикирләрини сөјләмәси, мәнә тәшәккүр етмәси мәни чох көврәлтди. Анҹаг мән һәмин анда өз миннәтдарлығымы она чатдыра билмәдим. Бу ҹүр диггәтә, сәнәтә, әдәбијјата, мәдәнијјәтә гајғысына көрә сәһәриси она мәктуб јазыб тәшәккүрүмү билдирдим. Һәмин мәктуб мәтбуатда дәрҹ олунду.

– Бу јахынларда мөһтәрәм президентимизин ишыг үзү көрмүш чохҹилдлијинин I-II ҹилдләри вә "Гајыдыш" китабы һаггында фикирләринизи билмәк мараглы оларды. Телевизијада кедән тәгдимат мәрасиминдә сизин иштиракыныза бөјүк еһтијаҹ һисс олунурду.

— Бу китаблар, илк нөвбәдә, дөрд иллик тарихимизин ајнасыдыр. Китабларда сон дөрд илдә кечдијимиз јол, бу јолда гаршылашдығымыз чәтинликләр, газандығымыз уғурлар кениш әкс олунмушдур. Тәкҹә елә бу ҹәһәтинә көрә китаблар чох гијмәтлидир, Китабларда мәни ән чох тутан мәсәлә истиглалымызла

бағлыдыр. Истиглал амили кими чилдләрдә "Истиглалымыз әбәдидир, ону көз бәбәји кими горумалыјыг" фикринин гырмызы хәтт кими кечмәси мәни чох мәмнун етди. Мән фактларла данышмаг истәјирәм. Китабда 1920-чи ил апрелин 28-дә Азәрбајчанын ишғал олунмасы көстәрилир. Бу, чох мүһүм мәсәләдир. Биз бу күн чаванларымызын бејнинә јеритмәлијик ки, 20-чи ил ингилаб јох, ишғал иди. Вә Һејдәр Әлијевин "Гајыдыш" китабындакы фикри бу ишғалы елми сурәтдә ишләјиб сүбут етмәк үчүн бизә материал верир. Бу фикри олдуғу кими нәзәринизә чатдырмаг истәјирәм: "Мән Азәрбајчан Коммунист Партијасына 14 илә јахын рәһбәрлик етмишәм. 28 апрелдә Азәрбајчан ишғал олунуб, Азәрбајчан Демократик Республикасы зоракылыгла ләғв олунуб".

Даһа сонра ермәниләрин Гарабағ мәсәләсинә чохдан һазырлашмалары, бизим нечә бич вә һијләкәр дүшмәнлә гаршылашдығымыз китабда өз әксини тапыб. Јә'ни бу китаб милләтин башынын алтына јастыг гојмур, әксинә, бизи ајыг-сајыг олмаға чағырыр. Үмумијјәтлә, диггәтлә фикир версәк, көрәрик ки, ермәниләр Һејдәр Әлијев Сијаси Бүродан узаглашдырылдыгдан сонра фәалијјәтә башладылар. Зори Балајан Ермәнистанда чыхан бир китабда јазыр: "Әлијев кетди, бәс инди биз нәји көзләјирик?" Нә гәдәр ки, Һејдәр Әлијев Бакыда һакимијјәтдә иди, даһа сонра Сијаси Бүронун үзвү иди, дүшмәнләримиз ачыг һүчума кечә билмирдиләр. Вә чох тәәссүф ки, биз о заман Һејдәр Әлијевин вәзифәдә галмасы үчүн һеч бир иш көрә билмәдик. Бәлкә дә, онун вәзифәдән кетмәсинин күнаһкарларындан бири биз өзүмүзүк.

Ермәнистанда чыхан гаты антитүрк журналлардан биринин редактору олан Арамајс Саакјан охучуларла көрүшүндә Гарабағла бағлы суала белә чаваб вермишди: "Гарабағ мәсәләсинә башламаздан әввәл, јухарыдакы түрк пашасынын мәсәләсини һәлл етмәк лазымдыр". Вә етдиләр дә... Һејдәр Әлијев Москвада Сијаси Бүродан узаглашдырылдыгдан сонра бурада һәмин мәсәләләр башланды. Бәс биз нијә бунлары көрмүрүк, гијмәтләндирмирик? Бу тарихдир ахы...

– Бәхтијар мүәллим, сиз китабын чох мараглы, инчә мәгамлары үзәриндә дајандыныз. Фикримизчә, сизин дә үрәјиниздән олан бир мәсәләјә тохунаг. Китабдакы бизим мәншәјимизлә бағлы фикирләрә мүнасибәтиниз нечәдир?

— Елә мән өзүм дә бу мәсәләјә кәлиб чыхачагдым. Китабда мәним үрәјимдән хәбәр верән мәгамлардан бири дә бизим мәншәјимиз, түрклүјүмүз һаггында фикирләрин дөнә-дөнә вурғуланмасыдыр. Мән бурада Һејдәр Әлијевин чох мәшһур кәламыны хатырламаг истәрдим: "Биз бир милләт, ики дөвләтик". Вә мән бу кәламдан руһланыб бир ше'р дә јазмышдым ки, сонра Түркијәдә Һикмәт Шимшәк буна маһны бәстәләмишдир.

Бир ананын ики оғлу,
Бир амалын ики голу,
О да улу, бу да улу:
Азәрбајчан — Түркијә.

Динимиз бир, дилимиз бир,
Ајымыз бир, илимиз бир,
Ешгимиз бир, јолумуз бир:
Азәрбајчан — Түркијә.

Бир милләтик, ики дөвләт,
Ејни арзу, ејни нијјәт.
Һәр икиси чүмһуријјәт
Азәрбајчан — Түркијә.

Бирдир бизим һәр һалымыз,
Диләјимиз, хәјалымыз,
Бајрагларда һилалымыз:
Азәрбајчан — Түркијә.

Јери кәлмишкән, Һејдәр Әлијев Измирдә Бакы паркынын ачылышындакы нитгиндә бу бирлији образлы шәкилдә белә ифадә етди: "Биз бөјүк бир чинар ағачынын будагларыјыг. Көкүмүз бирдир вә о гәдәр мөһтәшәм чинардыр ки, әсрләр боју ону нә гәдәр силкәләсәләр дә, јыхмаг истәсәләр дә, бизи бир-биримиздән ајырмаг истәсәләр дә, бачармадылар". Көзәл фикирди, елә дејилми?

– Бәхтијар мүәллим, сиз бир ше'ринииздә јазырсыныз: Јарадыбды инам мәни, мән инамын өвладыјам". Бәс бу күн нечә, бу инам јашајырмы?

— Билирсиниз, мән һәмишә инамла јашамышам. Мән һәлә о гырмызы империја дөврүндә истиглалымыза говушачағымыза

инанырдым. Башга чүр ола билмәзди. Бурада јенә дә Һејдәр Әлијеви хатырламаја билмирәм. Бир дәфә Ирана кедирдик, онда Һ. Әлијев Нахчыванда бачысынын евиндә јашајырды. Елә олду ки, кечәни Нахчыванда галмалы олдуг. Мән дедим ки, кедирәм Һејдәр Әлијевин јанына. Һеч кәс мәнимлә кетмәди. Дүз 4 саат отуруб сөһбәтләшдик. Мән онда бир суал вердим, дедим ки, Һејдәр мүәллим, сиз о заман зирвәдә оланда Совет Һөкумәтинин пуч олдуғуну билмирдиниз? О исә чаваб верди ки, гој сәмими дејим: Јох. Мән инанырдым ки, милләтимин инкишаф вә тәрәггиси јалныз бу јолдадыр. Мән јенә дә сорушдум ки, нечә ола биләр ки, бу ағлын, бу зәканын, бу сијасәтин саһиби Совет Һакимијјәтинин бошлуғуну билмәсин, дујмасын? Бу заман исә Һејдәр Әлијев мәним суалыма суалла чаваб верди. Деди ки, сәнин о вахт милләтчи, совет гурулушуна дүшмән олдуғуну мән билирдим, ја јох? Дедим, билирдиниз. Деди ки, бәс онда мән сәни нијә о заман һәбс етдирмир, әксинә, фитнәләрдән горујурдум? Даһа сонра Һејдәр Әлијев мәндән сорушду ки, депутат сечиләркән сәнә дедијим сөз јадындадырмы? Һеч чүр јадыма сала билмәдим. Һејдәр Әлијев һәмин сөзү мәним јадыма салды. Сонра күндәлијимә баханда һәмин сөзә раст кәлдим. О заман Һејдәр Әлијев мәнә демишди ки, "сәнә орден вериб, депутат едирәм ки, ајағынын алты мөһкәм олсун, сән ишини көр". Даһа адама нә дејәрләр?..

Мүсаһибәни апарды:
Сәфаил МУСАЈЕВ.
"Јени Азәрбајчан" гәзети, 2 ијул. 1997,

АБШ-ЫН ДӨВЛӘТ КАТИБИ ЧӘНАБ ЧЕЈМС БЕЈКЕРӘ АЧЫГ МӘКТУБ[1]

ЧОХ ҺӨРМӘТЛИ ЧӘНАБ БЕЈКЕР!

Бир ај әрзиндә Сизи икинчи дәфә нараһат етмәји өзүмүзә рәва билдик. Сизин Күрчүстанла јанашы, Азәрбајчан Республикасына да јардым көстәрилмәмәсинә даир бәјанатынызла бағлы биринчи мәктубумуз Сизин Москвадан Бишкекә учушунуз әрәфәсиндә телеграфла АБШ-ын јүксәк сәфирлији васитәсилә адыныза көндәрилмишди.

Һәмин телеграмы Москвада алачағыныза үмидимиз олмадығындан бә'зи мәтләбләримизи ачыг мәктуб шәклиндә шәрһ етмәк гәрарына кәлдик.

Информасија мәнбәләринин мә'луматына көрә, бу кәлишинизин програмына Ермәнистан Республикасынын пајтахты Јеревана сәфәр дә дахилдир. Биз Сизин миссијанызы АБШ Дөвләт Департаментинин ССРИ харабалыглары үзәриндә јаранмыш мүстәгил республикаларын проблемләринә мүнасибәти таразлашдырмаг нијјәти илә бағлы олан мүсбәт характерли кечәклик кими гәбул едирик.

Лакин Сизин програмынызда үчүнчү әлләрдән верилән информасија чәрчивәсиндән кәнара чыхмаға имкан јарадан Азәрбајчана сәфәриниз тәәссүф ки, нәзәрдә тутулмамышдыр. АБШ кими бөјүк өлкәнин сијасәтинин гәрәзчилик һиссиндән һәлә тамамилә азад олмамасы барәсиндә фикирләшмәк истәмәздик. Јери кәлмишкән, бизим фикримизчә, бурада сөһбәт дүнја сијасәтиндән кедир. Бизим рекионун проблемләри илә марагланан һәр кәс билир ки, Гафгаз евимиз дағыдычы хәстәлијә мүбтәла олмушдур, елә бир хәстәлијә ки, онун көкләрини халглары сәтһи олараг "пис" вә "јахшы"лара, "вичданлы христиан"лара вә "екстремист мүсәлман"лара ајырмаг дејил, ССРИ-нин чинајәткар

коммунист рәһбәрлијинин, ондан өнчә исә үчүнчү шө'бәси башда олмагла чар монархијасынын илләрлә јеритдији "парчала вә һөкмранлыг ет" сијасәтиндә ахтармаг лазымдыр.

Чәнаб дөвләт катиби, хатырлатмаг истәрдик ки, АБШ-ын Гафгаз сијасәтинин тәчрүбәси бизим һамымыз үчүн пешә мәшғулијјәтимиздән асылы олмајараг, ибрәтамизлијинә көрә хүсусән мараглыдыр. 1919-чу илдә Парис (Версал) сүлһ конфрансы башлајаркән бөјүк дөвләтләр Авропада вә Америкада формалашмыш ермәнипәрәст һәрәкатла вә Гәрб сосиал демократијасынын Күрчүстаны мүдафиә етмәси илә һесаблашмаға мәчбур олдулар. Һәр ики республика тезликлә конфранса бурахылды. Гәрбин аз таныдығы Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинә мүхтәлиф бәһанәләрлә Франсаја дахил олмаг үчүн виза верилмәди вә онлар Истанбулда хејли вахт итирмәли олдулар.

Бөјүк дипломатија саһәсиндә гејри-ади көрүнән шүурсузчасына гәбул етмәмәк тәрзи о заман Азәрбајчан һаггында АБШ президенти В. Вилсонда өнчәдән јарадылмыш мәнфи рә'јә бахмајараг, Азәрбајчана гаршы јөнәлдилмиш бу гәрәзли вә еһтикар мүнасибәт онун тәрәфиндән дәф едилди. Кәнч Азәрбајчан Республикасынын нүмајәндә һеј'әти һеч бир гејд-шәртсиз там тәркибдә АБШ президентинин адындан Парисә дә'вәт олунду. 1919-чу ил мајын 28-дә Республика Меморандуму мәһз она тәгдим олунмушду. Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин башчысы Әлимәрдан бәј Топчубашов гәбул үчүн АБШ президентинә тәшәккүрүнү билдирәрәк демишди: "Чәнаб президент, Сизә мөһтәшәм Америка дөвләтинин нүмајәндәси кими мүрачиәт вә рича едирик ки, бизим өлкәмиз вә халгымыз һаггында информасијаны бизим өз дилимиздән ешидәсиниз. Зира, биз чох һалларда Авропа вә Америка мәтбуатында Азәрбајчан һаггында һәгигәтә дабан-дабана зидд, јанлыш, тәһриф олунмуш, реал керчәкликдән чох узаг мә'луматлара раст кәлирик".

Нүмајәндәләримиз В. Вилсона чағдаш күнләримизин дурумуну чанлы әкс етдирән тәклифләр дә вермишдиләр. Һәмин тәклифләрин маһијјәти Азәрбајчанын мүстәгиллијинин танынмасындан вә Вилсон принсипләринин Азәрбајчана да шамил едилмәсиндән, онун јарадылмагда олан Милләтләр Чәмијјәтинә гәбулундан, АБШ вә Азәрбајчан арасында дипломатик әлагәләр јарадылмасындан ибарәт иди.

Нәтичәдә ағыл вә зәка амилләри зәфәр чалды. Дөвләтләрин Али Иттифаг Шурасы Азәрбајчаны Де факто олараг мүстәгил дөвләт кими таныды. Үстәлик, АБШ-ын Гафгаздакы миссијаларынын јардымы илә 1919-чу ил нојабр ајынын 13-дә Ермәнистанла Азәрбајчан миссијасынын рәһбәри В. Һаскел Азәрбајчана кәлдикдән сонра, "ермәни халгына әсла гәним кәсилмәјән" "әмәксевәр Азәрбајчан халгы" һаггында јүксәк фикирләр сөјләди. О, Парисдә ашағыдакы бәјанаты верди: "... индијәдәк америкалылар ермәниләри аз гала Гафгазын јеканә чәфакеш, заваллы халгы кими танıјырдылар. Чүнки американы ермәниләр буну һәмишә белә гәләмә верирдиләр. Америка миссијасынын Түркијәјә вә Гафгаза сәфәрләри американыларын әксәријјәти үчүн чох фајдалы олду. Инди биз белә бир мөһкәм әгидәјә кәлмишик ки, бүтүн ермәниләр бизим дүшүндүјүмүз кими јахшы, еләчә дә бүтүн түркләр бизә тәлгин едилдији кими пис дејилмишләр". Дикәр АБШ бригада кенералы Ч. Һарбордун рәһбәрлик етдији башга бир Америка миссијасынын кәлдији гәнаәт аналожи сурәтдә јухарыдакынын ејни олмушдур (һәмин сәнәдләр Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт Архивиндә сахланылыр: фонд 970).

Чәнаб Бејкер, ситатлар үчүн үзр истәјирик, лакин һәмин ситатларда Гафгазы Америка сијасәтчиләринин дәрк етмәсинин бөјүк тарихи тәчрүбәси әксини тапмышдыр. Бизим университет мүәллимләримиз бизи латын мүдриклији руһунда тәрбијә етмишләр: тарих елмин мүәллимидир.

Биз АБШ президенти чәнаб Бушун Азәрбајчанын мүстәгиллијини танымасы һаггындакы мәктубуну бөјүк мәмнунијјәт һисси илә гаршыладыг. Дипломатик әлагәләр јарадылмасына кәлинчә, тәәссүф ки, гејд-шәртләр мөвчуддур.

Чәнаб дөвләт катиби! Сиз өз сијасәтинииздә Ермәнистан республикасына гејд-шәртсиз үстүнлүкләр верирсиниз . Бизим јалныз һәмин мөвгеји нәзәрә алмагдан башга бир чарәмиз галмыр. Лакин бу мүнагишәни биртәрәфли һәлл етмәјин мүмкүнлүјүнә она көрә јол вермәк олмаз ки, бу јолда артыг кифајәт гәдәр ганлар ахыдылмышдыр. Сталин "иттифагы" артыг чан верир, тарихин сәһнәсинә күч үсулуну гүввәтләндирмәклә, тәрәфләрдән би-

* Мәктуб рус дилиндә професор С. Әлијарлы илә биркә јазылмышдыр. Инкилисчәјә чеврилиб Бејкерә көндәрилмишдир.

ринин мәнафеләрини ајаглар алтына алмагла дикәр тәрәфин "әдаләт арзуларыны" сүбута јетирмәк үчүн дәридән-габыгдан чыхан адамлар пејда олур. Гафгазын бөјүк бәласы бундадыр ки, белә тәфәккүр тәрзи гырмызы империја дөврүндән сонра јарадылмыш "Бирлик"дә дә бол-болдур. Бу мә'нада, јахынларда "мә'сум" Јелена Боннерин мәркәзи радиода сәсләнмиш Јелтсинә Бирләшмиш Штатларын Ирага вердији дәрсин ејни илә Азәрбајчана гулагбурмасы вермәсинә даир "радио-мәктуб" васитәсилә олан тәклифи нә демәкдир? Һәгигәтән, Һекелин лаконик тә'биринчә десәк, идракын дүшкүнлүјү јахынлашыр. Белә бир тәгдирдә, әкәр Русија кечмиш әјјамларда кејдији жандарм палтарыны әјнинә тахыб, Гафгаз евиндә "сүлһ" јаратмаға чәһд көстәрсә, кимсә, нәсә газана биләрми? Аллаһ еләмәсин ки, һәр һансы бир бөјүк дөвләт белә бир јолун јолчусу олмаг азарына тутулсун. "Кичик" дөвләтләрә кәлдикдә, Сербијанын Хорватијадакы сербләри "мүдафиә" експерменти өзү һәгигәтләри чох көзәл ачыглајыр. Бизим фикримизчә, һадисәләрин фачиәли кедишинин башга ахара чеврилмәси үчүн платформа мөвчуддур. Бу исә мөвчуд сәрһәдләрин шәксиз бүтөвлүјүнү вә тохунулмазлығыны е'тираф етмәк вә бурада јашајан бүтүн инсанларын вә милләтләрин конститусија һүгугларынын тә'мин едилмәси әсасында һәр чүр һәрби гаршыдурманы дәрһал гуртармагла мүмкүн олар. Биз бу әгидәдәјик ки, Гафгаз проблеминин сијаси јолла һәллиндән башга бир јол јохдур. Бу мәсәләни торпагларын башга бир дөвләт тәрәфиндән илһаг едилмәси илә һәлл етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу мә'нада, биз Беларус Республикасынын башчысы Станислав Шушкевичин "Комсомолскаја правда" гәзетинин 1992-чи ил, 9 јанвар сајында шәрһ етдији мөвгеjә шәрик чыхырыг: "Мәним әгидәмчә, биз Молдованы танымагда дүзкүн һәрәкәт етдик. Молдованын конститусија һүгугларынын тәрәфдарыјыг. Бәсдир бу көһнә, јыпранмыш зарафатлар, куја Русија өзүнүн Молдовада јашајан русларыны мүдафиә етмәјә борчлудур. Јох! Молдова республикасы орада јашајан русларын мәнафејини мүдафиә едәчәкдир".

Бурада милләтләрарасы мүнагишләрин һәлли мәсәләсинин консептуал гојулушу тәклиф олунмушдур. Инди јанлыш рә'јә әсасланмајан һәр бир адама ајдындыр ки, Гарабағ мүнагишәсинин әсасыны гоншу республиканын Азәрбајчанда ермәниләрин

марагларыны силаһ күчүнә "мүдафиә етмәк" тәшкил едир, бу мәгсәдлә дә онлар гоншу дөвләтин әразисиндә мүһарибәјә башламышлар. Чәнаб Дөвләт Катиби, мүнагишә тәрәфләриндән биринин, индики һалда Азәрбајчанын дипломатик мараг орбитиндән кәнарда галмасы кеосијаси бахымдан гәбуледилмәздир. Мүәјјән дини гурулушу илә бәрабәр Азәрбајчан 1918-1920-чи илләрдә олдуғу кими, өзүнү бејнәлхалг чәмијјәтлә бирликдә дүнјәви дөвләт шәклиндә көрүр. Бу бахымдан мүһарибәдән сонракы дөврдә АБШ-ла иттифаг дәфәләрлә сынагдан чыхан вә бизә етник чәһәтдән јахын олан Түркијә Республикасы өрнәкдир. Бу мөвзуда дәринә вармаға лүзум көрмүрүк. Бу тарихи амилә мәһәл гојмадан һәр һансы бир демарша-дипломатик вә сијаси тәдбирә јол вермәк олмаз. Чүнки белә јанашма јахын вә узаг мәгсәдләрә бахмајараг бу вә ја дикәр дәрәчәдә "дүнјәви" јолла инкишафа пәл вурачаг ислам амилинин еһтијат гүввәләрини јарада биләр.

Чәнаб Дөвләт Катиби, биз чәтин проблемләримизи Сизинлә бөлүшмәји, диггәтинизи тәкзиболунмаз тарихи-етик амилләрә јөнәлтмәји өзүмүзә рәва көрдүк. Биз әминик ки, онлар дүнја хәритәсиндәки гајнар нөгтәләрдә кәркинлијин ләғв едилмәсиндәки хидмәти бүтүн өлкәләрдә гејд олунан АБШ харичи сијасәт идарәси рәһбәринин диггәтини чәлб едәчәкдир.

Русча мәтни 31 јанвар 1992-чи ил
№ 5 (120) "Азәрбајчан" гәзетиндә дәрч олунмушдур.

ҺӨРМӘТЛИ ЧӘНАБ СӘФИР РИЧАРД КОЗЛАРИЧ!

Мән сијасәтчи дејиләм, адичә шаирәм вә бүтүн өмрүм боју дүнјаја вә дүнјада чәрәјан едән һадисәләрә шаир көзү илә бахмышам.

Ушаглыгдан ән чох нифрәт етдијим вә горхдуғум шеј — әдаләтсизлик олмуш вә өмрүм боју һагсызлыға, әдаләтсизлијә гаршы үсјан етмишәм. Парадокса бахын: мән бу тәбиәтлә Совет адланан фашист режиминдә јашамалы олдум вә өмрүм боју Америкадакы сәрбәстлијә, фикир азадлығына вә демократијаја һәсәдлә бахдым.

Амма...

Мајын 19-да (1994) күтләви информасија васитәләри нүмајәндәләри үчүн кечирдијиниз мәтбуат конфрансында Сиз дединиз: "Азәрбајчан умур ки, биз күнаһкары бармагла көстәрәк. Амма бу, мүнагишәнин һәллинә көмәк едә билмәз. Биз Јахын Шәргдә бунун шаһиди олдуг".

Доғрусу, бу мүһакимәнизи һеч баша дүшә билмәдим.

Әкәр АБШ фөвгәлдөвләт кими әдаләтин вә һәгигәтин мүдафиәчиси миссијасыны бојнуна көтүрүбсә, нијә күнаһкары бармагла көстәриб јериндә отуртмур? Мәкәр сизә мә'лум дејил ки, артыг 6 илдир мүһарибә Азәрбајчан торпағында кедир? Мәкәр сиз билмирсиниз ки, ермәни гошунлары Русијанын көмәји илә Азәрбајчан торпагларынын 20 фаизини ишғал едиб? Мәкәр сиз билмирсиниз ки, бу ишғалда Русијанын да мәнафеји вар? Мәкәр сиз билмирсиз ки, торпагларымызын ишғалы илә Русија бизи диз чөкдүрмәк, бу васитә илә рус гошунларыны мүшаһидәчи ады илә сәрһәдләримизә јеритмәк истәјир?

3 күн әввәл Русијанын мүдафиә назири Грачов "Вести" верилишиндә бизи ачыг-ајдын һәдәләјиб деди: "Ја рус гошунларынын мүшаһидәчи ады илә Гарабағ сәрһәдләринә кәлмәсинә ичазә верин, ја да мәһв олачагсыныз".

Мәкәр АБШ буну билмир? Сиз билмирсиниз ки, бүтүн бунлар Русијанын бизә гурдуғу тәләдир? Буну билә-билә Сиз бизим торпагларын ишғал олунуб-олунмадығыны да шүбһә алтына алырсыныз.

Бәс ишғал нечә олур?

Торпагларымызын ишғал олундуғуну сүбут етмәк үчүн биздән факт тәләб едирсиниз. Белә чыхыр ки, көјдәки күнәшин варлығына да сүбут лазыммыш...

Бәли, биз кичик бир өлкә олмагла фөвгәлдөвләт АБШ-дан умуруг ки, күнаһкары бармағы илә көстәрсин. Чүнки о, өзүнү бүтүн дүнјада инсан һагларынын мүдафиәчиси, һагг вә әдаләт бајрагдары кими таныдыр. Амма, нәдәнсә, бизим һагтымызы мүдафиәдән чәкинир. Бәли, нә гәдәр ки, АБШ агрессору бармагла көстәриб, она күнаһкар вә ишғалчы олдуғуну ачыг-ачығына демир, ишғалчы илә ишғала мә'руз галаны ејни көзлә көрүр, Ермәнистан Русијанын көмәји илә истәдијини едәчәк.

Сиз исә бизи ишғалчы адландырараг бизә көстәриләчәк һуманитар јардыма да вето гојдунуз.

Президентиниз Б. Клинтон бизим президентә көндәрдији мәктубунда Ермәнистанын Азәрбајчан торпагларыны ишғал етмәсиндән данышмыр. Куја һеч белә шеј јохдур. Амма биздән тәләб едир ки, Ермәнистаны блокададан азад едәк. Күлмәли дејилми?

Сизчә, будурму әдаләт?

Чыхышынызда дединиз ки, күнаһкары бармагла көстәрмәк бу, мүнагишәнин һәллинә көмәк етмәз вә буна Јахын Шәргдәки мүнагишәни мисал чәкдиниз.

Мән дејирәм, әксинә. Сиз Јахын Шәргдәки мүнагишәдә дә күнаһкары мәһз бармағынызла көстәрмәдијинизә көрә мүнагишә бу гәдәр узанды. Сиз ејни шеји бизим дә башымыза кәтирмәк истәјирсиниз. Әкәр әрәбләр Исраил торпағыны ишғал етсәјди, Сиз онлары дәрһал бармағынызла көстәриб јериндә отурдардыныз. Нечә ки, Күвејтдә мәнафејиниз олдуғу үчүн Ирага мүгәссир олдуғуну нәинки бармағынызла көстәрдиниз, көјдән вә јердән төкдүјүнүз бомбаларла Ирагы дармадағын етдиниз. Вә бунунла да әдаләти бәрпа етдијинизи билдирдиниз.

Доғрусуну дејим ки, өмрүм боју әдаләт вә һәгигәт өлкәси кими таныдығым, Јер күррәсинин ағсаггалы билдијим АБШ-ын бизим башымыза кәтирилән бу мүсибәтләрә биканәлијини көрәндән сонра Јер үзүндә һагг-әдаләт вә һәгигәтин олмадығына инанмышам.

"Ајдынлыг" гәзети, 27 мај, 1994.

Китабын ичиндәкиләр

Нәфәсин, сәсин истиглал һарајы вә енержиси 3
Редактордан 8
Зати-алиләри Һејдәр Әлијев чәнабларына мәктуб 9

Вәтән вә истиглал
Вәтән очағынын истиси 13
Дағлыг Гарабағ: иддиалар вә һәгигәт 16
Ваһид - бөлүнмәз 27
Шәнбә кечәсинә кедән јол 35
Имтаһан 102

Сәнәткар вә чәмијјәт
Һарам тикә вә ја "Ағ гызыл"ын гара ләкәси 109
Шәхси фикир - ичтимаи дујғу 115
Кедәнин архасынча 120
Јанан да мән, јаман да мән 125
Әдавәтә һаггымыз вармы? 131
Ана дилим - ана көкүм 135
Ифтираја чаваб 142
Ана дили 148
Ләјагәт 150
Јенијетмә вә заман барәдә дүшүнчәләр 157

Көрүшләр, мусаһибәләр, мәктублар
Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијев хәстәханада халг шаири Бәхтијар Ваһабзадә илә көрүшмүшдүр 165
Сүлејман Дәмирәл: Сиз түрк дүнјасынын јашајан ән бөјүк шаирисиниз 177
Истиглал наминә 184
Мәним фикрими тәһриф етмишләр 187
"Сессија чағырмаг шәхси тәшәббүсүм иди" 191
"Јарадыбдыр инам мәни..." 197
АБШ-ын дөвләт катиби чәнаб Чејмс Бејкерә мәктуб 201
Һөрмәтли чәнаб сәфир Ричард Козларич! 206

Рәссамы **Заур Әлијев**
Техники редактору **Елмира Тағыјева**
Коррексору **Фирузә Нағыјева**

Чапа имзаланмыш 12.01.98. Кағыз форматы 60х90 1/16. Шәрти чап вәрәги 13,0.
Учот-нәшр вәрәги 13,0. Тиражы 500. Сифариш 5610. Мүгавилә гијмәти илә.

"Азәрбајчан" нәшријјаты
370146 Бакы, Мәтбуат проспекти, 529-чу мәһәллә

Ш6
В27

Вәтән вә истиглал

***

Сәнәткар вә ҹәмијјәт

***

Ҝөрүшләр, мусаһибәләр, мәктублар